सूत्रम् ।

५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलि-सहितहस्तग्रहणम् ।

६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधू-जपमन्त्रः ।

७ अश्मारोहणे आचार्य्यजप-मन्त्रः ।

८ लाजहोमप्रकारः । भ्रात्रा-दिर्हिलाजानावपति ।

९ वरो जामदग्न्यश्चेत् तिलां-जानावपति ।

१० लाजायां हविरवधारणम् ।

११ वरकर्त्तृकमवदानम् ।

१२ अवदानमेवं सर्वत्र ।

१३ वरकर्त्तृकहोममन्त्राः ।

१४ अमन्त्रकं शूर्पपुटेन वधू-कर्त्तृकं लाजादानम् ।

१५ एके लाजानोप्य मयात्य-रिणयन्ति ।

१६ शिखाविमुञ्चनम् ।

१७ दक्षिणशिखां विमुञ्चति ।

१८ उत्तरशिखां विमुञ्चति ।

१९ सप्तपदीगमनम् ।

२० उभयोः शिरसि उदकुम्भ-सेचनम् ।

२१ ग्रामान्तरगमने अन्तरा-

सूत्रम् ।

वसतिः ।

२२ ध्रुवाऽरुन्धत्यादि दृष्ट्वावाग विसर्जनम् ।

इति प्रथमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ प्रथमे अष्टमी कण्डिका ।

१ यानारोहणमन्त्रः ।

२ नावारोहणमन्त्रः ।

३ उदकादुत्तारणमन्त्रः ।

४ वधूर्यदि रोदिति तदा एतां जपेत् ।

५ विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्त-व्यम् ।

६ देवहूश्चतुष्पथादौ जप-मन्त्रः ।

७ पथिका ईक्षकाः सन्ति चेत् तानेतया ईक्षेत ।

८ गृहप्रवेशमन्त्रः ।

९ उपवेशनदधिप्राशनहृदया-ञ्जनादयः ।

१० विवाहावधि ब्रह्मचर्य्यधा-रणादिः ।

११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् ।

१२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यं

सूत्रम् ।
धारणम् ।
१३ व्रतानन्तरं बधूवस्त्रदानम् ।
१४ ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् ।
१५ स्वस्तिवाचनम् ।
इति प्रथमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ प्रथमे नवमी कण्डिका ।
१ पाणिग्रहणप्रभृतिसङ्काग्नि-
परिस्तरणम् ।
२ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा
पुनरग्निपरिग्रहणम् ।
३ एके अग्न्युद्वासनात्तो पत्या
प्रहणं वदन्ति ।
४ तदग्निपरिग्रहणं अग्निहो-
त्रविधानेन भवति ।
५ होमादिकालव्याख्या ।
६ होमद्रव्यकथनम् ।
७ द्रव्याभावे द्रव्यान्तरकथनम्
८ साधारणहोमः ।
इति प्रथमे नवमी कण्डिका ।

अथ प्रथमे दशमी कण्डिका ।
१ पार्श्वस्थालीपाकः ।
२ भोजननियमः ।
३ प्रधानाग्नेरुद्वासनम् ।

सूत्रम् ।
४ देवताकथनम् ।
५ काम्यदेवताकथनम् ।
६ शूर्पमुष्टिनिर्वपणम् ।
७ शूर्पमुष्टिप्रोक्षणम् ।
८ अवघातप्रक्षालननानात्रप-
णानि ।
९ एकत्र त्रपणं वा ।
१० नानात्रपणविधानम् ।
११ एकत्र त्रपणविधानम् ।
१२ पात्योत्पवनादिः ।
१३ आघाराज्यभागौ स्विष्ट-
कृदोमश्च ।
१४ आग्नेयादिहोमः ।
१५ आज्यभागयोर्यत्रवच्चुरु-
पत्वम् ।
१६ यत्रमुखपक्ष उपवेशननि-
यमः ।
१७ अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे होमः ।
१८ हविषो देशनियमः ।
१९ पश्चात्स्विष्टहोमनियमः ।
२० स्विष्टकृद्धोमनियमः ।
२१ स्विष्टकृद्धोमे हविःशेष
आज्यम् ।
२२ स्विष्टकृद्धोममन्त्रः ।
२३ पूर्णपात्रनिनयनम् ।

लम् ।
२४ पूर्णपात्रनिनयनकालः ।
२५ पाकयज्ञतन्त्रः ।
२६ दक्षिणादानम् ।
इति प्रथमे दशमी कण्डिका ।

अथ प्रथमे एकादशी कण्डिका
१ पशुकल्पः ।
२ पशूपस्पर्शनम् ।
३ पशुप्रोक्षणम् ।
४ पशुनिनयनम् ।
५ पशुनिनयनं मन्त्रवर्जम् ।
६ उल्लूकाहरणम् ।
७ शामित्रकथनम् ।
८ पशुसंज्ञपनम् ।
९ अङ्गारभक्षकर्तृकथनम् ।
१० वपाहोमः ।
११ स्थालीपाकस्यपचनम् ।
१२ पशुवदानं स्थालीपाकहोमश्च ।
१३ अवदानसहितहोमो वा ।
१४ प्रत्येकावदाने हिर्हिरवदानम् ।
१५ तूष्णीं हृदयशूलाहरणम् ।
इति प्रथमे एकादशी कण्डिका ।

अथ प्रथमे द्वादशी कण्डिका ।
सूत्रम् ।
१ चैत्ययज्ञे खिष्टकृतः प्राक् बलिहरणम् ।
२ विदेयस्यचैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् ।
३ भयसम्भावनायां दूताय अस्त्रदानम् ।
४ नयन्तरा चेत् ध्रुवरूपदानम् ।
५ धन्वन्तरियेत्यचेत् पुरोहिताय बलिहरणम् ।
इति प्रथमे द्वादशी कण्डिका ।

अथ प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका ।
१ पुंसवनं, अनवलोभनञ्च ।
२ पुंसवनं कर्म ।
३ मन्त्रवचनम् ।
४ स्त्रिः प्राशनम् ।
५ अनवलोभनं कर्म ।
६ नस्तहरणम् ।
७ हृदयस्पर्शमन्त्रः ।
इति प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका

अथ प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका ।
१ सीमन्तोन्नयनं कर्म ।

सूक्तम् ।
२ तस्य कालनिर्णयः ।
३ होममन्त्रः ।
४ सीमन्तव्यूहनम् ।
५ चतुर्वा व्यूहति ।
६ वीणागाथकप्रेषणम् ।
७ गेयगाथाकथनम् ।
८ ब्राह्मणो यद् ब्रूयुस्तदाचरणम् ।
९ दक्षिणादानम् ।
इति प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका

अथ प्रथमे पञ्चदशी कण्डिका
१ जातकर्म ।
२ मेधाजननजपः ।
३ अंसस्पर्शनम् ।
४ नामकरणम् ।
५ नामलक्षणम् ।
६ चतुरक्षरं वा नाम ।
७ नाक्षि कामनानिर्णयः ।
८ युग्मानामधेयानि युग्माक्षराणि ।
९ स्त्रीनामधेयानि अयुग्माक्षराणि ।
१० येन मात्रा उपनीतः अभिमादयते तत् शुष्यात् ।

सूक्तम् ।
११ मूर्धावघ्राणजपः ।
१२ कुमार्या अमन्त्रकं कर्म ।
इति प्रथमे पञ्चदशी कण्डिका

अथ प्रथमे षोड़शी कण्डिका ।
१ अन्नप्राशनम् ।
२ अजमांसाशनम् ।
३ तित्तिरिमांसाशनम् ।
४ घृतौदनाद्याशनम् ।
५ अन्नाशनमन्त्रः ।
६ कुमार्या अमन्त्रकम् ।
इति प्रथमे षोड़शी कण्डिका ।

अथ प्रथमे सप्तदशी कण्डिका ।
१ चौलं कर्म ।
२ पूर्णपात्राधानम् ।
३ कुमारावस्थानं द्रव्यासादनञ्च ।
४ कुशमिञ्जूलहस्तकुमारपित्रवस्थानम् ।
५ ब्रह्मा वा कुशमिञ्जूलानि धारयेत् ।
६ अप्निनयनमन्त्रः ।
७ शिरउन्दनमन्त्रः ।
८ कुशमिञ्जूलनिधानमन्त्रः ।

सूत्रम् ।
८ तेषु नास्त्रशुरस्त्रापनम् ।
९ केशच्छेदनमन्त्रः ।
१० केशस्थापनम् ।
११ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ
१२ चतुर्थस्य मन्त्रः ।
१३ एवमुत्तरतः ।
१४ क्षुरधारशोधनमन्त्रः ।
१५ नापितानुशासनम् ।
१६ केशसन्निवेशकरणम् ।
१७ कुमार्या यमन्त्रकम् ।
इति प्रथमे षष्ठदशी कण्डिका

अथ प्रथमे सप्तदशी कण्डिका
१ गोदानं कर्म ।
२ तत्र कालनिर्णयः ।
३ मन्त्रे केशशब्देषु श्मश्रुशब्द-करणम् ।
४ श्मश्रुवपनम् ।
५ क्षुरधारशोधने विशेषमन्त्रः
६ नापितानुशासनम् ।
७ आचार्याय दानप्रार्थना ।
८ दक्षिणादानम् ।
९ संवत्सरव्रताचरणादेशः ।
इति प्रथमे सप्तदशी कण्डिका

अथ प्रथमे एकोनविंशतितमा कण्डिका
सूत्रम् ।
१ उपनयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य ।
२ गर्भाष्टमे वर्षे वा ।
३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य ।
४ द्वादशे वैश्यस्य ।
५ आषोडशात् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः ।
६ आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशात् वैश्यस्य ।
७ अत ऊर्ध्वं पतीर्षप्रायश्चित्तान् नाध्यापयेत् ।
८ सवीतचर्मनिर्णयः ।
९ परिधेयवासोनिर्णयः ।
१० मेखलाधिकारः ।
११ मेखलानिर्णयः ।
१२ दण्डाधिकारः ।
१३ दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च ।
इति प्रथमे एकोनविंशतितमा कण्डिका ।

अथ प्रथमे विंशतितमा कण्डिका ।

सूत्रम्।

१ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति।
२ आचार्यस्य उपवेशननियमः।
३ ब्रह्मचारिण उपवेशननियमः।
४ भाङ्क्षपाणिग्रहणम्।
५ पाणिग्रहणमन्त्रः।
६ आदित्यावेक्षणम्।
७ जपमन्त्रः।
८ प्रदक्षिणावर्त्तनम्।
९ हृदयस्पर्शनम्।
१० अग्निमन्त्रकं समिदाधानम्।

इति प्रथमे विंशतितमा कण्डिका।

अथ प्रथमे एकविंशतितमा कण्डिका।

१ एके मन्त्रेण समिदाधानं वदन्ति।
२ मुखमार्जनम्।
३ तेजसामार्जनं जानाति।
४ सावित्र्युपदेशंप्रार्थना।
५ सावित्र्युपदेशः।
६ सावित्रीवाचनम्।
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे ऊर्ध्वाङ्गुलिस्थापनम्।

इति प्रथमे एकविंशतितमा कण्डिका।

अथ प्रथमे द्वाविंशतितमा कण्डिका।

१ ब्रह्मचर्य्यादेशः।
२ ब्रह्मचर्य्यादेशमन्त्रः।
३ वेदब्रह्मचर्य्यकालनियमः।
४ वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्य्यं भवति।
५ भिक्षाकालनियमः।
६ समिदाधानकालनियमः।
७ प्रथमभिक्षानिर्णयः।
८ भिक्षामन्त्रः।
९ भैक्ष्यमाचार्य्याय निवेदनम्।
१० पाकयज्ञः।
११ आघाराज्यभागान्तहोममन्त्रः।
१२ सावित्र्या द्वितीयम्।
१३ महानाम्न्यादिहोमः।
१४ ऋषिभ्यस्तृतीयम्।
१५ सौविष्टकृते चतुर्थम्।
१६ वेदस्तमाप्तिवाचनम्।

सूत्रम् ।
१७ ब्रह्मचर्य्यव्रतधारणम् ।
१८ मेधाजननम् ।
१९ उदकुम्भाभिषेकवाचनम् ।
२० व्रतादेशव्याख्यागेयः ।
२१ अनुपेतस्य एव विधिर्विधेयः ।
२२ उपेतपूर्वस्य विधिरुच्यते ।
२३ कृतमकृतञ्च ।
२४ गोदानमनुक्रम् ।
२५ कालोऽनुक्तः ।
२६ सावित्री ।
इति प्रथमे द्वाविंशतितमा कण्डिका ।

अथ प्रथमे त्रयोविंशतितमा कण्डिका ।
१ ऋत्विग्लक्षणम् ।
२ एके युवानं वदन्ति ।
३ वरणनियमः ।
४ वरणविधेयनियमः ।
५ सदृशकथनम् ।
६ वरणविधेयः ।
७ द्वीढवरणमन्त्रः ।
८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।
९ अध्वर्यादिवरणमन्त्रः ।

सूत्रम् ।
१० द्वीढप्रतिज्ञा ।
११ ब्रह्मप्रतिज्ञा ।
१२ अपरप्रतिज्ञा जपश्च ।
१३ याज्यशस्त्रम् ।
१४ । १५ । १६ । १७ । १८ अकार्य्यनिर्णयः ।
१९ सोमप्रवाकप्रश्नः ।
२० कार्य्यविधिः ।
२१ निषेधविधिः ।
२२ आज्याहुतिहोमः ।
२३ अनाहिताग्न्याहिताग्निगृह्यधर्मोपदेशः ।
इति प्रथमे त्रयोविंशतितमा कण्डिका ।

अथ प्रथमे चतुर्विंशतितमा कण्डिका ।
१ ऋत्विजे मधुपर्काहरणम् ।
२ गृहागताय स्नातकाय विवाहार्थिने ।
३ राज्ञे उपस्थिताय ।
४ आचार्य्यादिभ्यः ।
५ मधुपर्कस्वरूपनिर्णयः ।
६ द्रव्यालाभे प्रतिनिधिः ।
७ आसनादिदाननियमः ।

सूत्रम् ।
८ आसनग्रहीतुः कर्म ।
९ पादप्रक्षालननियमः ।
१० वामपादप्रक्षालनम् ।
११ अर्घ्यग्रहणम् ।
१२ अर्घ्यग्रहणमन्त्रः ।
१३ मधुपर्कग्रहणमन्त्रः ।
१४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्राः ।
१५ तिरश्चरणम् ।
१६ मधुपर्कभोजनम् ।
१७ सर्वभक्षणनिषेधः ।
१८ दन्तिनिषेधः ।
१९ अवशिष्टमधुपर्कप्रषेधः ।
२० सर्वभक्षं वा ।
२१ आचमनम् ।
२२ द्वितीयाचमनम् ।
२३ आचान्तोदकाय गोदानम् ।
२४ आलभनसत्त्वे तपोऽनुज्ञा च ।
२५ उत्सर्गसत्त्वे उत्सर्गश्च ।
२६ मधुपर्काङ्गं भोजनं चमांसं न भवति ।
इति प्रथमे चतुर्विंशतितमा कण्डिका ।
इति प्रथमाध्यायसूची समाप्ता

अग्निसध्याये सूत्रसंख्या २९८

द्वितीयाध्याये
कण्डिका १—१० । अवभृथकर्मादि आयतीयकर्मान्तानि कर्माणि ।
अथ द्वितीयाध्याये प्रथमा कण्डिका ।
सूत्रम् ।
१ अवभृथकर्मकालनियमः ।
२ सप्तकालगदर्वीस्थापनम् ।
३ दिवाकार्यम् ।
४ अस्तमिते स्थालीपाकहोमः
५ अवस्थाननियमः ।
६ पुरोडाशोपरिहोमः ।
७ धानाञ्जलिहोमः ।
८ चुलुम्पेषणसमापनम् ।
९ सर्वबलिहरणम् ।
१० प्रदक्षिणोपवेषने परिदानमन्त्रश्च ।
११ अमात्याय परिदानम् ।
१२ परिदानान्तरम् ।
१३ बालमन्तरा न व्यवेयुः ।
१४ सायम्प्रातर्बलिहरणम् ।
१५ प्रकारान्तरबलिहरणम् ।
इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका

अथ द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

सूत्रम् ।

१ आश्वयुजीकर्म ।

२ स्थालीपाकहोमः ।

३ पूर्वातकहोमः ।

४ आहिताग्नेः आग्रयणः स्थालीपाकः ।

५ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

अथ द्वितीये तृतीया कण्डिका ।

१ प्रत्यवरोहणकर्मकालः ।

२ पौर्णमास्यां वा ।

३ पायसहोममन्त्रौ ।

४ स्विष्टकृन्निषेधः ।

५ जपमन्त्रः ।

६ पुनर्जपमन्त्रः ।

७ अमाश्वमेधः ।

८ न्यायान् न्यायान् वा प्रविशति ।

९ मन्त्रविदो मन्त्रजपः ।

१० सत्याय विर्जपमन्त्रः ।

११ विदिङ्मुखानां चतुर्णां जपमन्त्रः ।

सूत्रम् ।

१२ स्वस्त्ययनवाचनम् ।

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका

अथ द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ।

१ अष्टकाकर्मकालः ।

२ एकस्यां अष्टम्यां वा ।

३ पूर्वदिवसे सप्तम्यां पिठरौ दानम् ।

४ ओदनशसरपायसानां श्रपणम् ।

५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्ट्वा पूपश्रपणम् ।

६ मन्त्राष्टकैर्होमः, यावद्भिः कामयेत् तावद्भिर्वा ।

७ परदिने अष्टम्यां, अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा ।

८ अनड्वो यवसमाहरेद्वा ।

९ त्रयाणामग्यन्वाधेये अग्निना कर्म दहेत् ।

१० पूर्वोक्तपक्षद्वये मनसा ध्यानम् ।

११ चतुर्थामेकस्याम्यनुष्ठाने नानष्टकः स्यात् ।

१२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् ।

१३ वपाहोममन्त्रः ।

सूत्रम् ।
१४ सप्त होममन्त्राः ।
१५ स्विष्टकृति अष्टमहोमः ।
१६ सूक्तपवमानवाचनम् ।
इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ।

—

अथ द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ।
१ अन्वष्टक्यं कर्म ।
२ मांसकल्पादि ।
३ पिण्डपितृयज्ञकल्पत्वप्रदर्शनम् ।
४ पितृभ्यः पिण्डनिधरणम् ।
५ मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिण्डनिधरणम् ।
६ अष्टकसंख्यानिर्णयः ।
७ पित्रादिपिण्डस्थानम् ।
८ मात्रादिपिण्डस्थानम् ।
९ एतेन माध्यावर्षं कर्म व्याख्यातम् ।
१० माध्यावर्षकर्मणि मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्धम् कर्त्तव्यम् ।
११ अष्टकासु नवावरान् भोजयेत् ।
१२ अशक्तौ सप्त पञ्च त्रीन् एकं वा ।

सूत्रम् ।
१३ दधिकर्मणि पूर्वेद्युः कर्मणि च युग्मान् भोजयेत् ।
१४ पूर्वेद्युः अष्टम्यां कार्य्ये एकोद्दिष्टे च अयुग्मान् ।
१५ दधिपूर्वेषु दक्षिणावीतिः तिलकार्य्ये यवदानञ्च ।
इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ।

—:—

अथ द्वितीये षष्ठी कण्डिका ।
१ रथारोहणात् पूर्वं तत्प्रशंसनमन्त्रः ।
२ अक्षप्रशंसनमन्त्रः ।
३ आरोहणक्रमस्तन्मन्त्रश्च ।
४ रश्मिप्रशंसनमन्त्रः ।
५ गमनप्रवर्त्तमानेषु रथेषु जपमन्त्रः ।
६ शकटाद्यारोहणेऽप्ययं मन्त्रः ।
७ शकटाद्यक्षप्रशंसनमन्त्रः ।
८ नद्यारोहणमन्त्रः ।
९ नदीरथेऽयं विशेषः ।
१० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् ।
११ गृहसमीपागमनम् ।
१२ रथावरोहणमन्त्रः ।
१३ नदीरथावरोहणमन्त्रः ।
१४ जपमन्त्रः ।

सूत्रम् ।
१५ पुनर्जलैस्तत्पूरणम् ।
इति द्वितीये षष्ठी कण्डिका ।

अथ द्वितीये सप्तमी कण्डिका ।
१ वास्तुपरीक्षा ।
२ भूमिलक्षणम् ।
३ भूमेरपरलक्षणम् ।
४ अपरलक्षणञ्च ।
५ विरूढहलोत्पाटनम् ।
६ भूमेश्चनिम्नतानिर्णयः ।
७ भोजनगृहस्थाननिर्णयः ।
८ तत्फलकथनम् ।
९ सभागृहस्थाननिर्णयः ।
१० तत्फलकथनम् ।
११ तदपरस्थाननिर्णयः ।
इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ।

अथ द्वितीये अष्टमी कण्डिका ।
१ वास्तुपरीक्षणक्रमवर्णनम् ।
२ खातखननं तत्पूरणञ्च ।
३ प्रशस्तमध्यमगर्हितवास्तुनिर्णयः ।
४ पुनर्जलैस्तत्पूरणञ्च ।
सूत्रम् ।
१ प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः ।
२ ब्राह्मणवास्तुकथनम् ।
३ क्षत्रियवास्तुकथनम् ।
४ वैश्यवास्तुकथनम् ।
५ वास्तुजलपूर्णम् ।
६ समचतुष्कोणं दीर्घं वा ।
७ वास्तुप्रोक्षणम् ।
८ अविच्छिन्नधारया प्रोक्षणसमाप्तिः ।
९ अवान्तरगृहप्रभेदनिर्णयः ।
१० खूणायां गर्तेषु विशेषविधिः ।
११ मध्यमखूणागर्ते विशेषः ।
१२ मध्यमखूणागर्ते मन्त्रः ।
इति द्वितीये अष्टमी कण्डिका ।

अथ द्वितीये नवमी कण्डिका ।
१ वंशाधानम् ।
२ वंशाधानमन्त्रः ।
३ मणिकप्रतिष्ठापनम् ।
४ तन्मन्त्रान्तरविधानम् ।
५ मणिकसिञ्चनमन्त्रः ।
६ वास्तुशमताकरणम् ।
७ तन्मोक्षणम् ।

सूत्रम्।
८ अग्निष्टिच्छवलधारादानम्।
९ स्थालीपाकपचनादिशिव-
वर्णनम्।
इति द्वितीये नवमी
कण्डिका।

अथ द्वितीये दशमी कण्डिका।
१ गृह्यप्रपदनम्।
२ पौनरवद्गृह्यप्रपदनम्।
३ तत्कालनिर्णयः।
४ होमकर्म।
५ अनुमन्त्रणम्।
६ आयतीमन्त्रः।
७ एके अन्यसूक्तमिच्छन्ति।
८ अगस्त्यवधूनां आयतीमन्त्रः।
इति द्वितीये दशमी कण्डिका।
इति द्वितीयाध्यायसूची
समाप्ता।
अग्निमथ्याये सूत्रसंख्या १२२।

तृतीयाध्याये
कण्डिका १—१२। पशुयज्ञादि-
मन्त्रान्तानि कर्माणि।
अथ तृतीयाध्याये प्रथमा
कण्डिका।

सूत्रम्।
१ पशुयज्ञप्रतिज्ञा।
२ पशूनां नामकथनम्।
३ पशूनां स्वरूपकथनम्।
४ यूपरज्जुः कर्त्तव्यता।
इति तृतीये प्रथमा कण्डिका।

अथ तृतीये द्वितीया
कण्डिका।
१ स्वाध्यायविधिः।
२ स्वाध्यायाध्ययननियमः।
३ ॐपूर्वां व्याहृतीः समस्ता
ब्रूयात्।
४ सावित्र्यध्ययननियमः।
इति तृतीये द्वितीया
कण्डिका।

अथ तृतीये तृतीया
कण्डिका।
१ स्वाध्यायक्रमः।
२ अध्ययने दैवाहुतिनियमः।
३ अध्ययने पैत्र्याहुतिनियमः।
४ अध्ययने कालावधिनियमः।
इति तृतीये तृतीया
कण्डिका।

अथ तृतीये चतुर्थी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

१ देवतर्पणम् ।
२ ऋषितर्पणम् ।
३ प्राचीनावीती ।
४ आचार्यतर्पणम् ।
५ पितृतर्पणं दक्षिणा च ।
६ तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्याध्यायस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य ।
७ ब्रह्मयज्ञानध्यायः ।

इति तृतीये चतुर्थी कण्डिका ।

अथ तृतीये पञ्चमी कण्डिका ।

१ अध्ययनप्रारम्भः ।
२ अध्ययनकालनियमः ।
३ अध्ययनतिथिनियमः ।
४ आज्यभागाहुतिः ।
५ दधिसक्तुहोमः ।
६ होममन्त्राः ।
७ अन्ये मन्त्राः ।
८ एको मन्त्रः ।
९ अपर एको मन्त्रः ।
सूत्रम् ।
१० देवताहोमादिमार्जनम् ।
११ जपनियमः ।
१२ व्याहृतिसावित्रीजपो वेदारम्भस्य ।
१३ उत्सर्गविधिः ।
१४ अध्ययनकालनिर्देशः ।
१५ ब्रह्मचारिधर्मयुक्तोऽधीयीत ।
१६ ब्रह्मचारिणामपि अध्ययनम् ।
१७ समाप्तौ जायां गच्छेदित्येके ।
१८ प्रजोत्पत्त्यर्थं जायागमनम् ।
१९ इत्युपाकरणम् ।
२० पक्षमासान्ताष्टकादि ।
२१ सावित्र्यादितर्पणम् ।
२२ आचार्यादितर्पणम् ।
२३ एतदुत्सर्जनम् ।

इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका ।

अथ तृतीये षष्ठी कण्डिका ।

१ काम्यकर्मस्थाने पाकयज्ञः ।
२ पुरोडाशस्थाने चरुः ।
३ काममात्रफलम् ।

सूत्रम् ।
४ नैमित्तिकहोमः ।
५ होममन्त्रः ।
६ पशुभस्मप्रदर्शने उपस्थानमन्त्रः ।
७ तत्र मन्त्रान्तरम् ।
८ जृम्भणादौ जपमन्त्रः ।
९ अगमनीयगमनादौ भाज्यहोमः ।
१० तत्र समिदाधानं वा ।
११ तत्र मन्त्रजपो वा ।
इति तृतीये षष्ठी कण्डिका ।

अथ तृतीये सप्तमी कण्डिका ।
१ आदित्योपस्थानमन्त्रः ।
२ तत्र मन्त्रचतुष्टयम् ।
३ सन्ध्योपासनम् ।
४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यनियमः ।
५ तत्र मौननियमः ।
६ तत्र कालनिर्णयः ।
७ कपोतपाते होमजपौ ।
८ अर्थार्थं गच्छन् होमजपौ ।
९ नष्टं वस्तु सन्धिच्छन् होमजपौ ।
१० महास्तम्भानं समिध्यन्

सूत्रम् ।
होमजपौ ।
इति तृतीये सप्तमी कण्डिका ।

अथ तृतीये अष्टमी कण्डिका ।
१ समावर्त्तनसंस्क्रियमाणस्य आसने आचार्यार्थेच दानद्रव्यनिर्णयः ।
२ उभयोर्दानद्रव्यालाभे आचार्यायैव दानम् ।
३ समिदाहरणनियमः ।
४ कामनाविशेषे समिन्निर्णयः ।
५ उभयीसुभयकामः ।
६ समिधदानादिगोदानम् ।
७ मन्त्रान् आवर्त्तयेत्कान् कुर्य्यात् ।
८ अर्दननियमः ।
९ स्नानाङ्गनियमः ।
१० कुण्डलबन्धनम् ।
११ अनुलेपननियमः ।
१२ स्रग्बन्धनम् ।
१३ तत्रान्यनियमः ।
१४ छत्रादानम् ।
१५ वैणवदण्डदानम् ।
१६ मृष्णणीषसमिधादानम् ।

इति तृतीये अष्टमी कण्डिका ।

अथ तृतीये नवमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

१ उपदेशमन्त्रः ।

२ प्रत्यूचं समिधादानम् ।

३ मधुपर्कपूजनम् ।

४ अनुज्ञाति समावर्त्तनस्थानम् ।

५ व्रतनियमः ।

६ निषेधनियमः ।

७ निषेधनियमान्तरम् ।

८ स्नातकस्य आहारमन्त्रम् ।

इति तृतीये नवमी कण्डिका ।

अथ तृतीये दशमी कण्डिका ।

१ गुरवे नामकथनम् ।

२ उपवेशनानुज्ञा ।

३ उर्वे नामकथनम् ।

४ उपांशुकथनमन्त्रः ।

५ मित्यस्य उपांशुकथनमन्त्रः ।

६ आचार्य जपमन्त्रः ।

७ जपानन्तरम् अनुमन्त्रणम् ।

८ प्रशंसा ।

९ यत्तिष्ठाम् आमन्त्रणा मन्त्रः ।

सूत्रम् ।

शुत्वा जपमन्त्रः ।

१० मृगस्यामनोज्ञा वचः शुत्वा जपमन्त्रः ।

११ भयप्रासौ जपमन्त्रः ।

इति तृतीये दशमी कण्डिका ।

अथ तृतीये एकादशी कण्डिका ।

१ सर्वाभ्यो दिग्भ्यो भयप्राप्तौ जपमन्त्रो होमश्च ।

२ जपमन्त्रः सूक्तयोश्च ।

इति तृतीये एकादशी कण्डिका ।

अथ तृतीये द्वादशी कण्डिका ।

१ राजशब्दादनम् ।

२ तव जपमन्त्रः ।

३ राज्ञे क्षत्रदानमन्त्रः ।

४ धनुर्दानमन्त्रः ।

५ राज्ञो जपमन्त्र ।

६ स्वीयजपमन्त्रः ।

७ इषुधिदानमन्त्रः ।

८ रथगमने जपमन्त्रः ।

९ कवचानुमन्त्रणम् ।

सूत्रम् ।

१० दधूनवेक्ष्यमाणजपमन्त्रः ।

११ तक्षनक्ष्यमाणराजजपमन्त्रः

१२ सार्यमाणे जपमन्त्रः ।

१३ राजोक्षणमन्त्रः ।

१४ सौपर्णमन्त्रः ।

१५ अनुक्रमेण पक्षगमनम् ।

१६ युद्धप्रदेशनियमः ।

१७ दुन्दुभिवादनमन्त्रः ।

१८ बाणत्यागमन्त्रः ।

१९ युद्धमाने राजनि पुरोहितजपमन्त्रः ।

२० तत्र पुनर्मन्त्रः ।

इति तृतीये द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयाध्यायसूची समाप्ता ।

अग्निचध्याये सूत्रसंख्या १२० ।

चतुर्थाध्याये

कण्डिका १—९ । आहिताग्नेः वीडाप्रगमनाद् मन्त्रातीयजपान्तानि कर्माणि ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

सूत्रम् ।

१ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्तव्यम् ।

२ ग्रामकामले प्रमाणम् ।

३ ग्रामे वास्तव्यले प्रमाणम् ।

४ अगदः सीमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् ।

५ अनिष्ट्वा वा ग्रामं प्रविशेत् ।

६ मृतस्याहिताग्नेश्चितभूमिखननम् ।

७ खातस्य निम्नोन्नतनियमः ।

८ खातस्य आयामनियमः ।

९ खातस्य विस्तृतिनियमः ।

१० खातस्य अधोनियमः ।

११ श्मशानदेशनिरूपणम् ।

१२ तत् स्थानं बहुलौपधिकं भवेत् ।

१३ कण्टकिद्रुमाद्युद्वासनम् ।

१४ दहनलक्षणसमशानस्य विशेषविधिः ।

१५ प्रेतस्य केशादिवपनम् ।

१६ यष्टिराज्यादिसंस्थानम् ।

१७ स्रुवदाज्यस्रुचनम् ।

इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ।

अथ चतुर्थे द्वितीया कण्डिका।

सूत्रम्।

१ अग्नियज्ञपात्रादानयनम्।
२ प्रेतानयननियमः।
३ शकटादिना प्रेतानयनमित्येके।
४ यजुष्टारणीपशुकयनम्।
५ तत्र पशुविशेषः।
६ अजापशुवर्णनियमः।
७ अजं पशुमित्येके।
८ पशोः सव्यवाहवन्धनं कृत्वा यानयनम्।
९ तदनु अमात्यानामागमनम्।
१० कर्तुः कर्तव्यनियमः।
११ आहवनीयाधानम्।
१२ गार्हपत्याधानम्।
१३ दक्षिणाग्न्याधानम्।
१४ चितामिचयनम्।
१५ चितायां प्रेतसंवेशनम्।
१६ प्रेतपत्नीसंवेशनम्।
१७ चतियप्रेतस्य धनुःसंवेशनम्।
१८ पत्नीत्थापनम्।
१९ कर्तृजपमन्त्रः।
२० धनुरपनयनमन्त्रः।
२१ पुनः कर्तृजपः।
२२ धनुःक्षेपः।

इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका।

अथ चतुर्थे तृतीया कण्डिका।

१ यानयोजनम्।
२ स्रुक्कानयनम्।
३ उपभृतानयनम्।
४ अग्निहोत्रहवनादि यानयनम्।
५ स्थानविशेषे द्रव्यविशेषाधानम्।
६ नासिकायां स्रुगाधानम्।
७ एकस्रेत् स्रुवं भित्त्वा नासिकादये योजनम्।
८ कर्णे द्रव्यविशेषाधानम्।
९ एकस्रेत् भित्त्वा इति पूर्ववत्।
१० उदरे द्रव्यविशेषाधानम्।
११ उदरे समवर्धानायोजनम्।
१२ उपस्थे द्रव्यविशेषाधानम्।
१३ ऊरुजङ्घयोर्द्रव्यविशेषाधानम्।

सूत्रम्।

१४ पादद्वये द्रव्यविशेषाधानम्।

१५ एकस्मिन् छित्त्वा इति पूर्ववत्।

१६ आसिचनपात्रे घृतदाव्यपूरणम्।

१७ स्रुवयोगद्रव्याधानम्।

१८ आयुधायोजनम्।

१९ प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनमन्त्रः।

२० प्रेतपाणौ हक्काधानम्।

२१ हृदये हृदयाधानम्।

२२ प्रेतपाणौ पिण्डाधानमित्येके।

२३ हक्काभावे पिण्डाधानमित्येके।

२४ प्रणीताप्रणयनानुमन्त्रणम्।

२५ दक्षिणाग्नौ आज्याहुतिहोमः।

२६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिमन्त्रः।

इति चतुर्थे तृतीया कण्डिका।

अथ चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका।

१ युगपदग्निमन्थनम्।

सूत्रम्।

२ अनुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञापनम्।

३ प्रकारान्तरस्य फलविज्ञापनम्।

४ अन्यप्रकारस्य फलविज्ञापनम्।

५ युगपत्स्नातो फलविज्ञापनम्।

६ दहनमन्त्रः।

७ दहनप्रशंसा।

८ यातयाडिकशरीरमास्थाय धूमेन सह स्वर्गलोकगमनम्।

९ कर्तृलक्षणमन्त्रः पृष्ठतोऽग्नीञ्छित्वा सर्वेषां गमनञ्च।

१० सकृत् स्नात्वा प्रेताय जलाञ्जलिं दत्त्वान्यानि वासांसि परिधाय स्नानस्थानदर्शनात् तत्रावस्थानम्।

११ आदित्यमण्डलं वा दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत्।

१२ प्रवेशे पूर्वापरनियमः।

१३ गृहमागत्य पञ्चमादीनुपस्पृशन्ति।

१४ तस्मिन् दिने अन्नं न पचेयुः।

१५ क्षीराद्यशेन वर्तेरन्।

सूत्रम् ।
१६ त्रिरात्रमघोरब्रह्मचर्यम् ।
१७ द्वादशरात्रं दानाध्ययन-वर्जं संहागुरुमृते ।
१८ सपिण्डे दशाहम् ।
१९ उपनेतृगुरौ असपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वा ।
२० अदत्तासु स्त्रीषु मृतासु दशाहम् ।
२१ एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् ।
२२ असपिण्डज्ञातौ त्रिरात्रम् ।
२३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् ।
२४ अदत्तजाते त्रिरात्रम् ।
२५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम् ।
२६ सङ्घाध्यायिषु मृतेषु एकाहम् ।
२७ समानग्रामीये श्रोत्रिये एकाहम् ।
इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका ।
१ अस्थिसञ्चयनम् ।
२ स्त्रीपुरुषभेदेन कृच्छ्रनियमः ।
सूत्रम् ।
३ मोचणमन्त्रः ।
४ सञ्चयने पूर्वापरनियमः ।
५ सञ्चयनानन्तरं अवधाननियमः ।
६ पांसुप्रक्षेपः ।
७ प्रक्षेपानन्तरं उत्तराजपमन्त्रः ।
८ कपालेन सञ्चयनाधारकुम्भापिधानम् ।
इति चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ।
१ शान्तिकर्म ।
२ अग्निहरणम् ।
३ चतुष्पथे अग्निपरिगमनम् ।
४ अन्यत्रवेद्यादिकुम्भपिण्डूलान्तम् ।
५ अग्निजननम् ।
६ अग्निदीपनम् ।
७ अग्निसिञ्चनम् ।
८ अनड्वन्मस्तकमात्मारोहणम् ।
९ परिधिपरिधानम् ।
१० आहुतिचतुष्टयमन्त्रः ।
११ स्रुचौ आज्यैरन् ।
१२ कर्तरीछेदम् ।

सूत्रम् ।
१३ अस्माभिरर्घ्यदानम् ।
१४ परिक्रमणजपः
१५ स्विष्टकृदादिसमापनम् ।
१६ यथोपवेशनम् ।
१७ या उदयादस्वपन्त आस-
ते ।
१८ होमसमापनम् ।
इति चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ।

अथ चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ।
१ श्राद्धाधिकारः ।
२ ब्राह्मणनियमः ।
३ ब्राह्मणसंख्याकथनम् ।
४ पिण्डपितृयज्ञे उक्ताः पिण्ड-
निर्वपणादयः श्राद्धेऽपि
ज्ञेयाः ।
५ ब्राह्मणाय जलदानम् ।
६ आसनदानम् ।
७ पुनर्जलदानम् ।
८ पात्रे तिलावपनम् ।
९ पित्र्यं कर्म अप्रदक्षिणं
कार्यमिति ।
१० अर्घ्यदानम् ।
११ अर्घ्यदानात् पूर्वं जल-
दानम् ।
सूत्रम् ।
१२ अर्घ्यापां निवेदनम् ।
१३ अर्घ्यानुमन्त्रणम् ।
१४ अर्घ्यो आपो यस्मिन् पात्रे
एकीकृताः तत् प्रथमपात्रं
नोद्धरेत् ।
इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ।

अथ चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ।
१ गन्धादिदानम् ।
२ अग्नौ करणानुज्ञा ।
३ प्रत्यनुज्ञा ।
४ अग्नौ करणहोमः ।
५ पाणिष्वेव वा होमः ।
६ देवपितृणाम् अग्निमुख-
पाणिमुखत्वे प्रमाणम् ।
७ भोजनपात्रे अन्नदानविधा-
नम् ।
८ घृतमेवादानम् ।
९ भोजनपात्रे अधिकाम-
दानम् ।
१० भोजनात् ऋतेषु पाठ-
मन्त्रः ।
११ पिण्डार्थमन्नमुद्धृत्य शेष-
निवेदनम् ।

सूत्रम् ।

१२ अनाचान्तेषु पिण्डनिपरणम् ।

१३ आचान्तेषु तदित्येके ।

१४ ब्राह्मणानुज्ञानम् ।

१५ अस्तु स्वधेति प्रत्यनुज्ञानम् इति चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ।

अथ चतुर्थे नवमी कण्डिका ।

१ अथ शूलगवः ।

२ तस्य कालादिनियमः ।

३ पशुनिरूपणम् ।

४ पशुलक्षणम् ।

५ कृष्णबिन्दुयुक्तपशुरित्येके ।

६ आलोढयायेत् कामं कृष्णं दक्षीयात् ।

७ पशुभिषेकः ।

८ शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्यन्तम् ।

९ पशूत्सर्गः ।

१० पशोर्ह्रदिपर्यन्तं पालनम् ।

११ तत्र देशनियमः ।

१२ यत्रस्थो ग्रामं न पश्यति तत्र देशे ।

१३ तत्र कालनियमः ।

सूत्रम् ।

१४ यूपनिखननं तत्र पशुबन्धश्च ।

१५ प्रोक्षणादिपशुकल्पेन समानम् ।

१६ वपाहोमः ।

१७ होममन्त्राः द्वादशनामकाः ।

१८ षट् नामको वा मन्त्रः ।

१९ एकनामको वा मन्त्रः ।

२० बलिहरणम् ।

२१ दिगुपस्थानम् ।

२२ सवरुद्रयज्ञैक्यम् ।

२३ स्थालीपाकश्रपणादीनां फलीकरणम् ।

२४ शाक्वरसामविशेषः ।

२५ अङ्गावदानसमये श्रोणितनिगरणम् ।

२६ संज्ञपनदेशे भूमौ निपतितं रुधिरं सर्पेभ्यो रक्षति ।

२७ सर्वाणि रुद्रस्य नामधेयानि ।

२८ सर्वा अध्येव सेनाः ।

२९ सर्वाण्युत्कृष्टान्यध्येव ।

३० यजमानं श्रीणाति ।

३१ अस्य कर्मणो हुवार्थं रुद्रो

सूत्रम् ।

न छिनत्ति ।

३२ अन्य हुतशेषं न प्राश्नीयात् ।

३३ अन्य द्रव्याणि यामं नाहरेयुः ।

३४ नात्रागन्तव्यमिति पुत्रादीन् प्रतिषेधयेत् ।

३५ नियमेन हुतशेषं प्राश्नीयात् ।

३६ शूलगवस्य फलश्रवणम् ।

३७ शूलगवेनेष्ट्वा अन्यं पशुं सुत्सृजेत् ।

३८ असुत्सृष्टो नैव स्यात् ।

३९ शूलगवनामकेन पशुकर्मणा रहितो न भवेत् ।

सूत्रम् ।

४० शन्नातीयं जपन् गृहमवेक्षेत ।

४१ पशूपतापे गोष्ठे यजनम् ।

४२ स्थालीपाकं निधाय सर्वं हुतं कुर्यात् ।

४३ प्रतिधूमं गवानयनम् ।

४४ शन्नातीयं जपन् पशूनां मध्यमियात् ।

४५ समाप्तिज्ञापनार्थं आचार्यनमस्कारः ।

इति चतुर्थे नवमी कण्डिका ।

इति चतुर्थीयसूची समाप्ता ॥

अस्मिन्नध्याये सूत्रसंख्या १८२ ।

—:—

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

परिशिष्टभागसूचीप्रारम्भः।

अथ प्रथमोऽध्यायः।

कण्डिका १—२६ सन्ध्योपासनादि जातकर्मान्तानि कर्माणि।

कण्डिकासूत्रम्।

१ परिशिष्टप्रतिज्ञानादि।
२ सन्ध्योपासनमाचमनादि।
३ मार्जनम्।
४ पापशोधनम्।
५ गायत्री।
६ देवताध्यानादि।
७ आचमनमन्त्रादि।
८ मन्त्राणामृषिदेवतच्छन्दांसि।
९ स्नानविधिः।
१० मध्यन्दिने स्नानविधानम्।
११ मन्त्रस्नानम्।
१२ वैश्वदेवः।
१३ स्वस्तिवाचनादि।
१४ होमे खण्डिलादि।
१५ सुक्स्रुवादिसम्मार्गः।
१६ ब्रह्मणः पञ्चकर्माणि।
१७ पार्वणस्थालीपाकः।
१८ नित्यमौपासनम्।
१९ पुनराधानम्।
२० पत्नीकमार्यस्य पत्न्यग्निभागिनौनियमः।
२१ कन्यावरणम्।
२२ उपनयनादि।
२३ अन्योन्यावलोकनम्।
२४ आर्द्राक्षतारोपणादि।
२५ ऋतुमतीकृत्यादि।
२६ जातकर्मादि।

इति प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

कण्डिका १—१८ यज्ञयज्ञादि आभ्युदयिकान्तानि कर्माणि।

१ यज्ञयज्ञादि।
२ यज्ञयज्ञसम्भारादि।
३ अर्चनाङ्गानि।
४ अर्चनविधिः।
५ आवाहनमन्त्राः।

कण्डिकासूत्रम् ।
६ यद्दाणामधिदेवता ।
७ साङ्गखदवतावाहनम् ।
८ अग्न्युपधानादि ।
९ यजमानाभिषेकः ।
१० होमविधानादि ।
११ भोजनविधिः ।
१२ शयनादिविधिः ।
१३ अथ श्राद्धानि ।
१४ ब्राह्मणनियमः ।
१५ गन्धादिदानादिपिण्डपितृयज्ञान्तकर्म ।
१६ अग्नौ करणादिकर्म ।
१७ पिण्डदानादिश्राद्धोपसंहारान्तकर्म ।
१८ अग्निदग्धापिण्डदानादि ।
१९ अथाभ्युदयिके विशेषः ।
इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।
कण्डिका १—१९ पिण्डमेधादि द्वपोत्सर्गान्तानि कर्माणि ।

१ अथ पिण्डमेधः ।
२ अग्निदानविधिः ।
कण्डिकासूत्रम् ।
३ अग्निकार्य्यसमापनम् ।
४ अथ कर्त्तुरुदकविधिः ।
५ अथ पिण्डक्रिया ।
६ अथ नवश्राद्धानि ।
७ अथ सञ्चयनम् ।
८ अथ दशाहकृत्यम् ।
९ अथैकोद्दिष्टम् ।
१० एकोद्दिष्टविधिः ।
११ अथ सपिण्डीकरणम् ।
१२ अथामश्राद्धम् ।
१३ अथातीतसंस्कारः ।
१४ अथ यात्राश्राद्धविधिः ।
१५ अथ नारायणबलिः ।
१६ अथ नागबलिः ।
१७ अथ पुराणमैकोद्दिष्टम् ।
१८ अथ द्वपोत्सर्गः ।
इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।
कण्डिका १—२२ पुत्रजन्मादि अग्निकार्य्यान्तानि कर्माणि ।

कण्डिकासूत्रम्।

१ अथ पूर्त्तानि।
२ अथ बर्हिर्मण्डलादि।
३ अथ प्रतिमाद्रव्याणि।
४ प्रासादप्रतिष्ठादि।
५ तदनुष्ठानादि।
६ अग्निस्थापनादि।
७ देवाभिषेकादि।
८ शान्तिप्रतिष्ठादि।
९ अथ याज्यादिविधिः।
१० अथाधानादिविधिः।
११ होमविशेषः।
१२ प्राचीं दिशमन्वावर्त्तते।
१३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते।

कण्डिकासूत्रम्।

१४ प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते।
१५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते।
१६ द्यावीमन्वावर्त्तते।
१७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते।
१८ दिवमन्वावर्त्तते।
१९ रात्रिमन्वावर्त्तते।
२० परमन्वावर्त्तते।
२१ सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते।
२२ अग्निकार्य्यफलम्।
इति चतुर्थोऽध्यायः।

इति परिशिष्टसूत्रं समाप्तम्।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्य बि, ए,

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

आश्वलायनमाचार्यं प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ।
देवस्वामिप्रणीतेन क्रियते वृत्तिरीदृशी ।

वैतानिकान्युक्तानि । अतः परं गृह्याणि वक्ष्यामः । वितानो ऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवानि वैतानिकानि । वह्निनिमित्तान्यग्निकर्माणीत्यर्थः । गृह्यनिमित्तोऽग्निर्गृह्यः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायाञ्च वर्त्तते । तथा "स गृहो गृहमागतः" इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शालावचनः । येषां भार्यासंयोगादुत्पत्तावग्नौ हवींषि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः । येषान्तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शालावचनः । "आर्याद्यभिनिर्दाया दिर्वा तस्मिन् गृह्याणि" इति गौतमः । उक्तानुक्तसंग्रहं सम्बन्धकरणार्थम् । सम्बन्धकरणे प्रयोजनं कर्तृ मौखाः परिभाषा प्राप्नुयुरिति । कर्तृ वा न प्राप्नुयुः शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावाचार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्तर एवाचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

अथः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

पाकयज्ञास्त्रयस्त्रिविधा इत्यर्थः। कुतः। हुताः प्रहुताः ब्राह्मणे हुताः इत्येकैकस्मिन् बहुवचननिर्देशात्। यदि हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं कुर्य्यात्। तस्मात्त्रिविधत्वमिति। पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः। प्रशस्तयज्ञा वा। दृष्टयोभयत्र पाकशब्दः। "योऽस्मात् पाकतरः" इत्यल्पत्वे पाकशब्दः। "तं पाकेन मनसाऽपश्यम्" इति "यो मा पाकेन मनसा" इति च प्रशंसायाम्। तेन आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्वं सिद्धं भवति। यदि हि पाकशब्दः पक्तौ वर्त्तेत आज्यहोमेषु तन्त्वं न स्यात्। इष्यते च। तस्माच्च तत्र वर्त्तते। प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम्। कथं प्रशस्तत्वं। उच्यते। यस्मादेतेषु संस्कारा उच्यन्ते। तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते। के पुनस्ते संस्काराः। गर्भाधानादयः। तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत् सम्यक् ॥ २ ॥

कथं त्रिविधत्वमित्यत आह।

हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुताः ॥ ३ ॥

अग्नौ हूयमानाः "हविष्यन्न जुहुयाद्" [गृ० १।२।१] इत्येवमादयो हुताः। अनग्नौ क्रियमाणाः "अथ बलिहरणम्" [गृ० १।२।३] इत्येवमादयः प्रहुताः। ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति ते ब्रह्मणि हुताः। अग्नाविति वचनमनग्नौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम्। सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः। हुतादिसंज्ञाविधानं क्रत्वर्थोपदेशार्थम्। यद्धतयार्थतश्च हुतार्थसंज्ञावत्। अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम्। पाकयज्ञानामेतत् तन्त्वमिति वक्ष्यति। अत्र त्रैवि-

धोपदेशे सति तत् पाकयज्ञग्रहणमपार्थकम्। तत्समानजातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञानां तन्त्वं यथा स्यादित्येवमर्थं चेविध्योपदेशः। प्रहुतं ब्रह्मचिहुतानां मा भूत् तन्त्वमिति। तेन सर्ववल्यादावदानधर्मो निवृत्तः, ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथाप्यृच उदाहरन्ति यः समिधा य आहुतीर्यो वेदेनेति ॥ ४ ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य दृचस्य ग्रहणार्थं, न ह्यचस्य। तृतीयस्यामप्यर्थविरोधात्। बहुवचनन्तु अगोरुधाय या ते अग्ने यः समिधेति दृचावभिप्रेत्योपपन्नम्। ऋचामुदाहरणं कथम्। एतान्यपि कर्माणि निधानि श्रौतैस्तुल्यानि आहिताग्नेरपि स्मार्त्तवदर्थम् ॥ ४ ॥

समिधमेवापि ग्रहधान आदधन्मन्येत यज इदमिति नमस्तस्मै, य आहुत्या यो वेदेनेति विद्यायैवार्थस्ति प्रीतिस्तदेतत्प्रशंसापरिक्रयाय, अगोरुधाय गविपेयुधा यदस्मा वचः। हुतात् स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति, वच एव म इदं हुताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह, या ते अग्न ऋचा हविर्दा तष्टं भरामसि। ते ते भवन्तूषण ऋषभासो यशा उतेति, एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति, य इमं स्वाध्यायमधीयत इति

यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमिति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥

समिधमेवापि आहधान आदधन्मन्येत इत्यारभ्य यज्ञो वै नम इत्यन्तं ब्राह्मणं भवति। तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणम्। समिधमेवापीति। समिधमेवापि आहधान आदधज्जह्वं देवतमिति मन्येतेव। कुतः। नमस्कारे। अत्र नमःशब्देनान्नमुच्यते। निघण्टुषु नमःशब्दोऽन्ननामसु पठितः। समिदपि तस्मै देवताय नमो भवति अन्नं भवति। प्रीतिर्हितु भवतीत्यर्थः। आहधान इत्यनेन अन्वायुक्तस्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते। य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणम्। य आहुत्येति। तत्र "सुपां सु लुक्" [पा० ७।१।३९] इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णादेशः। यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणम्। यो वेदेनेति। विद्ययैवेत्यादि। विद्ययापि प्रीतिर्देवतस्यास्त्येवेत्यर्थः। द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यभिप्रायः। विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतत् दृढयितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरत्वं साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति। तदेतदित्यादि। तदेतदर्थरूपं यज्ञं ऋषिर्मन्त्रदृष्टा उवाच। अगोरथायेत्यादि। अस्मिन् सूक्ते स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः। एवंभूतायेन्द्राय हे सखायो वचो वोचत। इतात् स्वादीयो मधुनश्चेति क्लृप्तेति। वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते। हे इन्द्र! इदं ते मम वच एव इतात् च मधुनश्च स्वादीयः। असिद्धत्वात् स्वादीयस्त्वस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति। स्वादीयोऽस्त्वित्यादिना। स्वादीयोऽस्त्वित्येवासौ साक्षित्वेन ऋषिराहेत्यर्थः। अतोऽस्ति

प्रीतिः। एवमध्ययनं रसात् स्वादुतरमित्युक्तम्। मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति। या ते अग्न इत्यादि। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणम्। एत एवेत्यादि। हे अग्ने! एत एव मे मत्सम्बन्धिनः। अत एव ते तव उच्चावचय इत्यादय वशाश्च भवन्ति। भवन्त्वित्यर्थः। भवन्तीति लिङर्थे लेट्। [पा० ३।४।७] विकरणसिप्रत्ययाडागमेकारलोपास्तु व्यवस्थितविकल्पत्वाच्च भवन्ति। के मत्सम्बन्धिन इति चेत्। ये इमं स्वाध्यायमधीयत इति। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं उक्तादिमासेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययापि भवत्वित्यर्थः। उत्तरार्द्धेनैतात्पर्यकथनं ब्राह्मणम्। यो नमसा स्वधर इति नमस्कारेणेत्यादि। नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वधरः शोभनयज्ञः। "तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः" इत्यादि याज्ञयज्ञानामर्थवादः। नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरग्नेः, श्रुतेः। न वै देवा नमस्कारमतिरतिक्रमणे। देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति। तमध्याक्रियन्त इत्यर्थः। किमिति नातिक्रामन्ति। यज्ञो वै नमः। नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः। इति हि ब्राह्मणं भवति। इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शी। यमिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः॥ ५॥

इति प्रथमे प्रथमा कण्डिका॥ १॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

अथ सायंप्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्॥१॥

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः। अथ यज्ञाख्यन्त इति। अत्र सायम्प्रातःशब्दौ लक्षणया अहोरात्रवचनौ। कुत एतत्। श्रुतिदर्शनात्। "सायम्प्रातरग्नान्यभिपूजयेत्" इति। अथ-

नञ्च मध्याह्ने विहितम्। "पूर्वाह्णे देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणां अपराह्णे पितॄणाम्" इति। वैश्वदेवानन्तरं आतिथ्यादिविधानाच्च। सिद्धं पक्वम्। सिद्धस्येति दग्धः पयसश्च माभूत्। हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां माभूत्। कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात्। अन्नसंस्कारत्वात्। उभयमपि तर्हि नारभ्यम्। दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति। यथा चतुरवत्तरो सुष्टौन् निर्वपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते सिद्धं च तद्भवति। अनारभ्यमाणे दोषः। अनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यं प्रसज्येत। आज्यप्रेषेण वाऽनक्ति हृदये इति हुवन् आपयति यत्र द्रव्यं नादिश्यते तत्राज्येन होम इति। तस्मात्तद्विशेषार्थं सिद्धग्रहणमारभ्यं तर्हि हविष्यग्रहणमनर्थकम्। नन्वन्नसंस्कारत्वादहविष्यस्यापि स्यात्। अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात्। तर्हि तन्निवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम्। कथं हविष्यस्य होम एव स्यात् न तन्त्रमिति। ननु उत्तरत्र विधानात्र तन्त्रं प्राप्नोतीति च ग्रहो न कार्यो। तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनिवृत्तिप्रसङ्गात्। तत्र चेष्यते तन्त्रम्। होममन्त्रानाह ॥ १ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको न मन्त्रः। तयार्थप्रतीतेः। अग्निहोत्रशब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्तते। तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्ते उत कर्मदेवता इति संशयः। का पुनर्द्रव्यदेवताः। "रुद्राया रौद्रकपिलम्" इत्याद्याः श्रुतावुक्ताश्चा न मन्त्रवर्णाः। भक्तिमात्रत्वात्। तेन कर्मदेवता गृह्यन्ते। एवमेवाग्नेयहविरतिरित्येवमाद्या अपि

प्राङ्मुखस्तीति ग्रहा न कार्या। आसामनित्यत्वात्। काम्तर्हि। अग्निः सूर्यः प्रजापतिर्योभयत्र। श्रुतौ चास्य मन्त्रस्योपदेशः। "तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य" इत्यादि। सोमाय वनस्पतय इत्येको मन्त्रः। वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात्। "अग्निर्वृष्टिपतिः सोमो वनस्पतिः" इति। समाचारश्चैवमेव। इत्युक्तो देवयज्ञः ॥२॥

स्वाहेत्यग्नये बलिहरणम् ॥ ३ ॥

अग्नेर्विनियोगत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारस्य श्रावणार्थम्। एतज्ज्ञाप्यते। अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति। तेन वैश्वदेवो नमस्कारो भवति। अथशब्दः श्रावणीयः। इतरथा कर्मान्तरत्वात् कालान्तरे वा बलिहरणं स्यात्। ब्रह्मयज्ञस्वरूपं पूर्वो वा स्यात्। उत्तरो वा। मनुष्ययज्ञस्योत्तर एव। "वैश्वदेवं हुत्वा अतिथिमाकाङ्क्षेत्" इति वचनात् ॥३॥

एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽग्रा ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥४॥

एताभ्यः प्राग्उक्ताभ्यो देवताभ्यश्चकाराद्यमाद्यदेवताभ्यश्च। बलिहरणं कार्यम्। एवकारः पौनर्वाचिकः। भूमौ प्राङ्मुख्यां पक्तिं करोति। ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽन्तराले मुखाग्रा इत्यादिभिर्जुहोति। गृहदेवताभ्य इति मन्त्रः न विधायकः। तथा वास्तुदेवताभ्य इति च। यदि हि विधायकः स्यात् उभयवचनमपार्थकं स्यात्। गृहमेव हि वास्तित्युच्यते ॥४॥

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-

णाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिग्ग्रहणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते। यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्भवितव्यमिति ज्ञात्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्ते अन्तराले ॥ ६ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ७ ॥

मध्य एव ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥८॥

मध्य एव। दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते। तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति। इतरथा सायमातरुपदेशात् सायमुपक्रमः स्यात् अग्निहोत्रवत्। तच्चानिष्टम्। अतो दिवाग्रहणम्। तेनाग्नये स्वाहेति सायं हुत्वादित्यस्य सायमुपक्रमः ॥ ८ ॥

नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तं भवति ॥ ९ ॥

रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

सर्वेषामुत्तरतः ॥ १० ॥

स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ॥ ११ ॥

"यज्ञोपवीतशेषे च" [श्रौ० १.११.१०] इति यत्र प्राचीनो-

नावीतित्वं निवीतित्वं वाऽऽचार्येण न विहितं तत्र यज्ञोपवीतित्वं प्राप्तम्। अतः प्राचीनावीतित्वं विधीयते। निमयेदिति वचनं क्रियान्तरज्ञापनार्थम्। तेन बर्हिहरणमिदं न भवति। किमेवं सिध्यति स्वाहाकारो न भवति। ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थं दत्त्वा भयोरेककार्यकारित्वेन समानजातीयत्वात् स्वधाकारस्यैव बाधको भवति। नैतदेवम्। समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते। यथा सोमाय पितृमते स्वधा नम इति स्वधानमस्कारयोः तद्वदाख्याग्रहात्। का पुनरियं क्रिया। पिण्डयज्ञः। एवं च कृत्वा पिण्डयज्ञार्थं ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम्। यत्पुनर्ग्रहणमाननार्थम्। यत्तत्रापि क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात्। एवमुक्तं वैश्वदेवम्। यस्मिन् कस्मिंश्चिदग्नौ वैश्वदेवं कार्यं न दृष्ट्वा एवेति नियमः। कुतः। प्राङ्निधानादिधाहानेः। यदि हि तत्राभिप्रेतमभविष्यत् तमेव पूर्वं ब्रूयात्। पाचिता च वैश्वदेवं कार्यं न पात्रान्तरेण शक्यत्वात्॥ ११॥

इति प्रथमे द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीया कण्डिका।

अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्यादित्यमाचामेत्तरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य प्रलेखा उदगायतां पश्चात्प्रागायते नानान्तयोस्तिस्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिस-

मूल्वं परिस्तीर्य पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इध्मोदकसंस्तरणीं पर्युक्षणम् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः। इत ऊर्ध्वं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधिर्भवतीति। तेन वैश्वदेवः स्रुवग्रहणेन प्राप्यमाणो होमधर्मो न भवति। खलुशब्दोऽपार्थकः। मितार्थेष्वनर्थक इति वचनात्। यत्र-क्वच-ग्रहणमनर्थकं क्रियान्तरविधानाद्गङ्गानिवृत्त्यर्थम्। यत्र क्व च होष्यन्नित्यादिति होममन्त्र धर्मविधिः। तर्हि यत्रैवास्तु स्रुच-ग्रहणमनर्थकम्। न तन्नप्रतिषेधविषयेऽग्नौकरणाग्निपरिचरणे एतत्सूत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं स्रुच-ग्रहणम्। लेखादयो न सन्तीति वक्ष्यामः। द्व्यङ्गुलमात्रा मात्रा यस्य खण्डिलस्य तद्द्व्यङ्गुलमात्रम्। एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः। उष्ट्रमुखवत्। तच्च तदवरञ्च द्व्यङ्गुलावरम्। अवरं निकृष्टमित्यर्थः। सर्वतः सर्वासु दिक्षु। चतस्रश्चित्यर्थः। चतसृष्वपि दिक्षु द्व्यङ्गुलप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरस्रं खण्डिलं गोमयेनोपलिप्य षट् लेखा उल्लिखेत्। षड्-ग्रहणं कथम्। षट्स्वपि लेखासु अग्नेः स्थापने यथा स्यादिति केनचिद्यज्ञियेन शकलेन खण्डिलमध्ये उदग्दीर्घां प्रादेशमात्रां न्यूनां वा लेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चाल्लिखेत्। भानित्यसंसर्गार्थम्। तस्या अन्तयोर्नाना असंसृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत्। ततस्तिसृषु मध्ये असंसृष्टाः प्रागायताः लेखाः लिखेत्। शकलं तत्रैव निधाय। खण्डिलमभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृश्याभ्यात्मग्निं प्रतिष्ठाप्याज्यादधाति। ततोऽग्निदेशप्राप्तं बर्हिः स्रुवस्य च संसादनं करोति। अन्वाधानं नाम कर्माङ्गत्वेन द्वयोस्त्रिसृणां समिधाम् अभ्याधानम्। ततः परिसमूह्य परि-

समूहनं नामाग्नेः समन्तात् परिमार्जनम्। तच्चाग्निहोत्रवत्। ततः परिस्तीर्य। पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतः इत्येवम्। उदक्संस्थवचनं एकैकस्यां दिश्युदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम्। अथवा दर्भा उदक्संस्था इति पृथग्योगः। निपातानामनेकार्थत्वादिति-शब्द एवमर्थकारे। एवंविधं यत्कर्म सर्वदिक्सम्बद्धं परिसमूहनपर्युक्षणग्निरक्षिस्कन्दनादिकं तदपरावृत्तताया दिग्व्यारभ्योदक्संस्थं कार्यमित्यर्थः। ततस्तूष्णीं पर्युक्षणं करोति। तूष्णीग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्निहोत्रहुता भवन्तीत्येवमर्थम्। त्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणा पर्युक्षणम्। उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकत्वमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये परिस्तरणसिद्ध्यर्थम्। एतस्मिन् काले उत्तरतोऽग्नेरग्निः प्रणयति चमसेन कांस्येन स्रुवेण वा। उत्तरत्र नियमदर्शनात् ॥ १ ॥

पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

कार्यमिति शेषः। अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वा उत्पवनं कार्यमित्ये तदुभयं निर्वक्तुमाह ॥ २ ॥

अप्रच्छिन्नायावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानान्तयोर्ग्रहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्राङुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

प्रपूर्वः सूत्रार्थोऽवयोरनिष्टस्यर्थः। न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ। प्रादेशमात्रौ कुशौ। एवंलक्षणौ कुशौ पवित्रत्वौ। नानित्यसंसर्गार्थम्। पवित्रे अन्तयो-

रसंसृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण हिरण्मयेन। प्रागिति पाठः कार्यः। प्राङिति पुस्त्वनिर्देशपाठे तु कर्तुः प्राङ्मुखत्वं स्यात्। तच्च परिभाषासिद्धम्। ननु कर्मण्यपि प्राक्तं तत एव सिद्धम्। सत्यम्। तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टं पुनराहारनिवृत्त्यर्थम्। तेन ज्ञायते शास्त्रान्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादनादीनामिच्छातः क्रियेति।

इदं हि शास्त्रान्तरे दृष्टम्। परिस्तरणकाले उत्तरतोऽग्नेः कांचिद्भूमिमास्तीर्य ब्रह्मवत्सु कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांचिद्भूमिमास्तीर्य ततोऽग्निं पर्युक्ष्य उदगग्नेर्देशेषु इध्मं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति उभाभ्यां पाणिभ्याम्। अयं पात्रासादनक्रमः।

"प्रोक्षणपात्रमथ स्रुवयुतं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम्।
भोजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं त्विध्ममयो परिसादय दर्भान्॥"

इति। आज्यहोमेषु दर्वीमत्सु तु कर्मस्वयं क्रमः।

स्रुक्सौचरोः प्रोक्षणमाज्यनच्च दर्वीस्रुवौ सादय दर्विहोमे।
पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमित्थं क्रमेण क्रमवित् कुर्याच्च॥

ततोऽपच्छिन्नायामित्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निधायाप आसिच्य ताभ्यो विरूप्य उत्तानानि पात्राणि कृत्वा विस्रस्योर्ध्वं सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति। ततः प्रणीता-पात्रं प्रत्यगग्नेर्निधाय तस्मिंस्ते पवित्रे अन्तर्धायाग्निः पूरयित्वा गन्धादि प्रक्षिप्य पाणिभ्यां पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्निं दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छाद्यासादयेदिति। आचार्यस्य तु पूर्णपात्रं कार्यम्। अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः। अकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः।

इदं चान्यशास्त्रे दृष्टम्। पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तत्रस्थे

"अंशुका वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्।
पौत्रो मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्॥
इति॥ [मनुः ८।१३९]

दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवति इत्यर्थः। लोके च दुहितरि पुत्रशब्दं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते एहि पुत्रेति। मन्त्रे च दृश्यते। "पुमांस्ते पुत्रो जायताम्" इति। तस्मात् पुमानः पुत्रा इति विशेषणम्। अथवा।

पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा॥ इति॥
[मनुः ८।१३८]

एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम्॥ ३॥

अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः॥ ४॥

एवकारोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः। स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः॥ ४॥

रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः॥ ५॥

उभयकामः पुत्रदुहितृकामः अङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृह्णीयात्॥ ५॥

प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भञ्च त्रिः परिणयन् जपति। अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक् त्वं सावेहि विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति॥ ६॥

अग्निमुदकुम्भञ्च त्रिःप्रदक्षिणं वधूः स्त्रीः परिणयन् जपति। अमोहमस्मीति। उदकुम्भग्रहणमन्येषां यज्ञपात्राणां बहिःकरणार्थमित्येके। अन्ये तु विवाहे यदन्यद् दृष्टं पात्रं अग्नेस्तस्येव बहिःकरणार्थमिति। त्रिर्ग्रहणं परिणयनेन सम्बध्यते उत जपेन ?। यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात्। अथ जपेन तर्हि सकृत् परिणीतिः। पूर्वेणेति ब्रूमः। कुतः। परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम्। अपर परिणयाङ्गमिति कृत्वा यावत् परिणयनमावर्त्तते ॥ ६ ॥

पारणीय परिणीयाश्मानमारोहयतीममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव। सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ प्रतन्यत इति ॥ ७ ॥

वीप्सावचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मानमारोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम्। अथास्य कर्मणः कः कर्त्ता। आचार्यः। कुतः। वक्ष्यति। "शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य" [गृ० १।७।२०] इति। स्वयं कर्त्तृत्वे सति अवसेचनं कर्त्तुं न शक्यते। तदसत्। आचार्येण ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति। उदकुम्भं ग्रहणन्तु तत्रस्थमुदकुम्भं लक्षयति ॥ ७ ॥

वध्वञ्जलौ उपस्तीर्य भ्राता भ्रातृव्यानो वा हिर्लाजानावपति ॥ ८ ॥

ततो वध्वञ्जलौ उपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्हिर्लाजानावपति। वरो जामदग्न्येऽग्निः। ततः शेषं प्रत्यभिघार्य्य अवदानं च प्रत्यभिघारयति। एवमवदायावदाय तिसृभिर्मन्त्रैर्जुहोति। भ्रातृव्यानः पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥ ८ ॥

हिर्लाजानाम् ॥ ९ ॥

पश्चाद्वर्त्तिनामित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रत्यभिघार्य्यं हविः ॥ १० ॥

हविःशब्दः शेषे वर्त्तते। यथा नात्र हवींषीति ॥१०॥

अवत्तञ्च ॥ ११ ॥

अवदानमित्यर्थः। उपस्तरणाभिघारणे स्रुवः करोति। भ्राता। कुतः। समानकर्त्तृत्वनिर्देशात्। तदयुक्तम्। यदि ह्यत्र भ्रातृरभिप्रेतः स्यात् ब्रह्मस्रुवौ भ्रातोपस्तीर्य्येत्यवक्ष्यत्, तस्माद्धर एव करोति। यत्तूक्तं समानकर्त्तृत्वनिर्देशादिति। तत्र ब्रूमः। असमानकर्त्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते। यथा "आज्याहुतिं हुत्वा सुखं धनं दद्याद्" इति होमे ब्रह्मा कर्त्ता, दाने यजमानः इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥ ११ ॥

एषोऽवदानधर्मः ॥ १२ ॥

यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैव धर्मो भवतीत्यर्थः। मध्यात् पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यतीत्यादौ ॥ १२ ॥

अर्य्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत, स इमां देवो अर्य्यमा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा। वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत, स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा। पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत, स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥ १३ ॥

स्रुचो जुहोति। वचः। कुतः। अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्। कस्यैते मन्त्राः। वध्वाः। कुतः सा हि जुहोति, मन्त्रलिङ्गात्, कन्या अग्निमयच्छतेति। तदसत्। नहि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति। ननु, कथं प्रतीयादिति। तत्र वचनमस्ति, यत्र तु सन्दिग्धम्। तस्मात् वरस्य मन्त्राः। मन्त्रलिङ्गाच्च, स इमां देव इति हि परोक्षनिर्देशः। यदि हि वध्वाः स्युः स इमां देव इति न स्यात्। यत्तूक्तं सा हि जुहोतीति। तत्र ब्रूमः। अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते। अध्वर्युर्जुहोति होता वषट्करोति। यत्तूक्तं मन्त्रलिङ्गादिति। तत्र ब्रूमः। न ह्यत्रेयं कन्याऽभिधीयते, वध्वा एव तु कन्याः। यदीयमभिधीयते बहुवचनं नोपपद्यते। तथाभूतश्च प्रत्ययः। तस्मात् वरस्येति सिद्धम्॥ १३॥

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्तं तूष्णीं चतुर्थम्॥ १४॥

अभ्यात्तनिषेधः किमर्थः। चतुर्थहोमे कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येके। अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि, तत्र त्रयो होमाः, तत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चात् होमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति। शूर्पपुटः कोणः। तूष्णींवचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम्। चतुर्थमकृतं कथम्। एतस्य द्रव्यस्य स्विष्टकृतं न स्यात्, स एव च कर्ता यथा स्यादिति। तेन वधूर्जुहोति॥ १४॥

ओप्योप्य हैके लाजान् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुतौ न सन्निपतनः॥ १५॥

अभिमतार्थज्ञापनार्थो हशब्दः। एके लाजानोप्योप्य पश्चात् परिणयन्ति। किमिति। तथा सत्युत्तमे आहुतौ न

सविपतत इति कृत्वा। पूर्वस्मिंस्तु पक्षे उत्तमे आहुती सविपतत:। कोऽयं सविपातो नाम यदि पूर्वाहुतिशिरसि प्रक्षेपः। न तर्हि क्वचिदप्यसाविष्यते, किं पुनः पूर्वस्मिन् पक्षे। अथानर्थकम्। न, तच्छ्रुतौ दोषः। पार्वणादौ दृष्टत्वात्। तस्मादयमर्थः। यद्योत्तमे आहुती न सविपततस्तदा कर्त्तव्यम्। उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिषेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः। कथं वा न स्यात्, अपरिषीय शूर्पपुटेनाभ्यात्तमिति। अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिषेयं निवर्त्तयेत्, अथ वा पूर्वस्मिन् पक्षे उत्तमे सविपतत:। अत्र तु न सविपतत इति वदन् अपरिषीय-वचनं चतुर्थपरिषेयनार्थमित्यस्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिषेयनं कृत्वा पश्चात् होमः, न चानर्थकेन होमः, इति ज्ञापयति। यदि त्वानर्थकेन होमः स्यात् सर्वासामेव सविपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वस्मिन् पक्षे सविपात इति नोपपद्यते ॥ १५॥

अथास्ये शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

अथशब्द इदानीं सिष्टकृद्विहरर्थः। अस्या इति वरस्य निर्देशार्थः। यदीत्यनित्ये। देशधर्मादिना यदि कृते भवतः। के कृते भवत इत्याह ॥ १६ ॥

ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्वधू भवतः। प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ॥ १७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति ॥ १७ ॥

उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरां शिखां विमुञ्चति। वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति ॥ १८ ॥

अथैनामपराजितायान्दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपद्यूर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपदी ऋतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव, पुत्रान्विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः। एनां वधूं, अपराजितां प्राग्दीवी, तत्र सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः। वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् भवादेश्च योग्यत्वात् सन्निधितत्वाच्च प्रत्येकं सम्बध्यते। यथा रहस्ये उल्लिखामीति शब्दः "प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वोल्लिखामि" इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्ववाक्ये सम्बध्यते, तद्वदत्रापि। ऐतरेयिभिरप्युक्तं, "भवादि सर्वत्र समानम्" इति। तेन इष एकपदी भव। सा मामनुव्रता भवेति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ १९ ॥

उभयोः सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनाव-सिच्य ॥ २० ॥

सप्तमे पदे वधूमुत्क्रामिते तत्रस्थ एवोभयोः शिरसी सन्निधाय केनचिदुदकुम्भमानाय्य तत्स्थेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति। अथाज्येन स्विष्टकृतं जुहोति ॥ २० ॥

ब्राह्मण्याश्च दृढाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रिं वसेत् ॥ २१ ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात् तदा एवंगुण-

युक्तायां वाचायां दृष्ट्वाऽनन्तरां रात्रिं वसेत्, वसतिं कुर्यादित्यर्थः। सपत्नीके विवाहयेवायं विधिः ॥ २१ ॥

ध्रुवमरुन्धतीं सप्त ऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति ॥ २२ ॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन् दृष्ट्वा वाचं विसृजेत "जीवपत्नीं" इति मन्त्रेण। इदानीं वाग्विसर्जनविधानात् होमादारभ्य एतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते। कस्यायं वाग्विसर्गः। वध्वाः। कुतः। मन्त्रलिङ्गात्। तथा हि। जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी। जीव इति कर्तरि घञ्। "मत्वर्थे यस्संयोगे" [पा० ४।१।१२] "विभाषा सपूर्वस्य" [पा० ४।१।१४] इति ङीष्प्रत्ययो नयादेशः ॥ २२ ॥

इति प्रथमे सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका।

प्रयाणे उपपद्यमाने, पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति, यानमारोहयेत् ॥ १ ॥

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम्। तत्र यदि ग्रामान्तरे गृहं स्यात्, तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते, तथा सत्युपपद्यमाने याने यानमारोहयेत् वधूं मन्त्रेण। तेन प्रयाणे यानस्याऽनियमः। यानादन्येन शिबिकादिना प्रयाणे च न भवति मन्त्रः। सपत्नीविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः ॥ १ ॥

यक्ष्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यङ्कचेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥

यद्यन्तरा नाव्या नदी स्यात् तदानेनार्द्धर्चेन नावमारोहयेत्, वधमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

उत्तरेणार्द्धर्चेन, अत्राजहामेत्यर्द्धर्चेन वधूमुदकादुत्तारयेत् ॥ ३ ॥

जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

नीयमाना वधूः यदि रोदिति बन्धुवियोगात् तदा एतामृचं जपेत् । अयं विधिः स्वयमेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ४ ॥

विवाहाग्निमयतोऽजस्रन्नयन्ति ॥ ५ ॥

विवाहाग्नियहणं अग्निविशेषनियमाभावयज्ञाग्निहस्तार्थम् । अजस्रयहणं म्रियमाणस्य नयनार्थम् । तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते । अयञ्च विधिः स्वयमेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ५ ॥

कल्याणेषु देशदृचचतुष्पथेषु, माविदन् परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशदृचचतुष्पथेषु एतामृचं जपेत् ॥ ६ ॥

वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत ॥ ७ ॥

वसतौ वसतौ ईक्षकाः सन्ति चेत् तानेतया ईक्षेत । वासादन्यत्रेक्षणे मन्त्रः । वीप्सावचनं प्रतिवसतौ मन्त्रप्राप्त्यर्थम् ॥७॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत्। इदमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥ ८ ॥

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनड्वाहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन् उपविष्टायां समन्वारब्धायाम्, आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा, समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ॥ ९ ॥

अग्निप्रणयनान्तं कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति, अग्निधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थः। ततः पश्चादस्याऽऽनड्वाहं चर्मास्तृणाति, प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम उदग्लोम, ततोऽन्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन् चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां वध्वां, दध्याधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा, आ नः प्रजामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा, ततः समञ्जन्वित्यृचा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वै प्राशनार्थं शिष्टं दधि प्रयच्छेत्। सा तु तूष्णीं प्राश्नाति। सञ्जन् प्रयुक्तस्य मन्त्रस्य उभयप्राशनार्थत्वात् उभयार्थत्वम्, नाविति द्विवचनात्। आज्यशेषेण वा उभयोर्हृदये अनक्ति, तेनैव मन्त्रेण। हृदये चत उद्गृह्णामिति विहृत्य पाठः कार्यः, प्रकृतत्वात्। ततः लिष्टकृतादि समापयेत्। विवाहाग्निग्रहणं कस्मिन्नित्यर्थम्। कथं पुनरस्याग्निप्राप्तिरद्या, "गृह्याग्नि वक्ष्यामः" [गृ० १।१।१] इति प्रतिज्ञातम्। उच्यते। दायविभागकाले चेत् पतिः परियाचेत, पत्न्यर्थोऽग्निः प्रसक्ष्येत, तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। यद्यपि चात्र विवाहाग्निग्रहणात् न विवाहहोमसमाप्तेन चरमगृह्यत्वसिद्धिः किन्तर्हि गृह्यप्रवेश-

नीयहोमे हुते। एवमुभाभ्यां होमाभ्यां गृहत्वसिद्धिः नैके नेति ज्ञायते। तेन गृहप्रवेशनीयहोमादर्वाक् दर्शपूर्णमास प्राप्तौ पार्वणस्थालीपाको न कार्य्यः। परिचरणहोमस्तु कार्य्य एव, "पाणिग्रहणादि" [गृ० १।८।१] इति वचनात्। वैश्वदेवं च कार्य्यमेव, तस्याग्निविशेषविध्यभावात्। तेनाग्नेनाग्ने होमद्वयं कार्य्यमिति सिद्धम्। उपसमाधायेति आस्तरणकालोपदेशार्थम्। अथवा समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थं, तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्राऽन्यो वोपसमाधानं कुर्य्यात्। तस्मिन्निति वचनं चर्मास्तरणानन्तरं तत्कालान्तरमिति ज्ञापनार्थम्। प्रत्यृचग्रहणं कथं, ऋगन्ते होमः स्यात् न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम्। स्वाहाकारं पठन् जुहुयादित्यर्थः। तेन यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चात् होमः। आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशात् पक्षादेशे आज्येन होम इति गम्यते ॥ ९ ॥

अथाराल्वणाग्निनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम् ॥ १० ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युभयोः।
हैडिम्बिका राजमाषा माषा मुद्गा मसूरिकाः।
लशुनं ढक्काश्च निष्पावास्तिलाश्चाश्नतां त्रिताः॥

गृहप्रवेशनीयहोमात् प्रागपि नियमानामिष्टत्वात् योगविभागः कृतः ॥ १० ॥

उत्तरावधिमाह।

अत ऊर्ध्वं विरात्रं द्वादशरात्रम् ॥ ११ ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं विरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥ ११ ॥

संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्याताम् एक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा। अन्ये त्वाहुः, व्रतान्ते एक ऋषिः सम्पद्यते, पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चरितव्रतः सूर्य्यायिरे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

व्रतानन्तरं सूर्य्यायिरे वध्वा उपयमनकाले उपहितं वस्त्रं दद्यात्। सूर्य्य इति दृष्टो मन्त्रः सूर्य्या, यथा, हृषाकपिरिति, सा च सत्यनोत्तभितेति सूक्तम्। कथं तत् पुनरसौ वेत्ति, स्मरतो वर्षत इत्यादि ॥ १३ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

दद्यादिति शेषः ॥ १४ ॥

अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १५ ॥

ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति। ते च ॐ स्वस्तीति प्रत्यूचुः ॥ १५ ॥

इति प्रथमे अष्टमी कण्डिका ॥

अथ नवमी कण्डिका।

पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

पाणिग्रहणमस्येति गृह्यमग्निं परिचरेत् स्वयं पत्न्यादयो वा। पाणिग्रहणादिवचनं गृह्यप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भाङ्गानिवृत्त्यर्थम्। यद्विधास्यते तत्परिचरणम्। पत्नी-कुमार्यौ न होमकर्म कुर्यातामित्यर्थे। कुतः। स्त्रीणां मन्त्रा-

ऽनधिकारात्। अन्ये तु सहोमकम्। कुतः। वचनात्। पदो-
सम्बन्धनवत्। अन्तेवासी शिष्यः ॥ १ ॥

नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥ २ ॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने। नित्यं परिगृहीतं स्यादि-
त्यर्थः। किमुक्तं भवति। यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात् ततो
नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति। अथवा आचमनः
मन्त्रो वा समीपे कथं नित्यः स्यात् नोभयोरन्यतरः स्थाप-
यितव्य इति। अथवा होमधर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम्। तदपि
हि क्रियाग्रहणेन प्राप्नोति, परिसमूहनादिवत् ॥ २ ॥

यदि तूपशाम्येत्पल्यु पवसेदित्येके ॥ ३ ॥

यदि प्रादुष्करणकाले उद्वायेत् ततः अन्यस्मात् होमका-
लात् पत्न्युपवसेदित्येके। एके-ग्रहणात् यजमान उपवसेदि-
त्येके। अथाग्न इत्येकामाहुतिं जुहुयात् इत्येके। कुतः।
आख्यान्तरे दर्शनात्। अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचक्ष्युः। नित्य-
शब्द उक्तार्थः, नित्यमाचमनमिति यथा। अनुशब्दः पश्चाद्-
वचनः। एतदुक्तं भवति, यदि वैवाहो न गृहीतो दायविभा-
गकाले गृह्यते। गृहीतोऽपि नष्टो वा द्वादशरात्रमतिक्रान्तः,
तत उद्धया क्रियया पश्चात् गृहीतो भवतीति। तत्र विवा-
हाग्न्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशनीयाग्न्याहुतयश्च द्वयो-
श्चनं च भवति नान्यत्, कन्यासंस्कारत्वात्। होमद्वयं चात्र
समानतन्त्रं स्यात्। लाजहोमोऽपि पत्न्यञ्जलिना कार्यः।
तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात्। लाजावपनं तु स्वयमेव
करोति न भ्राता। दायविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषो-
ऽन्वेष्यः ॥ ३ ॥

तस्याग्निहोत्रेण ॥ ४ ॥

तस्य ग्रहणं योगविभागार्थम्। तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन। तेन पाकयज्ञतन्त्रं न भवति, तर्हि प्राश्नात्योऽपि स्युरित्याशङ्क्याह ॥ ४ ॥

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥

प्रादुष्करणं नाम अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्येति, एवं प्रातर्प्रदीप्तायामिति च, प्रदोषान्तो होमकालः सङ्गवान्तः प्रातरिति। एतावेव भवतो मान्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥

हौम्यं च मांसवर्जम् ॥ ६ ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम्। पयसा नित्यहोम इत्यादि पञ्च द्रव्याण्याख्यातानि। मांसवर्जमिति मांसप्रतिषेधात् शास्त्रान्तरे दृष्टमपि हौम्यं भवतीति गम्यते।

पयो दधि यवागूश्च घृतं पिण्डतण्डुलाः।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्यानि दशैव तु ॥

द्रवद्रव्याणि स्रुवेण जुहोति। कठिनानि तु पाणिना। येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः प्रतिनिधिवर्जम् ॥ ६ ॥

कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

कामवचनं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यात् इत्येवमर्थम्। व्रीह्यादयश्च प्रत्येकं साधनानि, न मिश्राणि। तथा न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ॥

तूष्णीं द्वितीये आहुतौ जुहोति। तूष्णींवचनं प्रजापतिध्यानार्थम्। उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः। अग्निं परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्याण्यग्निहोत्रवत्तूष्णीं संस्कारं कृत्वा

ततोऽग्नये स्वाहेति जुहोति, ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं यद्देवतं ध्यात्वा स्विष्ट्यु पांशुक्ता द्वितीयाहुतिं जुहोति। ततः परिसमूहनपर्युक्षणे। एवं सायम्। प्रातर्दीमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहा इति विशेषः ॥ ८ ॥

इति प्रथमे नवमी कण्डिका ॥

अथ दशमी कण्डिका ॥

अथ पार्वणस्थालीपाकः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः। पर्वणि भवः पार्वणः। स्थालीपाक इति कर्मनामधेयम्। दर्शपूर्णमासानिदेशात् काले सिद्धे पार्वणवचनं पार्वणयङ्णाद्यङरहःक्रियागङ्गानिवृत्त्यर्थम्। विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथममारम्भः। प्रतिपदीपासनं कृत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥ १ ॥

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं नियमार्थम्। तस्यैवोपवासो यथा स्यात् तदतिदिष्टानां माभूदिति, दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम्। उपयाम इत्थे कभोजनम्। सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रं पञ्चलवणमग्निसंस्कृतमित्यादयश्च नियमा लभ्यन्ते। तस्य साभ्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ २ ॥

दृषावर्हिषोश्च सन्नहनम् ॥ ३ ॥

सन्नहनं च कर्म साभ्यां व्याख्यातम्। "इदः पशुदग्दाहकः" इति शान्तिकर्मापि माथविष्यामः ॥ ३ ॥

देवताश्चोपांशुयाजेन्द्राग्नेन्द्रवर्जम् ॥ ४ ॥

देवताश्च साभ्यां व्याख्याताः। उपांशुयाजादिवर्जम्। तेषु-

ऽग्निरग्नीषोमौ पौर्णमास्यां, अग्निरिन्द्राग्नी चामावास्यायाम्। तदुक्तं शौनकेन।

"पौर्णमासी न सम्प्राप्तार्थविवाहादनन्तरम्।
ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु कर्मसु॥
तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा।
तथापि पौर्णमास्यादिस्थालीपाकक्रिया स्मृता"॥

अथेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेधः किमर्थः, सवयत एव हि ते विहिते, इन्द्रं महेन्द्रं वा सवयत इति, न चात्र साकाम्यं विहितम्। उच्यते। यद्यकर्मण्यपि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्ते अर्थाधाने औपासनाग्नौ, सर्वाधाने तु कर्मणि कर्मण्यपि पुनः संस्कुर्यात्। सवयत इति कर्तृविशेषणम्। इष्टिं चासौ सवयन् भवति सोमेनेष्टवांश्चेत्। तेनात्राऽपि तस्य प्राप्नुतः। तस्मात् निषेधः। तर्हि इन्द्राग्नी न स्यातां, असवयत इतिवचनात्। उच्यते। इन्द्राग्नी यस्याऽपि देवता भवत्येव, यत्र ह्यसावसवयत्रिति ज्ञात्वा। न चात्राभावः कर्तृविशेषणम्॥ ४॥

काम्या इतराः॥ ५॥

उक्ताभ्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवताः ताः काम्या भवन्ति। कामे सति कर्त्तव्या इत्यर्थः। "विष्णुं वुभूषन् यजेत" इत्येवमाद्याः काम्याः। यद्य काम्यानां स्यान इत्येवसिद्धे उपांशुयाजादीनामपि निषेधः कृतः। तत्रात्र काम्यत्वेनाऽपि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम्। यद्यपि किं द्रव्यमुपांशुयाजस्य तावदाज्यं, तस्य विद्यमानत्वात् दृष्टत्वाच्च इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः, साधाराभावात्॥ ५॥

तस्मै तस्मै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्नि-

र्वपति पवित्रे अन्तर्धायाऽमुष्मै त्वा जुष्टं निर्व-
पामीति ॥ ६ ॥

प्रणीतापर्यग्नेरुत्तरकालं शूर्पे पवित्रे अन्तर्धाय व्रीहीन् यवान् वा असम्भवे श्यामाकान् वा हौम्यान् एकैकस्मै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन् निर्वपति, "अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति। अमुष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्थ्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत्। चतुरश्चतुर इति वीप्सावचनं एकैकस्मै देवतायै चतुर्मुष्टिप्रास्यर्थम्। पवित्रे व्याख्याते ॥ ६ ॥

अथैनान् प्रोक्षति यथानिरुप्तममुष्मै त्वा
जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

यथाशब्दः कथं, सर्वासामेव देवतानां निरुप्तेषु प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम्। एतानिति बहुवचनं संश्लिष्टानेव प्रोक्षेत् न विभज्येत्येवमर्थम्। यथानिरुप्तमिति तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्वक्षेषु निर्वापेषु समन्वक्षाणि असमन्वक्षेष्वसमन्वक्षाणि पवित्रे अन्तर्धाय कुर्यादित्येवमर्थम्। निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवतः, उत्तरत्र विधानात् ॥ ७ ॥

अवधृतान् विस्फलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥८॥

कृष्णाजिने उलूखलं कृत्वा पलाशवद्दन्यात्। विस्फलीकृतानिति विःशुक्लीकृतानित्यर्थः। पिष्टपिष्टयन्त्रे सकृत् प्रक्षाल्येति सकृदुपहननादेव विः प्रक्षालयेत्, ततो नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

समोप्य वा ॥ ९ ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥ ९ ॥

यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तण्डुलानभिमृशे-
दिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

यदि पृथक् श्रपयेत् तथा सति तण्डुलानभिमृशेत्, इद-
ममुष्मा इदममुष्मा इति। श्रमुष्मै-शब्दः पूर्ववत् ॥ १० ॥

यद्यु वै समोप्य व्युद्वारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

यदि समोप्य श्रपयेत् तथा सति चरुं व्युदृत्य एवमभि-
मृश्य ततो जुहुयात्। व्युद्वारमिति व्युदृत्येत्यर्थः। व्युदरण
नामपात्रान्तरे पृथक्करणम्। जुहुयादितिवचनं क्षीमकाले
व्युदरेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

घृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्या-
सादयेधमभिघार्यांऽयन्त इध्म आत्मा जातवेद-,
स्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान् प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥१२॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुल्मूयाग्नेः पश्चात् बर्हिरास्तीर्याज्य-
मासाद्य ततः घृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य
तत इध्ममभिघार्य श्रयन्त इति मन्त्रेणाग्नावादधात्। बर्हि-
ष्यासाद्य पुनरभिघार्येति केचित् पठन्ति ॥ १२ ॥

तूष्णीमाघारावाघार्यांज्यभागौ जुहुयाद-
ग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तूष्णीं-ग्रहण मन्त्रवर्जे, अन्ये धर्माः शास्त्रान्तरदृष्टाः कर्म
प्रवर्त्तरन्निति। उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्वां प्रति
पर्यग्निकरणाज्यधारां धरेत्, तया दक्षिणपश्चिमाया आरभ्य
उत्तरपूर्वां प्रत्याघारयेत्, सुवेणोभौ जुहुयात्। कुतः? यत्राज्य-

होमे साधनान्तराऽनुपदेशस्तत्र स्रुवेण होम इति साधितम्, "एवम्भूतोऽज्यहोमः" इति [गृ०] सूत्रे व्याख्याद्भिः। यावन्मात्रं स्वगार्ह्यानुक्तं क्वचित्तं तावन्मात्रं ग्राह्यं, नतु स्वगार्ह्ये चक्रमपि, "आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा" इति। आज्यभागाविज्यनयोर्यागयोः संज्ञा ॥ १३ ॥

उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यम् ॥ १४ ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्वे आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात्, दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम्। स्रुवेणोभौ जुहुयात् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥

आज्यभागौ यज्ञस्य चक्षुषी इत्येवं श्रूयत इत्यर्थः ॥१५॥

ततः किमित्याह।

तस्मात् पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥ १६ ॥

यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणं, तस्मात् दक्षिणसंस्थेव यथा कर्तुं, नोदक्संस्थेत्यर्थः। श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र क्वचिदुदक्संस्थाऽपि यथा स्यादिति। तेन बलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहरणं सिद्धम् ॥ १६ ॥

मध्ये हवींषि प्रत्यक्तरं वा प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वोत्तरपुरस्तात् सौविष्टकृतम् ॥१७॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति। प्रत्यक्तरं वा देशे हवींषि वा जुहोति। प्रत्यक्तरमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे। तत्रापि देशे प्राक्संस्थानि वा जुहोति, उदक्संस्थानि वा। नतु प्राक्-

संस्थानीत्यस्मिन्सत्यपि उदक्संस्थानि चेति वाग्ग्रहणमाग्नेया प्राक्संस्थया सह विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्थत्वमपि सिध्यति। किमर्थं प्राक्संस्थवचनम्। उच्यते, देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चानन्तर्ययोगो मा भूदित्येवमर्थम्। तेन देशद्वयेऽपि संस्थाद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धम्। अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृतं हविर्गृह्णीति ॥ १७ ॥

मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च हवियोऽवद्यति ॥ १८ ॥

हवियो मध्यात् पूर्वार्द्धाद्यूपपर्वमात्रं हविरवद्यतीति देशो नियम्यते ॥ १८ ॥

मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पश्चावत्तिनाम् ॥ १९ ॥

पश्चावत्तिनान्तु मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादित्येवमवदानं भवति। पश्चार्द्धस्येत्यावतेव सिद्धे मध्यात् पूर्वार्द्धादितिपदं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात्, प्राक्संस्थता मा भूदित्येवमर्थम्। १८ ॥

उत्तरार्द्धात् सौविष्टकृताम् ॥ २० ॥

सर्वेषां हवियामुत्तरार्द्धात् सिष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादवदानात् भूयः सकृत् सकृदवद्यति। पश्चावत्तो तु एवं सकृत् सकृदवद्यति पुनरपि पूर्ववदानदेशस्य पुरस्तात् सकृत् सकृदवद्येत्, तथा दृष्टत्वात्। ततो द्विरुपरिष्टादभिधारयति पश्चावत्तो चतुरवत्तो च ॥ २० ॥

नाग्न हवींषि प्रत्यभिधारयति, सिष्टकृतं द्विरभिधारयति ॥ २१ ॥

सिष्टकृति हविष्येवं न प्रत्यभिधारयति। अन्न-पदप-

भवैव नाभिधारयति न प्रधानहविःशिष्टमेवमर्हम्। हविः-शब्दः शेषे वर्त्तते। यद्यवत्ते वर्त्तेत चतुरवत्तताऽहुतेर्न स्यात्। तत्र चेयति ॥ २१ ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकारम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृत् विद्यात् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे। अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्द्धयित्रे सर्वान्नः कामान् समर्द्धय स्वाहा इति ॥२२॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ २२ ॥

बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

यत् पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना बर्हिषि निनयेत्, निधिच्छेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनं एषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति। अवभृथवचनम् अवभृथधर्मप्राप्त्यर्थम्। तेन कालोऽभ्युच्चयश्च भवति। कालस्तु सर्वप्रायश्चित्ताद्ध्वं प्राक् संस्राजपात्। अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि संस्राजपथ कर्त्ता कार्य्योल्लुप्तं भवति। निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्राजप इति पक्ष ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्तम्। तत्रैवं क्रमः। पूर्वे कर्त्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति, ततो ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्, ततः कर्त्ता पूर्णपात्रं निनयति, ततः कर्त्ता संस्राजपेनोपतिष्ठते, ततो ब्रह्मोपतिष्ठते, ततः कर्त्ता पार-

समूहनपर्युक्षणे इति। पर्युक्षणञ्च "आपः अस्मानिदमापः शमिन्वन्तु नः" इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ २४ ॥

पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रम् ॥ २५ ॥

एतत् तन्त्रं पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थः। पाकयज्ञग्रहणं स्थालीपाकसदृशानां हुतानामेव तन्त्रं यथा स्यात्, प्रहुतप्रक्षिप्तहुतानां मा भूदित्येवमर्थम्। अङ्गसंहतिस्तन्त्रं, विधत्त इत्यर्थः। यद्यपि सर्वमुच्यते, तथापि न प्रधानदेवताः प्रसज्यन्ति। देवतागमे नित्यानामपाय इति बाधदर्शनात् ॥२५॥

हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥

उच्छिष्टं हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा। तदभावे ब्राह्मणेभ्यः कर्मोङ्गत्वाद्धविषाम् ॥ २६ ॥

इति प्रथमे दशमी कण्डिका॥

अथ एकादशी कण्डीका।

अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

श्लोकोऽयं। अत्र पशोस्तन्त्रमात्रमुच्यते न पुनः पशुविधीयते कल्पग्रहणात्। एवं तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकं, अष्टकाशूलगवयोः प्रतिषेधात्, प्रोक्षणोपाकरणवर्जं प्रोक्षणादि समानं पशुनेति। उच्यते। मधुपर्के ॐ कुर्वन्ति यदा ब्रूयात् तदा अर्थवत्। अत्र च्छत्रिजां वाहस्पत्यः, स्नातकस्यैन्द्राग्नः, ऐन्द्रो राज्ञः, आचार्यादीनामाग्नेयः, प्रियस्य मैत्रः, वरस्य प्राजापत्यः, अतिथेराग्नावैष्णवः, इत्येवं श्रौतस्मार्ते इष्यते काम्यपशुषु चार्थवत् ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतनं कृत्वा प्राय-

यित्वा पशुमाज्याभ्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमवस्था-
प्याऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽ-
र्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाक-
रोमीति ॥ २ ॥

आज्यभागान्तं कृत्वा उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतनं कृत्वा ततः पशुं नाययित्वा ततः पशुमाज्याभ्य अग्नेः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य ततोऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया सपर्णयाऽऽर्द्रशाखया अशुष्कशाखया पश्चादिति पृष्ठदेशे उपस्पृशेत् पशुम्। अमुष्मै त्वेति मन्त्रेण। अमुष्मैशब्दः पूर्ववत्। अग्निं दूतमित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि हीनपादग्रहणसामर्थ्यात् सूक्तादेर्ग्रहणं, तर्हि ह्रे सूक्ते प्राप्नुतः। न। यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति। यथा उप प्र वन्त इति सूक्ते इति। तस्माद्वयो भवत इति सिद्धम्॥ २॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिः पुरस्तात् प्रोक्षति,
अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

व्रीहियवमिश्राभिरद्भिः पशुं पुरस्तात् अग्रतः प्रोक्षति, अमुष्मै त्वेति मन्त्रेण॥ ३॥

तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं
निनयेत् ॥ ४ ॥

तासां व्रीहियवमतीनामेकदेशं पशुं पाययित्वा दक्षिणं बाहुम् अनु शेषं निषिञ्चेत्। तासांग्रहणं प्रोक्षणप्रतिषेधेऽपि अष्टकायां पायनं यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ ४॥

आवृतैव पर्य्यग्नि कृत्वोदञ्चं नयन्ति ॥५॥

पाहवनीय पर्य्यग्नि कृत्वा पयमुदस्यं नयन्ति। आहवनीय एवैनं पूर्णाहुतिमेवेत्यर्थः। मन्त्रप्रतिषेधो मन्त्रवर्जम्, अन्ये धर्माश्चेतायां दृष्टाः, कथं स्युरिति, विःपर्य्यग्निकरणादयः ॥ ५ ॥

तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

तस्य पयोः पुरस्तादग्नतः उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति। तस्यग्रहणमग्रतो नयनं यथा स्यात् नापि पूर्वेण नापि अग्रमित्येवमर्थम्। अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्यानेकार्थत्वात् दिक्षालक्षणोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥ ६ ॥

शामित्र एष भवति ॥ ७ ॥

एषोऽग्निः शामित्रो भवति। तस्मात् प्रागुल्के शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं भवति ॥ ७ ॥

वपाश्रपणीभ्यां कर्त्ता पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

वपाश्रपण्यौ काश्मर्य्यमय्यौ भवतः। तत्रैका विशाखा, अपरा सशाखा, ताभ्यां योऽस्य कर्मणः कर्त्ता अध्वर्युस्थानीयः स्यात् स पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

कर्त्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते ॥ ८ ॥

पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं संज्ञप्य पुरा नाभेस्तृणमन्तर्दाय वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याङ्गिरभिषिच्य शामित्रे प्रताप्याग्नेयेनमग्निं हुत्वा दक्षिणत आसीनः अपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

ग्रामिवस्य पश्चिमे देशे बर्हिरुपस्तृणाति कर्त्ता। "तं यत्र निहनियन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यति" इति श्रुतेः। ततस्तस्मिन् बर्हिषि प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं पशुं सञ्ज्ञपयति ग्रामिता। उदक्पादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वेतिवचनं ऊर्ध्वशिरसः संज्ञपनं मा भूदित्येवमर्थम्। ततः कर्त्ता पुरा नाभेरर्वाङ्नाभेर्दक्षिणतो नाभेरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा तत्र दृषमन्तर्धाय तिर्यङ् छित्त्वा वपामुत्खिदेत् उद्धरेत्। वपास्थानं ॥ दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेशः यदि प्राक्शिराः संज्ञप्तः, तथा सति दक्षिणं पार्श्वमुत्तानं कृत्वा दृषान्तर्धानादि कुर्यात्। ततो वपामवदाय अवद्यति। पुनर्वपाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थं, तेनान्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्रहणानि भवन्ति। ततो वपाश्रपणीभ्यां परिस्तृणाद्भिरभिषिच्य प्रक्षाल्य, ग्रामिणे प्रताप्य। प्रतापनं तु धर्मभावं, श्रपणस्यौत्तरत्र विधानात्। ततः ग्रामिवस्योत्तरतो गलाङ्गेनैनमोप्तासनमग्निं वपां कृत्वाऽस्य दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा श्रपयिता तां वपामभिघार्य, बर्हिषि ध्रुवायां निधाय, उभावध्वर्यो यथागतं परीत्य जुहुयात्, अमुष्मै स्वाहेति। वपाश्रपणकाले आज्येनाग्निमाज्यमग्निं श्रपयति, "तमध्वर्युः घृतेनाभिघारयत्याह" इति श्रुतेः। यद्यपि "चतुरवत्तौ यजमानः स्रुवेण पशावसेव वपा" इति श्रुतेर्वपा पशावत्ता भवति। आज्य हिरण्यसत्त्वे वपा हिरण्यसत्त्वमाज्यमिति, हिरण्याभावे तु हिरण्यसत्त्वो वपा पुनर्हिरण्यमिति ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेवाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयति ॥११॥

एतस्मिन्नेवौपासने एवाग्नौ पशुदेवतायै स्थालीपाकं

पाकं श्रपयन्ति। बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम्। एतस्मिन्निति-वचनं श्रामित्रे मा भूदित्येवमर्थं, इतरथा श्रामित्रस्य श्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात्॥ ११॥

एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय श्रामित्रे श्रपयित्वा हृदयं शूले प्रताप्य स्थालीपाकस्यायतो जुहुयात्॥ १२॥

पशोर्ग्रहणं यानि त्रेतायां एकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा स्युरित्येवमर्थम्। हृदयं जिह्वा वंक्ष इत्येवमादीनि। सर्वाङ्गग्रहणमेकादशभ्योऽन्यान्यपि यान्यङ्गानि दृष्टानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम्। एवमवदाय तानि श्रामित्रे श्रपयति। हृदयं शूले प्रोत्य प्रतापयति यथा भृतं भवति। ततः भृतान्यभिघार्योद्वास्य ततः स्थालीपाकस्यैकदेशं पूर्वं जुहुयात्, ततोऽवदानानि॥ १२॥

अवदानैर्वा सह॥ १३॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाकं जुहोति, न पृथक्। यदा तु पृथक् जुहोति तदा स्विष्टकृदपि पृथक् कार्यः॥ १३॥

एकैकस्यावदानस्य हिङ्कुर्वन्ति॥ १४॥

हिङ्करणं देशनियमार्थम्। एकैकस्यावदानस्य यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे हिङ्कुर्वन्ति। पक्षावत्तौ तु चिक्किरवन्ति। उपस्तरणप्रत्यभिघारणे कृत्वा जुहोति॥ १४॥

आहुतैव हृदयशूलेन चरन्ति॥ १५॥

स्विष्टकृत्सर्वप्रायश्चित्तान्तं कृत्वा तूष्णीं हृदयशूलेन चरन्ति। आहुतग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टाः कथं स्युरित्येवमर्थम्। तेन यष्काद्ययोः सन्निदेशे शूलस्योद्वासनं,

तस्योपरिष्टादप उपसर्जनम्। समिदग्रहणमुपस्थानं समिदाधानमित्येते कार्याः। ततः, पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत्॥ १५॥

इति प्रथमे एकादशी कण्डिका॥

अथ द्वादशी कण्डिका।

चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत्॥ १॥

चित्ते भवश्चैत्याः। यद्धरः पशुपतिः आर्या ज्येष्ठा इत्येवमादयः। यदि कस्मैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति, यदि आत्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लप्स्ये, ततस्त्वामहमाज्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यक्ष्यामीति, ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात्, स चैत्ययज्ञः। तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारान्तेन नामधेयेन, पुनश्चैत्यस्य ग्रहणं प्रत्यवहरणार्थम्। तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्यात्॥ १॥

यदु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन, यच्च वेच्छावनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमन्तमो बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय॥ २॥

यदि विदेशस्थं चैत्यं यजेत् तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत्। पलाशेन दूतं वीवधञ्च कुर्यात्। यच्च वेच्छेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत्। तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति, इमं तस्मै बलिं हरेति। अपरं दूताय प्रयच्छति, अयं तुभ्यमिति। एतयर्चेतिवचनं अन्यत्र पादग्रह-

णेऽपि केचित् सूत्रं भवतीत्येवमर्थम्। तेन भावाहार्थमन्तरेणेति, ऋषभं मा समानानामिति च सूत्रं सिद्धम्। अन्ये पुनरभ्यासार्थं मन्यन्ते, पिण्डकरणे वीवधाभ्याधाने दूताय प्रदान इति॥ २॥

प्रति भयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित् ॥३॥

कर्तुर्येत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेत् शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय॥ ३॥

नाव्या चेत् नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किञ्चिद्दत्तेन तरितव्यमिति॥ ४॥

उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदा प्लवरूपमपि किञ्चित् दद्यात्, यतनेनेति मन्त्रेण॥ ४॥

धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्मागमग्निं चान्तरा पुरोहितायापे बलिं हरेत्॥ ५॥

यदि धन्वन्तरियज्ञो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायापे बलिं हरेत्, पुरोहिताय नम इति, ततो धन्वन्तरये नम इति। धन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः, धन्वन्तरेय पुरोहितस्य चेकः पिण्डः, द्वितीयो दूताय॥ ५॥

इति प्रथमे द्वादशी कण्डिका॥

अथ त्रयोदशी कण्डिका॥

उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनञ्च॥ १॥

आख्यातमिति शेषः। गर्भो लभ्यते येन कर्मणा तत्पिण्ड

वीर्यममोघं भवति तद्गर्भलम्भनम्। पुमान् लब्धो जायते येन तत् पुंसवनम्। पुमांसु सन् येन नावलुप्यते तदनवलोभनम्। वर्णविकारो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् [पा० ६, ३, १०९]। एतानि कस्याश्चिदुपनिषदि आम्नातानि। न केवलमेतानि किं तर्हि गर्भाधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः। अस्यां च्छायायां सा न विद्यते, अतस्तत् कर्म कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥ १॥

तस्या उत्सन्नत्वात् यदि तां नाधीयात् तत एवं कुर्यादित्याह।

यदि नाधीयात् तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ माषौ यवञ्च दधि प्रसृतेन प्राश्नीयात् ॥ २ ॥

गर्भाधानमाधार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके, अन्ये पुनः शौनकाद्युक्तमार्गेण कार्यमित्याहुः। इदं तु पुंसवनं गर्भसहितो मासो गर्भमासः। तिष्येणेति "नक्षत्रे च लुपि" [पा० २, ३, ४५] इत्यधिकरणे तृतीया। तिष्येणेति प्राश्यनकर्मणा सम्बध्यते तस्य प्रधानत्वात्, नोपवासेन गुणत्वात्। तेन पुनर्वसुना उपोषितायाः पत्न्याः तिष्येणेदं कर्म करोति। तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याज्यभागान्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात्। समानं रूपं यस्य स सरूपः। सरूपो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता। गोग्रहणं सरूपवत्साया अभावे असरूपवत्सा गौर्यांछा नामरूपवत्सान्यजेदित्येवमर्थम्। इति पाठान्तरं न सरूपवत्सान्यजेदित्येवमर्थम्। वीप्सावचनं कथं, प्रतिप्रसृतं द्वौ द्वौ माषौ स्यातामिति। यदि वीप्सा न क्रियेत स्यालोष्टधान्येव माषयोर्यत्र च प्रक्षेपः स्यात्, तस्य समसंख्यनिर्दिष्टत्वात् तस्मादावश्यकं वीप्सावचनम्। पुनर्दधिग्रहणं दधः प्राश्न-

नार्थः अन्यथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् दध्नः प्राशनं न स्यात्। प्रस्थे दधि प्रक्षिप्य तस्मिन्दध्नि माषयवानां प्रक्षेपणार्थं पूर्वं दधिग्रहणम्। षण्ढरूपेण माषो दद्यात्, स्त्रीरूपेण यवं, तथा दृष्टत्वात् ॥ २ ॥

किं पिबसि किं पिबसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥

किं पिबसीति प्रश्नः। पुंसवनमिति प्रश्नः। तवेतिप्रश्ने त्रिर्वचनमाचार्येण कृतं, अतस्तस्यैव त्रित्वप्राप्तौ उभयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थं उभयत्र वीप्सावचनम्। तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं त्रीन् प्रस्थान् ॥ ४ ॥

अनेन विधिना त्रीन् प्रस्थान् प्राशयेत्। एकस्मिन् प्रस्थे प्राप्ते त्रयः प्रस्थास्तुल्यधर्माणो विधीयन्ते ॥ ४ ॥

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजोतामोषधीं नस्तःकरोति ॥५॥

कर्मान्तरत्वात् कालान्तरप्राप्तावानर्थक्यादयमारम्भः। इदमनवलोभनम्। कुतः। "माङं पौंसमघं नियाम्" [ऋ० १। १३७] इति मन्त्रलिङ्गात्। पुंससम्बन्धि अशोभनं माङं नियामित्यर्थः। अथ अस्याः, मण्डलागारं कृत्वा तस्य छायायामुपवेश्यायाः दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वां नस्तःकरोति। दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वज्ञापनार्थम्। अजोर्वेति गुणनाम, अजीर्णेत्यर्थः। सा चौषधी दूर्वेत्युपदिश्यन्ति। नस्तःकरणं नासिकायां रसदेचनम् ॥ ५ ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके,

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान्बाण इवेषुधिम् ।
आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
अग्निरेतु प्रथमो देवतानां
सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तद्यं राजा वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदादिति ॥ ६ ॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्रः प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः, यथा सूत्र्येति । आ ते गर्भ इति सूक्तं प्रजावान् । अग्निरेतु प्रथम इति सूक्तं जीवपुत्रः । आभ्यां सूक्ताभ्यामेके नक्षत्रकरणमिच्छन्ति, अन्ये तूष्णीम् । इयर्त्तेऽभिमतत्वज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत, यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसमाहः पौत्रमघन्नियाम् इति ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदयसमीपं कृत्वा आलभेत स्पृशेत्, यत्ते इति मन्त्रेण । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमावर्त्तते, गर्भसंस्कारत्वात् । प्रथमगर्भे चतुर्थमासि यदि गर्भो न विज्ञातः तदा चतुर्थे कुर्यात् । विज्ञाते गर्भे तिथे पुंसवनम् । "तत् तृतीये मासि व्यक्ते" इति च स्मरणात् । व्यक्तिः प्रथम-

गर्भः। षष्ठे मासि हृन्निष्पत्तिर्भवति। स्वयमेव चास्य कर्त्ता, माहं पौत्रमिति लिङ्गात्। तदभावे देवरः। ७॥

इति प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका॥

अथ चतुर्दशी कण्डिका॥

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम्॥ १॥

सीमन्तो यस्मिन् कर्मणि उन्नीयते तत्सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे मासि कार्य्यम्। इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्त्तते, स्त्रीसंस्कारत्वात्, न त्वयं गर्भसंस्कारः। "एवं तं गर्भमाधेहि" इति मन्त्रलिङ्गात्। सत्यं, तथापि नावर्त्तते, आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात्। कुतः प्राधान्यमिति चेत्। सीमन्तोन्नयनमिति नामाख्यावलात् आधारस्य च संस्कृतत्वात्। सकृत् सकृत् संस्कृता यं यं गर्भं प्रसूते स सर्वः संस्कृता भवेत्, तेनाहस्तिनं भवतीति सिद्धम्। २॥

आपूर्य्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्॥ २॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् तदेदं कर्म कार्य्यम्। पुंसा नक्षत्रेण पुष्यमघेयेन नक्षत्रेणेत्यर्थः, तिष्यो हस्तः श्रवश्च इत्यादिना। चन्द्रमा युक्तः स्यादितिवचनं प्रकर्षेण पुंसे चन्द्रमसि यथा स्यात्। एतदुक्तं भवति। पञ्चदशघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशद्घटिकासु कुर्यात् इति॥ २॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽसनमुदक् चर्मास्तीर्य्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां

समन्वारब्धायां, दाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्यां, राकामहमिति द्वाभ्यां, नेजमेष इति तिसृभिः, प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥३॥

जुहुयादिति शेषः। यथशब्दोऽन्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः। कस्मिन्, षष्ठाष्टमयोर्मासयोः। शाखान्तरे चायं कालो विहितः। अग्निमुपसमाधायेत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम्। आज्यभागान्तं कृत्वा धाता ददातु दाशुष इत्यादिभिरष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लपेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिञ्जूलैरूर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः ॥ ४ ॥

अस्यै पत्न्याः। युग्मेन समेन। केन, शलाटुग्लपेन तरुफलसङ्घातेन। शलाटुरिति अपक्वानां फलानां संज्ञा। ग्लप इति स्रावक उच्यते। औडुम्बरस्रावकेन शाखान्तरे दृष्टत्वात्। तदभावेऽन्येन। त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्रेण्यी शलला। एतः शक्र इत्यर्थः। "वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः" [पा० ४, १, ३९] इति ङीप्, तस्याश्च नत्वं च। ततः "रषाभ्यां नो णः" [पा० ८, ४, १] इति णत्वम्। कुशपिञ्जूलैः कुशतरुणैः। एतैरेकोऽतेलेशाटकैगयोः सन्धिमारभ्य ऊर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण, भूर्भुवःप्रदेशात् केशान् पृथक् करोतीत्यर्थः। एवं त्रिर्व्यूहति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चतुर्थी ॥ ५ ॥

चतुर्थं व्यूहति मन्त्रेण ॥ ५ ॥

वीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजानं संगायेतामिति ॥ ६ ॥

वीणा च गाथा च, वीणागाथे ते ययोः स्तः तौ तथोक्तौ, तौ संशास्ति सम्बोधयति, सोमं राजानं सङ्गायेतामिति ॥ ६ ॥

तौ च एतां गाथां गायत इत्याह।

सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविमां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥७॥

असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नाम आमन्त्रणविभक्त्या ब्रूयातां, निविष्टचक्रा गङ्गे इति ॥७॥

ब्राह्मणस्य हृत्वा जीवपत्नो जीवप्रजा यदाद्युपदिशेयुस्तत्तत् कुर्युः ॥ ८ ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद् ब्रूयुः तत्तत्कार्यम्। प्रैषं दत्त्वा शिष्टसत्कारादि समापयेत् ॥ ८ ॥

वृषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥

वृषभो गोरासेचनसमर्थः, तं दक्षिणां दद्यात्। अथ तु स्वयमेव कर्त्ता। कुतः। "अस्मै मे पुत्रकामायाः" इति शिक्षात्। क्वचौ तर्हि दक्षिणा, ब्राह्मणे यत्रास्ति। तदभावे संनिहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः कर्माङ्गत्वात् दक्षिणायाम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका ॥

अथ पञ्चदशी कण्डिका ॥

कुमारं जातं पुराऽन्यैराज्यात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिष्कां हिरण्येन प्राशयेत्, म ते ददा-

मि मधुनो घृतस्य वेदं सविता प्रसूतं मघोनाम्। आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोकं अस्मिन्निति ॥ १ ॥

इदं जातकर्म। कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम्। ननु, कुमार्य्या अपि भवत्येव जातकर्म। कुतः। वक्ष्यति, "आहूतैव कुमार्य्या:"[गृ० १।१४।१२] इत्युच्यते। प्रवासादागतस्य विहितं कर्माहूता भवति, न जातकर्म, अनन्तरत्वात्। एवमेके, अन्ये पुनराहूतैव कुमार्य्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति। तेन कुमार्य्या अपि जातकर्म भवति। मनुनाप्युक्तं [अ० २, ६९]।

"अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामाहुदशेषतः"। इति।

तर्हि कुमारग्रहणं किमर्थं, अधिकारार्थम्। अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात् न कुमार्य्या इति। ननु, ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति। न, जातिनिर्देशे लिङ्गमविवक्षितम्। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते, एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत, तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति। जातग्रहणमप्यधिकारार्थम्। "गोदानं षोडशे वर्षे" इति जन्मतः प्रभृति षोडशो यथा स्यात्, उपनयनप्रभृति माभूदिति। पुरा पूर्वमित्यर्थः। अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भनात् प्राक् कर्म कर्त्तव्यमित्येवमर्थम्। सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाशयति। ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्, मातुरुपस्थ आसीनं मते ददामीति मन्त्रेण ॥२॥

कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति।

मेधान्ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती।

मेधान्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥

इति ॥ २ ॥

अस्य कर्णयोः हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति, मेधान्त इति। उपग्रहणं तस्य मुखसमीपे बालस्य मुखं निधाय जपार्थं मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सङ्कल्पन्तः। पर्यायेणोपनिधानमित्येके। अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

अंसावभिमृशति, अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति। इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निति च ॥ ३ ॥

स्तनवाहोर्मध्यप्रदेशोऽंसः। अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः सर्वेके सङ्कल्पन्त पर्यायेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति, दार्व्याभिमर्शनवत्। ननु युक्तस्तत्र सङ्कल्पन्तः, द्विवचनयुक्तत्वात् मन्त्रस्य, इह त्वेकवचनयुक्तः। अत्र आहुत्या भवितव्यम्। नैतदेवम्। नार्षांसावुच्येते, किन्तर्हि कुमारः स चैकः, तस्मादावृत्तिरिति। अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति। अश्मा भवेत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत्। इन्द्र श्रेष्ठानि, अस्मे प्रयन्धि, इत्याभ्यां सव्यमिति। कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः। मध्ये इति-करणात्। यद्धि क्वचित् मन्त्रमध्ये इति-करणं पठ्यते। अपरे त्वाहुः सकृदेव त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः। न च मन्त्रविभागः। न च पृथगभिमर्शः। दार्व्याभिमर्शने त्वशक्यत्वात् पृथगभिमर्शः, इह तु शक्यते युगपदंसौ स्प्रष्टुम्। यत्पुनरुक्तमिति-करणादिति। तत्र ब्रूमः। अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इति-करः पठ्यते, यथा यासीद भद्रं त्वमासीद भद्रं त्वमिति माद्रिंसौदेवप्रेरित इति।

अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः। यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतः तस्याऽपि कुर्वतो न दोषः, सर्वेषां गमकत्वात्त्वादिति भाष्यकारः। अत्रैके मन्त्रविभागः प्रेयानित्याहुः, मध्ये इति-कारात्। नन्वन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम्। तत्रापि विभाग एव, किमुत्पतसीति बर्हिषि निधाय माहिंसीरित्यभिमन्त्रयेत्। कुत एतत्, स्थानन्तर्य्ययोगात्। ननु इडायां हूयते इविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत इति, असमर्थश्चेद् भवान्, इति-कारो मन्त्रस्य मध्ये हुता न पतत इति वयं ब्रूमः। इडायां वा मन्त्रैकदेशे इति-कारः। युष्मत् पक्षे त्वभिमन्त्रणे इति-कारो हवैवेति। तदसत्। भगवता भाष्यकारेण यः पक्षः परिगृहीतः स एव समञ्जसः। अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इति-कारदर्शनात्, नमो यत्र निपीदसीति, अग्ने माहिंसीरग्ने माहिंसीरिति चेति, तेन त्रीन्मन्त्रान् सकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंशौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥३।

नाम चास्यै दद्युः ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः। नामकरणस्याचार्य्येण कालान्तरानुक्तेः जात-कर्मानन्तरं कार्य्यमित्येके। अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः। उक्तं च मनुना [अ० २, ३०]।

"नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते" ॥ इति ॥४॥

क्रोष्टुकुलक्षणं तत्रेत्याह।

घोषवदादयन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

प्रथमद्वितीयवर्णानामूष्माणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टं घोषवन्तः तदादौ यस्य तत् तथोक्तम्। अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तत् तथोक्तम्। यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्थाः। अभिनिष्ठानो विस-

नैनोयः, सः अन्ते यस्य तत् तथोक्तम्। अक्षरं स्वरः। अकारादयो द्वादश स्वराः, शिष्टं व्यञ्जनं, हे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरं, व्यञ्जनमपरिमितम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कुर्युः। भद्रः, देवः, भवः, नाथः, नागदेवः, रुद्रदत्तः, देवदत्तः, इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥ ६ ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह।

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाब्राह्मवर्चसे च कुमारस्य, तत्संस्कारत्वात् न कर्तुः ॥ ७ ॥

अथवा।

युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥

युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति। एवकारोऽवधारणार्थः। कथं युग्ममेवादिशेत न पूर्वाणि लक्षणानीति। तेन शिवदत्तः, नागदत्तः, देवस्वामी, वसुशर्मा, रुद्रः, जनार्दनः, वेदघोषः, पुरन्दरः, विष्णुशर्मा इत्यादि सिद्धम् ॥ ८ ॥

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति। सुभद्रा, सावित्री, बलदा, वसुदा, इत्यादि ॥ ९ ॥

सांव्यवहारिकं नाम कृत्वा अभिवादनीयं च कार्यमित्याह।

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

येन मात्रा उपनीतः अभिवादयते तच्च समीक्षेत, कुर्यादित्यर्थः। तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात्, उपनीतस्य त्वाघवते, अनेन मात्राऽभिवादयस्वेति ॥ १० ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति, अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागत्य गृह्याग्नीक्षेताप्यनाहिताग्निरित्यादिसूत्रोक्तलक्षणेन विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि त्रिरवघ्राय ततो जपति, अङ्गादङ्गादिति ॥ ११ ॥

आहतैव कुमार्य्यै ॥ १२ ॥

कुमार्यास्तु अमन्त्रकं कुर्यादिति। अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके। अनन्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ १२ ॥

इति प्रथमे पञ्चदशी कण्डिका ॥

अथ षोड़शी कण्डिका ॥

षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥ १ ॥

अभ्रप्रभृति षष्ठे मासे न गर्भप्रभृति, लक्षणोपदेशात्, तत्राप्रप्राशनं नाम कर्म कार्यम् ॥ १ ॥

आत्मन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

अजस्येदमाजम्। तैत्तिरसाङ्चर्य्याम्नांस्यात्र षड्णं न क्षीरदधिघृतानाम् ॥ २ ॥

तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

तित्तिरेरिदं तैत्तिरम्। आजतैत्तिरयोर्यज्ञकर्मण्येवोपदेशो नाध्ययनेन, तथा लोके प्रसिद्धत्वात्। तेनाध्ययनमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः। कुतः, ओदनग्रहणात्। यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्यात् घृतं तेजस्काम इत्येवायक्ष्यत्। ततश्च पूर्ववद्यज्ञकर्मण्येवाध्ययनमपि सिध्यत्येव। घृते मेदोऽस्ति घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति, न तु घृते भक्षणं, विक्लेदानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राश्नीयात्, अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्र प्रदातारन्तारिष ऊर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इति ॥ ५ ॥

अकारसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राश्नीयात्, अन्नपतेऽन्नस्य न इति मन्त्रेण। सर्वं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति। कुतः। प्राशनसहितत्वात् मन्त्रस्य, प्राश्नीयादित्यस्य च सर्वशेषत्वात्। आज्यं प्राश्नीयादित्यादि ॥ ५ ॥

आहुतैव कुमार्यै ॥ ६ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति प्रथमे षोडशी कण्डिका ॥

अथ सप्तदशी कण्डिका ।

तृतीये वर्षे चौलं, यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम्। जन्मप्रभृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति व्यवस्थितविकल्पः। केषाञ्चिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक् पूर्णशरावाणि निदधाति ॥ २ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकाले उत्तरतोऽग्नेः व्रीहियवमाषतिलानां पूर्णशरावाणि निदधाति स्थापयति। पृथग्ग्रहणं द्रव्यभेदार्थम्। पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति, अन्यथा समासोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात्, यथा सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषमित्यमिश्रितानां ग्रहणम्। अथवा सत्यपि समासोपदेशे यथाकामं व्रीहियवतिलैरित्येवं द्रव्यभवति, एकेन कृतार्थत्वात्, एवमिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ॥ २ ॥

कथं पृथग्भूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीयेरन्निति।

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनड्वहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः। तत्प्रयुक्तं हि चौलं, एवं च कृत्वा संस्कारकर्मसु व्यवायपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽग्रतस इति दर्शितं भवति, मातुरुपस्थे उत्सङ्गे आस्ते। आन

दुग्धहोमयं नवे शरावे उपनिहितं भवति। शमीपर्णानि चात्यक्षिन्नवे शरावे उपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥ ४ ॥

मातुर्दक्षिणतः, पिता एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादायास्ते। मातुर्ग्रहणं मातुः सकाशात् दक्षिणतो यथा स्यात् तथा, अग्नेर्दक्षिणतो माभूदिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा वा धारयेत् यद्यस्ति ॥ ५ ॥

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णाभ्यः समानीयोष्णेन वा, य उदकेनेहोति ॥ ६ ॥

आधारान्तं हुत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीतमुदकमुष्णं चोदकमुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा अन्यस्मिन् पात्रे युगपत्सिनयति मन्त्रेण। समित्संयोगार्थं, न तु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यम्। कयमुभाभ्यां पाणिभ्यामिति। उच्यते। अनियमे प्राप्ते नियमार्थो वा सा परिभाषा, न तु दक्षिणाङ्गविधायिका ॥ ६ ॥

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्यभिमन्त्रयति, अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति ॥ ७ ॥

तासामपामेकदेशं गृहीत्वा नवनीतं च गृहीत्वा तदभावे दधिद्रप्सान् वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं शिरस्यभिमन्त्रयति क्लेदयति मन्त्रेण। मन्त्रार्थस्तु। तासां-ग्रहणं समानीतानां यद्-

णार्थम्। इतरथा समानयनस्य श्रोतोष्णाभिरद्भिरवदर्थमित्यव कृतार्थत्वात्तासां ग्रहणमेव न स्यात्। गृहीतेष्वस्य च नवनीतेन च सम्बन्धः स्यात्। तस्मिंस्तु सति आपो नित्याः, नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिध्यति ॥ ७ ॥

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्यध्यात्मापाणि निदधाति, ओषधे त्रायस्वैनमिति ॥ ८ ॥

दक्षिण-ग्रहण विसृष्टार्थम्। तस्मिन् केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलानि कुमारस्य अध्यात्मापाणि स्थापयति मन्त्रेण। वीप्सा बहुत्वं ॥ ८ ॥

स्वधिते मैनं हिंसीरिति लोहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण लोहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जूलानि निर्मीलयति, तेन क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः। लोके क्षुरो लोह एव प्रसिद्धः। अतोऽत्र तस्यावश्यत्वात् लोहशब्दस्तास्मे वर्तते, आत्मान्तरे विधितत्वाच्च। लोके लोहशब्दश्चायं रजतादिष्वपि वर्तते अत्र तु तास्मे, तथा दृष्टत्वात् ॥ ९ ॥

प्रच्छिनत्ति, येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्मान्जुरदष्टिर्यथासदिति ॥ १० ॥

तता अनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति। मोऽनर्थकः, अनभिप्राय इत्यर्थः। अन्ये त्वभिप्राय इत्याहुः ॥ १० ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्रान्कुशान्पर्णैः सह

मावे प्रयच्छति तानानड्वहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्येति वीप्सावचनं यो यत्र धर्म उपादिश्यते स सर्वेषु छिद्रेषु यथा स्यादिति । प्रागग्रान् कृत्वा शमीपर्णैः सह एकीकृत्य माषे प्रयच्छति ददाति । तानसौ आनड्वहे गोमये निदधाति स्थापयति, नात्र प्रागग्रतानियमः ॥ ११ ॥

येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवयत् । तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोकाय स्वस्तय इति द्वितीयम् । येन भूयश्चरात्यं ज्योक् च पश्यति सूर्य्यम् । तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोकाय स्वस्तय इति तृतीयम् ॥ १२ ॥

संख्यावचनं मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विद्यत इत्युक्तम् । कुशपिञ्जूलनिधानव्याभ्यासविधानार्थं भवितुं नार्हति, अभ्यासस्य त्रीणि त्रीणि वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थकारं शंसति ॥ १३ ॥

एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणे केशपक्षे, एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्यात्रिः, परिसंख्येयम् । उत्तरे केशपक्षे त्रिरेव, न चतुर्थमिति ॥ १४ ॥

क्षुरतेजो निमृजेत्, यत् क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् । शुन्धि शिरो माऽयायुः प्रमोषीरिति ॥ १५ ॥

ततः क्षुरधारां निमृजेत् प्रोक्षयेत् मन्त्रेण। निमार्जनमवः मार्जनं, न्यवेति विनिग्रहार्थीयाविति वचनात्॥ १५॥

नापितं शिष्याच्छ्रोत्रोष्णाभिरङ्गिरवर्धं कुर्वाणोऽक्षुरवन् कुशलीकुर्विति॥ १६॥

नापितं शिखिनं शिष्यात् प्रेष्येत्प्रैषेण। कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया वापने वर्त्तते, येन विहितोऽयं सुण्डयति हि श्रूयते॥ १६॥

यथाकुलधर्मं कैशश्मश्रूणि कारयेत्॥ १७॥

"एकशिखः त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बोधायनः। पूर्वशिखः परशिख इति कुलधर्माः, तेषु यो यस्य कुलधर्मः तेन तस्य कैशश्मश्रूणि कारयेत्। ततः स्विष्टकृदादि समापयेत्, वेषानित्यपि पाठे स एवार्थः॥ १७॥

आहुतैव कुमार्य्यै॥ १८॥

आहुता अमन्थकमित्यर्थः। कुतः। येनाग्यव आहुतेत्युक्ता तूष्णीमित्याह, अपरया द्वारा नित्ययाऽऽहुता सदो द्वार्य्यं चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति। नैतदेवम्। एवकारोऽवधारणार्थः। आहुतत्वमेव भवति न मन्त्र इति। तेनाहुतेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धम्। एवञ्चेदोषः। अमन्थकं होमः प्राप्नोति। इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः। अन्ये होमो न भवतीत्याहुः, अमन्थकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात्। नतु तूष्णीं द्वितीये उभयवेत्यव दृष्ट इति ग्रहा न कार्य्या। तथापि [illegible]

इति प्रथमे समदयो कण्डिका॥

अथ अष्टादशी कण्डिका।

एतेन गोदानम् ॥ १ ॥

व्याख्यातमिति शेषः। एतेनेति क्रत्वुपदेशः ॥ १ ॥

अत्र विशेषमाह।

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

तृतीयस्यापवादः। अत्र मातुरुपस्योपवेशनं न भवति, अयुग्मत्वात् ॥ २ ॥

केशश्मश्रूणि तु श्मश्रुश्मश्रून् कारयेत् ॥ ३ ॥

केशश्मश्रूणि इति जातावेकवचनम्। श्मश्रुश्मश्रूनिति व्यक्तिपरो निर्देशः। तेन त्रयः श्मश्रुश्मश्रवः। तत्र दक्षिणतः केशान्वपतु, वामा वामतः केशान्, दक्षिणे केशमश्रु इति त्रिषु ते कार्याः। तत्रागतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम्। तेन दक्षिणे श्मश्रुण इति साधित भवति ॥ ३ ॥

श्मश्रूणीहोन्दति ॥ ४ ॥

शिर उन्दनस्यापवादः ॥ ४ ॥

शुन्धि, शिरो मुखं मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥५॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥ ५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संप्रयति ॥ ६ ॥

प्रीतोष्णाभिरद्भिरर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुशलो केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वीति नापितग्राहणम् ॥ ६ ॥

आसुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यस्काशे वाचं विसृजेत, वरं ददामीति ॥ ७ ॥

तत आप्नुत्य स्वात्वेत्यर्थः। वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः। स्थित्वेत्युपवेशनप्रतिषेधः। एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे, वरं ददामीति वाचं विसृजेत् ॥ ७ ॥

वरद्रव्यमाह।

गोमिथुनं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ननु। भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः। उच्यते, यथाऽस्य प्रावरणादिसम्भवस्तथैतस्यापि ॥ ८ ॥

संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत्। रात्रौ व्रतादर्शनाऽनुपपत्तेः अपरेद्युः कार्यम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमे अष्टादशी कण्डिका ॥

अथ एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्। कुमारमिति वर्त्तते, कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ २ ॥

एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ॥ ३ ॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥ ४ ॥

'आषोडशात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥५॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥ ५ ॥

'आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशात् वैश्यस्य, अत ऊर्ध्वं पतितसाविचीका भवन्ति ॥ ६ ॥

षोडशद्वाविंशचतुर्विंशपर्यन्तेषु अनुपनीताश्चेत् पतितसाविचीकाः भवन्ति। संज्ञायाः प्रयोजनं पतितसाविचीक उद्दालकव्रतं चरेदिति। अत ऊर्ध्वमितिवचनं पूर्वसूत्रेष्वाकारा अभिविधार्थिति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

'नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ७ ॥

अवीर्णप्रायश्चित्तानिति शेषः। उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिल्लोभादज्ञानाद्वोपनीताः स्युः तथापि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसाविचीकाभां कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥ ७ ॥

'अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

कुशलीकृतशिरसं वापितशिरसमित्यर्थः। अहतं नवं, अपुराणमनुपभुक्तमित्यर्थः। तेन वाससा संवीतं प्रावृतमित्यर्थः। ऐणेयेन वा अजिनेन चर्मणा प्रावृतं ब्राह्मणमानयेत्

होमं कुर्यात्। एवमुत्तरत्रापि नेयम्। एतानि चर्माणि वाससा सह विकल्यन्ते, उभयेषां भावरणार्थत्वात् वाशब्दाश्च ॥ ८ ॥

यदि वासांसि वसीरन्नक्तानि वसीरन्, काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

वासांसि वसीरन्नित्येवं सूत्रच्छेद इष्टः। वासांसि वसीरन् परिदध्युरित्यर्थः। यदीत्युत्तरेण सम्बध्यते। तेन नियमेन परिधानं सिद्धम्। पक्षे शुक्लान्यपि सिध्यन्ति। यदि रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणः माञ्जिष्ठं क्षत्रियः, हारिद्रं वैश्यः। एवं रक्तानां वसनमनित्यम्। तथा च गौतमः। "वासांसि सौमचौरकृतपाः सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतं काषायमप्येके वाल्कं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः" इति ॥ ९ ॥

तेषां मेखलाः ॥ १० ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १० ॥

मौञ्जी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्य, आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

मौञ्जी नान्यस्य। ब्राह्मणस्य तु मौञ्जी वाऽन्या वा, न नियमः। एवमुत्तरयोर्ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य, औडुम्बरः क्षत्रियस्य, वैल्वो वैश्यस्य। केशसंमितो ब्राह्मणस्य, ललाटसंमितः क्षत्रियस्य, प्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

दण्डनियमो मेखलाभिमुखः ॥ १३ ॥

इति प्रथमे एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ विंशतितमा कण्डिका।

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १ ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥ १ ॥

समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाधारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ताज्याहुतीर्हुत्वा उत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते। ब्रह्मचारी तु तौर्येण प्रविश्य आचार्यस्य दक्षिणत उपविशेत्। तौर्यं नाम प्रणीतानां पश्चिमो देशः। सर्वत्र तौर्येणैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥२॥

पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

आचार्यस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचारी भवतिष्ठते ॥३॥

अपामञ्जली पूरयित्वा, तत् सवितुर्वणीमह इति पूर्णेनाञ्जलिना पूर्णमवचारयत्यासिच्य, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा खस्य पूर्णेनाञ्जलिनाऽस्य पूर्णमञ्जलिमवचारयति, तत् सवितुर्वणीमह इति मन्त्रेण। ब्रह्मचारिणोऽञ्जलौ आचार्योऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः। ततो

देवस्य त्वेति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात्। आचार्योऽञ्जलिमर्यादन्यः पूरयति। आसिञ्चेतिवचनं कथं, आचार्योऽवचारणं कुर्यात् न कुमार इत्येवमर्थम्। इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवचारयतीत्युक्ते कस्याञ्जलिं कोऽवचारयतीति सन्देहः स्यात्। आसिञ्चेतिवचनं तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशात् यः पाणिं गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते। तेनाचार्योऽवचारयतीति सिद्धम्। असावित्यस्य स्थाने सव्रता ब्रह्मचारिनाम ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम्। अग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् ॥ ५ ॥

संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यमीक्षयेत्, देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मास्तेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् मन्त्रेणाचार्यः। आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थम्। अन्यचेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाचार्यस्येति। तेनादित्यमीक्षयेत्। "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे" इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥ ६ ॥

कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकामुपनयते काय त्वा परिददामीति ॥७॥

जपेदिति शेषः, मन्त्रलिङ्गात्। प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते। तेनाचार्यस्यायं मन्त्रः ॥ ७ ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्ङ्मैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

अनेनार्चेन एनं ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्त्तयेत्। एनमिति वचनं कथं आवर्त्तयितुमर्हः स्यादावर्त्यमानो ब्रूयात् कुमार इत्येवमर्थम्। अर्चंश्चग्रहणमुत्तरार्थम्। अन्यथा "ऋचं पादग्रहणे" [भाख० १, १, १७] इत्यृक् स्यात्। ८॥

तस्याध्वंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अधीत्युपरिभावे। ब्रह्मचारिणोंऽसयोरुपरि खस्य पाणी कृत्वा तस्य हृदयदेशं सृगेदुत्तरेणार्चेन ॥ ९ ॥

अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् तूष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥

अत्र परिसमूहनमनर्थकं, संस्कृतत्वादग्नेः। उच्यते। सायंप्रातः समिदाधाने पर्य्युक्षणपरिसमूहने यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनं, अत्र तु परिसमूहनाधानत्वेव तच्चिन्तेऽग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्। ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम्। यस्मात् यत् प्राजापत्यं तत् तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्यः इति श्रूयते तस्मात् तूष्णीं समिधमादध्यात् ॥ १० ॥

इति प्रथमे विंशतितमा कण्डिका ॥

अथ एकविंशतितमा कण्डिका ॥

मन्त्रेण हैके, अग्नये समिधमाहार्यं दृष्ट्वे

जातवेदसे तया त्वमग्ने वर्द्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति। इत्यब्दोऽभिमतख्यापनार्थः। तेन पूर्वस्य शुल्वाकृष्टत्वेऽपि उभयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् ।१॥

स समिधमाधायाग्निमुपसमाधाय मुखं निर्मार्ष्टि त्रिः, तेजसा मा समनक्त्वौति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधायाग्निमुपसमाधाय मुखं निर्मार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। स-ग्रहणं समिधौ वा जपेदित्यत्र वक्ष्यमाणो विधिर्माभूत्, समिद्ग्रहणमुभयोरपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यात् इति। आधाय-ग्रहणं "सायंप्रातः समिधमादध्यात्" इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥ २ ॥

तेजसा ह्येवात्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

शुल्वाकर्षः कथमन्युपसमाधानमपि त्रिः स्यादिति ॥ ३ ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु, मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्रं इन्द्रियं दधातु, मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु। यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं, यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं, यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासं, इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयात्, अधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहीति ॥ ४ ॥

कड्भिरुपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याचार्यं ब्रूयात् अधीहीति प्रैषेण ॥ ४ ॥

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाम् ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा प्रावरणस्याऽनित्यत्वात् स्वस्य पाणिभ्यां च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥ ५ ॥

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति। यदि ब्रह्मचारी पादं पादं वक्तुं न शक्नोति, ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत। एवमर्द्धर्चशः। एवं सर्वाम् ॥ ६ ॥

हृदयदेशेऽस्योर्द्धाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति, मम व्रते हृदयन्ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकमनो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ७ ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्द्धाङ्गुलिं उपदधाति स्थापयति मन्त्रेण ॥ ७ ॥

इति प्रथमे एकविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ द्वाविंशतितमा कण्डिका ॥

मेखलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्य्यमादिशेत् ॥ १ ॥

ततो मेखलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्य्यमादिशेत् ॥ १ ॥

इत्यमादिभेदिव्याह ।

ब्रह्मचार्य्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मास्वाप्सीराचार्य्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ २ ॥

इदानीं ब्रह्मचार्य्यसि । अपोऽशान, मूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु, यच्छास्त्रविहितं कर्म सन्ध्योपासनादि । दिवा मास्वाप्सीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्य्याधीनो नित्यभव । वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ २ ॥

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्य्यम् ॥ ३ ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्य्यं वेदब्रह्मचर्य्यम् । वेदग्रहणं कथं वेदमात्रस्यार्थं कालनियमः स्यादिति, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं, तेन महानाम्न्यादीनां व्रतानामूर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सराः स्युः । एवं च कृत्वोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम् । वेदग्रहणादयमर्थो लभ्यः, एवमेके, अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाम्न्यादीनां च व्रतानां द्वादशवर्षेष्वन्तर्भावमिच्छन्ति, महानाम्न्यादीनामपि वेदैकदेशत्वादिति । पूर्वस्मिन् पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्या तदा सप्तदशे गोदानं स्यात्, तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथमेकैकस्य वेदस्य द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः, त्रयाणां षट्त्रिंशत्, चतुर्णामष्टाचत्वारिंशत् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्य्यं भवति, प्रागूर्ध्वं वा द्वादशभ्यः । एवं श्रुतेर्विविधं स्नानं प्रदर्शितं भवति । विद्यास्नानं, व्रतस्नानं, विद्याव्रतस्नानमिति । प्राग्द्वादशभ्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः । यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यं कृत्वाऽनधी-

तवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः। यस्तु पुनर्द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः। ननु विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानमिति वक्ष्यति, अतः कथं व्रतस्नानस्य सम्भवः। उच्यते। विद्यान्त इति न विद्यासमाप्तौ स्नानं चोद्यते किं तर्हि विद्याया अन्ते न मध्ये, तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्यमुत्सृज्य अन्तमारण्यकमधीत्य स्नायात्। रहस्ये चारण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं चोद्यते "नैदमनधीयन् स्नातको भवति" इत्यादिना। ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥ ४ ॥

सायं प्रातर्भिक्षेत ॥ ५ ॥

अहनि रात्रौ चाचार्यार्थमग्नयर्थं चान्नं याचेत। तत्र भवत्पूर्वमित्यादि शास्त्रान्तरदृष्टो विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

सायं प्रातः समिधमादध्यात् ॥ ६ ॥

अग्निं परिसमूह्येत्यादयस्त्रयोऽन्ता धर्मा भवन्तीत्युक्तं, पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं पूर्वेणासम्बन्धार्थम्। तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति, समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः ॥ ६ ॥

अप्रत्याख्यायिनमग्ने भिक्षेत, अप्रत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे। कुतः पुनरनुप्रवचनीयं, भवान् ददात्विति भैक्षमन्त्रात् ॥ ७ ॥

भवान् भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुभयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥८॥

तदाचार्याय वेदयीत, तिष्ठेदहःशेषम् ॥ ९ ॥

तल्लब्धमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेत्, आसनादि न कुर्यात् ॥ ९ ॥

अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

ब्रह्मण ओदनो ब्रह्मौदनः। ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः। तेन ब्राह्मणभोजनं विधास्यमानमत एव चरोर्भवति। अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम्। पाकयज्ञविधानेन ब्रह्मचारी अनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाचार्याय वेदयीत श्रपः स्थालीपाक इति ॥ १० ॥

आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्, सदसस्पतिमद्भुतमिति ॥ ११ ॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाद्याचारान्तं कृत्वाऽन्यया जुहुयात् ॥ ११ ॥

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सावित्री "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्येषा प्रसिद्धा। द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १२ ॥

यद्यत् किञ्चात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र सावित्री अनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति। अत ऊर्ध्वमपि महानाम्न्यादिव्रतेषु यद्यदनूक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति। एतदुक्तं भवति, महानाम्न्यादिव्रतेषु आवपान्ते अनुप्रवचनीयहोमः कार्यः, तत्र सावित्र्याः स्थाने महानाम्नीभ्यः स्वाहा महाव्रताय स्वाहा उपनिषदे स्वाहा इत्येवं द्वितीयं जुहोति। अन्यद्यमानमिति। द्वितीयग्रहणं महानाम्न्यादिनामधेयेन होमार्थम्। इतरथा मन्त्रेण होमे क्रिय-

मार्णं प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात्, स च प्रदानार्थं इति कृत्वा अनेका आहुतयः स्युः, ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात्, तस्मात् द्वितीयग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

द्वितीयवचनऋषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्र त्वज्ञापनार्थम्। तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

संख्यावचनं नियमार्थम्। चतुर्थमेव न पञ्चमिति, तेनाज्याभागौ न भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत ॥ १६ ॥

सख्याजपान्तं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्, ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयुः ॥१६॥

अत ऊर्ध्वमाचारलक्षणागौ ब्रह्मचार्यधःशायी चिराचं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमिति कस्मात्, पूर्वेण सम्बन्धकरणार्थम्। प्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः। ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिदर्शनार्थम् ॥१७॥

चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥ १८ ॥

चरितव्रतायेतिवचनं मेधाजनेन व्रतस्य सम्बन्धार्थम्। यद्योपनयने मेधाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्या। यत्र व्रतचर्या तत्रैवानुप्रवचनीयम्। उपनीतपूर्वस्य मेधाजनमाभावे व्रतमपि निवर्त्तते ॥ १८ ॥

अनिन्दितायान्दिग्यैकमूलं पलाशं क्षुरस्तम्बं

वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं वाचयति, सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रुवः सुश्रुवा अस्येवं मां सुश्रवः सुश्रवसं कुरु। यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥१९॥

इदं मेधाजननम्। तिस्रो निन्दिता दिशः। दक्षिणा, प्राग्दक्षिणा, प्रत्यग्दक्षिणेति। अन्याः सर्वा अनिन्दिताः। तस्यां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा। पलाशाभावे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति "सुश्रवाः" इति मन्त्रम्। एकमूलमग्राग्रमित्यर्थः। पुनः पलाशग्रहणमनेकमूलस्याप्यभावे कुशस्तम्बं परिषिञ्चेदिति ॥१९॥

एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥

व्रतादेशनं यदस्माभिर्व्याख्यातं संवत्सरावसं चारयित्वा "व्रतमनुयुज्य" इति "संवत्सरमादिशेत्" इति च। तदप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः। वापनादिग्रहणमलङ्कारनिवृत्त्यर्थम्। "काय त्वा परिददामि" [गृ० १, २०, ७] इत्येतत्परिदानम्। परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य, उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥ २१ ॥

अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

क्षताक्षतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

क्षताक्षतमिति वर्त्तते ॥ २३ ॥

अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कालश्च ॥ २५ ॥

उदगयनादिरनिरुक्तः ॥ २५ ॥

तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थाने एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत। प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तौ एवं कुर्यात् ॥ २६ ॥

इति प्रथमे द्वाविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ त्रयोविंशतितमा कण्डिका ॥

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनातिरिक्ताङ्गान् ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्चान्यूनाङ्गानतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः संभजन्ते। ये मातृतः पितृतश्चेत्युक्तलक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः तत्र प्रमाणतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः। परिमाणतश्चतुरङ्गुलयः षडङ्गुलयो वा न भवन्ति ॥ १ ॥

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः। पुनर्ऋत्विग्ग्रहणं वरणसामान्यादवृत्विलामपि चमसाध्वर्युप्रभृतीनामेतद्ग्रहणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारम् ॥ ३ ॥

एवकारो नियमार्थः। कथं ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति, एवं नियमङ्कुर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत् साधितम् ॥ ३ ॥

सर्वान् वा येऽहीनैकाहैर्यजयन्ति ॥ ४ ॥

अहीनैकाहैर्यजयन्तीतिवचनं अग्निष्टनिवृत्त्यर्थम्। कथं वा प्राप्नुयात्, सामान्यवरणप्रसङ्गात्। "आपो मे होत्रा-यंसिन इति होत्रकान्" [ऋ० १।२३।८] इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यर्त्विजेषु वर्त्तते, "होत्रका उपहूयध्वमितीतरान्" इत्यत्र मुख्यर्त्विजेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात्। ततश्च यथा प्रतिप्रस्था-त्रादिषु वर्त्तते एवं अग्निष्टादिष्वपि वर्त्तते होत्रकशब्द इति ॥४॥

सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति, स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति, तदुक्तास्मृग्भ्यां यज्ञ-त्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

सदसि भवः सदस्यः। सप्तदशग्रहणमृत्विक्समधर्मा भव-तीति ज्ञापनार्थम्। तेनोपस्थानप्रसर्पणादिसामान्यविहितं मिह्म। वचया नियमार्थम्। कथमेक एव सदस्यः स्यादिति। ब्राह्मणान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टा इति निवृत्त्यर्थम्। न च कर्मणा-मुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौपीतकिन आचार्या मन्यन्ते। ऋग्-भ्यामाचार्यमर्थं उक्तः ॥ ५ ॥

होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः। होतारमेव न ब्रह्माणमिति। एवं

चेत् पूर्वेण विरोधः। न, यदा चतुर्थो वरस्तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणं, यदा सर्वेषान्तदा होतुः प्रथमं वरणमिति ॥ ६ ॥

अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं ह्वयामुं ह्वय इति होतारम् ॥ ७ ॥

अनेन होतारं ह्वयीते। अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम्। पुनर्होत्रग्रहणं होत्रवरणे आज्ञातो मम उत्तरत्रानुवर्त्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं ह्वयामुं ह्वय इति ब्रह्माणम् ॥ ८ ॥

ऋत्विग्वरणोऽनुक्तिमात्रमदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम्। पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम्। आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकाम्। रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्यवः इति चमसाध्वर्यून्। आकाशो मे सदस्य इति सदस्यम्। स इतो जपेत्, मह्यमेऽयोचो भगो मेऽयोचो भगो मेऽयोचो यशो मेऽयोचः स्तोमं मेऽयोचः क्लृप्तिं मेऽयोचो भुक्तिं मेऽयोचः सर्वं मेऽयोच इति ॥ ९ ॥

अग्रहणं कार्यं, वरणानन्तरमेव जपः स्यात् सर्वेषां वरणे सति माभूदिति। हुतग्रहणं ये ये हुतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होतारन्ते मानुष इति होता प्रतिजानीते ॥ १० ॥

जपित्वेति वचनं "तन्मामवतु तन्मा विशतु" इत्येतमपि जपञ्जपित्वेत्येवमर्थम्। इहैव तर्हि कस्माच्च पठितः, अनित्यत्वात्। अनित्यत्वन्तु वक्ष्यामः ॥ १० ॥

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

ते-शब्दपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ११ ॥

एवमितरे यथादेशं, तन्मामवतु तन्मा विशतु तेन भुक्तिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

जपतीति शेषः। यदा अग्न्याधेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते न भवन्ति। यत्तु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति, तेन सोमाङ्गवरण एवायञ्जपो नाग्न्याधेये। तेनायमनित्यः ॥ १२ ॥

याज्यलक्षणमाह।

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्य्यम् ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भिर्विवादेन न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥ १४ ॥

अल्पदक्षिणस्याहीनस्यार्त्विज्यमकार्यम्। ततो ज्ञायते एकाहस्याल्पदक्षिणस्यापि कार्यमिति। विज्ञायते च तस्या दाहृदीतस्येव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यस्थिकापोति ॥ १४ ॥

व्याधितस्यातुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितो ज्वरादिग्रहीतः। आतुरस्तत्प्रगतः ॥ १५ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः ॥ १६ ॥

अनुदेश्यभिशस्तस्य ॥ १७ ॥

सदेशिनाऽभिशस्तस्यैवमेके। अन्ये तु याहे प्रतिपिद्दृक्षेत्याहुः ॥ १७ ॥

क्षिप्रयोनेरिति चैतेषाम् ॥ १८ ॥

क्षिप्रयोनिर्नाम यस्य माता स्वमर्त्तरि नावतिष्ठते। अकार्य्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इति चैतेषामिति वचनमन्येषामप्येवमकाराणां न कार्य्यमित्येवमर्थम् ॥ १८ ॥

सोमप्रवाकं परिपृच्छेत् को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेति ॥ १९ ॥

यः सोमं प्रथमं निवेदयति इदं त्वया यस्मिन् कार्य्यमिति स सोमप्रवाकस्तमेवं पृच्छेत् ॥ १९ ॥

कल्याणैः सह सम्प्रयोगः ॥ २० ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम्। कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्य्यम्। दक्षिणा अपि कल्याणो यदि स्युः तथा सति कार्य्यं नान्यथा ॥ २० ॥

न मांसमश्नीयुर्न स्त्रियमुपेयुराक्रतोरपवर्गात् ॥ २१ ॥

क्रत्वादिप्रभृत्या अपवर्गात् एते नियमा भवन्ति। वरप्रभृतीति कल्प्यमाने यदि मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत, तस्मात् क्रत्वादिप्रभृतीति युक्तम्। मध्यमोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ २१ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् ॥ २२ ॥

कृतवान् खल्वयं दक्षिणाग्नौ एतेनाग्न इत्येतया आज्याहुतिं जुहोति, नैमित्तिकत्वात्, शास्त्रान्तरदर्शनाच्च, मन्त्रलिङ्गाच्च। चकमिति हि भूतप्रत्ययः। तेन कृतवान् इति सिद्धम्। यथार्थं प्रव्रजेदिति यथार्थमाचरेत्, अनियमो भवतीत्यर्थः। हुत्वाऽनियमो भवतीति हुवन् समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्तीति शापयति। आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते, न परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ २२ ॥

एवमनाहिताग्निर्यं च इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥ २३ ॥

एतयेतिवचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम्। तेनाग्नावपि तन्त्रं न भवति। ऋचेतिवचनमक्षतविवाहोऽप्यार्त्विज्यं कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम्। मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाख्यातम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमे त्रयोविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ चतुर्विंशतितमा कण्डिका ॥

ऋत्विजो दृष्ट्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

दृष्ट्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥

उपस्थिताय कृतसमावर्तनाय तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने च ॥ २ ॥

राज्ञे च ॥ ३ ॥

उपस्थिताय ॥ २ ॥

आचार्यश्वशुरपितव्यमातुलानाञ्च ॥ ४ ॥

आचार्य्यादीनां पूर्वयोरसमासेन निर्देशस्तुल्यत्वज्ञापनार्थः। तेन स्नातकाय तदहरेव देयः। यत्नेन पूजयितव्यो भवन्तीति वचनात्, विवाहार्थिने च। राज्ञे त्वहरहरभ्यागताय। आचार्य्यादीनां प्रति वत्सरोषितागतानां याज्ञान्तरदर्शनादविशेषो लभ्यः ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धत्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह।

दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥

आनयतिरत्र सेचनकर्मा, आसिञ्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

इदं वचनं मध्वलाभे स्वयमिव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तेलादिरित्येवमर्थम् ॥ ६ ॥

अल्पत्वाद्दातुः कर्म पूर्वमाह।

विष्टरः पादमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां विधिरेकैकं वेदयन्ते ॥ ७ ॥

विष्टर इत्यासनम्। पाद्यार्घमर्घ्यार्घमाचमनार्घञ्चोदकं तथोक्तम्। एतेषामिति वचनं एतेषामेव विधिर्वेदनं यथा स्यात् भोजनस्य माभूदिति। भोजनञ्च देयमिति वक्ष्यामः। तत्रैतेषां मधुपर्कदाने हे गती सम्भवतः, पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति। तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टरमुक्त्वा ततः पाद्यन्ततोऽर्घ्यमिति। काण्डानुसमयो नाम एकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्तं समाप्य ततोऽन्यस्य सर्वान्ततोऽन्यस्येति ॥ ७ ॥

अथ ग्रहीतुः कर्माह।

अहं वर्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः। इदन्तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेत्, आक्रम्य वा ॥ ८ ॥

पक्षावाक्रम्य वा विष्टरौ। एतयोर्विकल्पः ॥ ८ ॥

पादौ प्रक्षालयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥

पक्षालव्यं कुतः, अग्रेवचनात् ॥ ९ ॥

सव्यं शूद्राय ॥ १० ॥

अग्रे प्रयच्छेत्। पक्षादक्षिणम्। अविद्यमानौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सव्य वा पूर्वं दक्षिणं वा नास्ति नियमः ॥ १० ॥

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थम्। प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति। गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अथाचमनीयेनान्वाचामति, अस्तोपस्तरणमसीति ॥ १२ ॥

अथ-शब्दस्यानन्तर्यार्थः। अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति। तेन गन्धमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि। आचामतीत्युदकं पिबतीत्यर्थः। अत्र ओचार्यमाचमने न भवति। कुतः। स्मृतेः, 'मधुपर्के च सोमे च यज्ञे प्राणाहुतौ च। नोच्छिष्टा भवन्ति' इति। उत्तरत्र विधानाच्च, 'आचान्तोद-

काय गां' [मै १,२४,२२] इति। एवमेके, तदयुक्तम्। कुतः। सोमे अनुच्छिष्टविधानाद्यत्राचमनं न प्रतिषेधति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते। आचान्तोदकवचनमन्यार्थम् ॥ १२ ॥

मधुपर्कमाक्रियमाणमीक्षेत, मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति ॥ १३ ॥

मधुपर्कमाक्रियमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण ॥ १३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य, मधुवाता ऋतायत इति ऋचेनावेक्ष्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य, वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्त्विति पुरस्तान्निर्मार्ष्टि ॥ १४ ॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमामाहुः। कुतः, देयेनैव समख्या न तु तस्या नाम विद्यते अङ्गुष्ठादिवत्। अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः। कुतः। कनिष्ठिकया ह्रस्वो व्यपदिश्यते न तु तस्या नामास्तीति। आगमाद्विशेषो ज्ञेयः। ऋचेनावेक्ष्य ततः सव्ये पाणौ कृत्वा प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वेति पुरस्तान्निर्मार्ष्टि, अङ्गुलिगतं लेपमपनयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रुद्रास्त्वा वैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणतः, आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्त्विति पश्चात्, विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन

छन्दसा भक्षयन्विल्युत्तरतः, भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात् विरुद्गृह्य ॥ १५ ॥

मन्त्रेण मध्यात् विरुद्गृह्य निर्मार्ष्टि, ऊर्ध्वं विरुत्क्षिपतीत्यर्थः। मन्त्रादत्तिरुक्ता ॥ १५ ॥

ततोभूमौ निधाय पात्रम्।

विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नीयात्, विराजो दोहमशीयेति द्वितीयं, मयि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

संख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थानि। एवं भाष्यकारः। अन्ये त्वन्यथा व्याचक्ष्युः। भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात्त्रिरुद्गृह्य विराजो दोहोऽसीति प्रथममुद्ग्राहं प्राश्नीयात्। विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्ग्राहम्। मयि दोह इति तृतीयमुद्ग्राहम्। तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येव मर्थम्। पद्यायै विराज इत्यत्र विराज इति षष्ठी। कुतः। पूर्वयोर्मन्त्रयोः दृष्टत्वात्। पद्यायै इत्यपि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। तेन तत्प्रकरणाधिकरणे सत्यपि षष्ठ्येव युक्ता कल्पयितुम्। १६ ॥

न सर्वम् ॥ १७ ॥

प्राश्नीयात् न सर्वम् ॥ १७ ॥

न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

तृप्तिं न गच्छेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणायोदङ्मुक्तिष्टं प्रयच्छेत्, अलाभेऽप्सु ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाय उक्तिष्टं उद्धृतादवशिष्टं उदङ्मुखो मधुपर्कं प्रयच्छेत्। ब्राह्मणालाभे अप्सु निषिञ्चेत् ॥ १९ ॥

सर्वं वा ॥ २० ॥

प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

यथाचमनीयेनान्वाचामति, अङ्गुष्ठा पिधानमसीति ॥ २१ ॥

यत्तत्पूर्वमाचमनीयं निवेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ २१ ॥

सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्रार्थ्यम्, इतरथा मन्त्रशेषोत्तरेण सम्बन्धः स्यात् ॥ २२ ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम्। उदकवचनमाचमनीयनिदर्शनार्थम्। तेनाचान्ते उदकान्तरं भवति ॥ २३ ॥

हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वोङ्कुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

इमं मन्त्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात् यदि कारयिष्यमाणः कारयिष्यन् भवति, तदा च दाता आसभेत। तत्र देवताः प्रागुक्ताः ॥ २४ ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ॥ २५ ॥

यद्युत् सृज्यन् भवति तदा एतां जपित्वा ओमुत्सृजतेति ब्रूयात् ॥२५॥

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥

मधुपर्काङ्गः भोजनं अमांसं न भवतीत्यर्थः। कुतः। मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात्। अनेनाभ्युपायेन भोजनमत्र विहितं भवति। यज्ञकर्मण्यपदे तन्मांसेन भोजनम्। उत्सर्जनपदे मांसान्तरेण। अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विवचनं, मङ्गलार्थञ्च ॥ २६ ॥

इति प्रथमे चतुर्विंशतितमा कण्डिका ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः।

अस्मिन्नध्याये स्थालीपाकादीन्युपाकर्मान्तानि कर्माण्युक्तानि ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथ प्रथमा कण्डिका ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः। सर्पबलिशेषाध्यायार्थम्। श्रवणे युक्ता श्रावणी। यदा पुनः पौर्णमासी श्रवणे न युक्ता तदापि कर्त्तव्यमेव। पौर्णमासीविशेषनक्षत्रार्थत्वान्नक्षत्रस्य। श्रवणाकर्मेति कर्मनामधेयम् ॥ १ ॥

अक्षतसक्तूनां नवङ्कलशं पूरयित्वा दर्वीञ्च बलिहरणीं नवे शिक्ये निदधाति ॥ २ ॥

अक्षता नाम यवाः तैः कृताः सक्तवः। दर्वी वैकङ्कती सुगाकृतिः। बलिर्यया दर्व्या हूयते सा बलिहरणी। एतदुभयं नवे शिक्ये निदधाति संपर्वबध्यर्थम्। २।

अथ अवघाकर्मोच्यते।

अक्षतधानाः कृत्वा सर्पिषाऽक्तां अनक्ति ॥३॥

यवैर्धानाः कृत्वा अभंस्कृतेन घृतेनानक्ति अक्तां धानाः पात्रान्तरे कृत्वा, अन्याथार्द्रा धाना नानक्ति। एतावदत्र कर्त्तव्यम् ॥३॥

अस्मिते स्थालीपाकं अपयित्वैककपालञ्च पुरोडाशं, अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालं, अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥

अपयित्वेतिवचनं पुरोडाशस्योपासने धर्मवच्छ्रपणार्थम्। स्थालीपाकस्य तु नन्दामात्रैवोपासने श्रपणं सिध्यति। नन्वन्यस्यापि सिध्यति। नियमार्थं तर्हि। तेन धानासक्तुलाजादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामेवोपादानं भवति। एतावांस्तु तेषां संस्कारः। आज्यपर्य्यग्निकरणवेलायां तैः सहाज्यस्य पर्य्यग्निकरणं भवेत्। यदा आज्यस्य इत्यवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां विः प्रोक्षणं भवेत्। अथज्वलनं वा दर्शिवत्। एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः। तमुद्धार्य्याज्ये निमग्नं कुर्य्यात् व्यावृत्तं वा कुर्य्यात्। चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा दक्षिणेन पाणिना एककपालं शुद्धयात्

मन्त्रेण। उपस्तरणाभिघारणे तु सव्येन करोति। दक्षिणस्याऽन्यत्र व्याकृतत्वात्। दक्षिणाङ्गपरिभाषा च द्वयोः प्रासयोर्नियामिका न तु ते प्रापिकेत्युक्तम्। अस्य सर्वहुतत्वात् अवदानधर्मो लुप्तः। सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

अविस्रुतः स्यादाविःष्टो वा ॥ ५ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ५ ॥

मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

एनं पुरोडाशम्। एनमिति वचनमखण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम्। यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः यायितस्तदाज्यं तेनाभिजुहोति, उपरिजुहोतीत्यर्थः, स्रुवेण ॥ ६ ॥

अग्नो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्यक्ता धाना अञ्जलिना ॥ ७ ॥

जुहुयादिति शेषः। हस्तद्वयसङ्घातोऽञ्जलिः। उपस्तरणावदानप्रत्यभिघारणाग्न्यर्थांदग्नेः करोति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

इतरा अनक्ता धानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात्। ततो धानाभ्य एव स्विष्टकृतं हुत्वा होमकर्म समापयेत्। अथ सर्पबलिरुच्यते ॥ ८ ॥

कलशात्सक्तून्दर्वौ पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय, सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति, ये सर्पाः पार्थिवा

ये आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिव्यास्तेभ्य इदं बलिमाहार्षन्तेभ्य इदं बलिमुपाकरोमीति ॥९॥

कलशस्य दर्वीं च नवे शिक्ये स्थापिते। तत्र कलशात् गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वीं पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहाभिमुखं गृहान्तिके, अपि वा समीपे देशे प्राच्यां दिशि शुची देशे उप आसिच्य मन्त्रेण सक्तून् जुहोति प्रक्षिपति। ततो नमस्करोति सङ्गताभ्यां पाणिभ्यां मन्त्रेण। इत्येति-वचनादग्नौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुची देश इति वचनम् ॥ ९ ॥

प्रदक्षिणं परीत्य पश्चादग्निमुपविश्य, सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान् यज्ञेन देवांस्त्वयि मा सन्तं त्वयि सन्तः सर्पा माहिंसिषुर्ध्रुवान्ते परिददामीति ॥ १० ॥

ध्रुवादिति शेषः। प्रदक्षिणं परीत्य बलिम्। पश्चादग्नेरुपविश्याह मन्त्रम्। बलिग्रहणं पश्चाच्छब्दस्य कालबाधित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। कालबाधित्वे सति सर्वानुष्ठानान्तरमेव स्यात्। मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः। तथा चोक्तम्।

"इदं कार्यमनेनेति न क्वचित् दृश्यते विधिः।
लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषान्ते मन्त्रसंज्ञकाः" ॥ इति ॥

तच्चाद्युपांशुभवति। यथाहुः। "गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणाभिमन्त्रणोपस्थानमन्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः" इति ॥ १० ॥

ध्रुवामुन्ते ध्रुवामुन्त इत्यमात्याननुपूर्वम् ॥११॥

परिदद्यादिति शेषः। उत्तरत्र दृष्टः परिददामिशब्दोऽत्रापि सम्बध्यते, साकांक्षत्वादस्य मन्त्रस्य। वीप्सावचनं प्रत्यमात्यं परिदानस्य अभ्यासः कार्यो न सर्वेषां नामानि निर्दिश्य सकृद्दातव्यमित्येवमर्थम्। पूर्वं पुत्रान्निवेदयति, ध्रुवदेवदत्तं ते परिददामीति। ततोऽप्रत्ता दुहितॄः, ध्रुवसावित्रीं ते परिददामीति। ततो भार्यां ध्रुवसत्यवतीं ते परिददामीति॥ ११॥

ध्रुवामन्ते परिददामीत्यात्मानमन्ततः ॥१२॥

परिदद्यादिति शेषः। उपदेशादेवान्तत इति सिद्धे अन्ततो-वचनं पूर्वेण सम्बन्धार्थम्। तेन पूर्वत्र परिददामीतिशब्दः सिद्धः॥ १२॥

नैनमन्तरा व्यवेयुरापरिदानात् ॥ १३ ॥

एनं बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः। केचिदपि परिदानमध्यन्तं, आपरिदानादिति वचनात्। पूर्वमन्त्रसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते॥ १३॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायं प्रातर्बलिं हरेदाप्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

कलशात् सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदाप्रत्यवरोहणात् सायं प्रातश्च। आचतुर्दशी वापौर्णमास्यां वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं इरोति। मन्त्रोपदेशो नियमार्थः। मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति। सक्तवस्तावच्च निवर्त्तन्ते, कलशपूरणस्याहृदार्थत्वप्रसङ्गात्। दर्वी च न निवर्त्तते। "दर्वीञ्च बलिहरणीमित्यत्र बलिहरणीम्" [गृ० २, १, २] इति विशेषणस्येदमर्थत्वात्। शुचिदेशश्च न निवर्त्तते, बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्। अन्यस्मै निवर्त्तते॥ १४॥

प्रसंख्याय हैके तावतो बलींस्तदहरेवोप-हरन्ति ॥ १५ ॥

आश्वयुजीं प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि मत्स्यावरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा तस्मादर्वाचीनान्यहानि ह्रासवृद्धिभ्यां परिगणनया तेष्वहःसु यावन्तः प्रातःसायङ्हालास्तावतो बलींस्तदहरेव दद्यात्, इत्येके मन्यन्ते। इ-शब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः सर्वत्र ॥ १५ ॥

इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म ॥ १ ॥

अश्वयुग्भ्यां युक्ता आश्वयुजी, तस्यां पौर्णमास्यामिति वर्तते। आश्वयुजीकर्मसंज्ञकं कर्म कुर्यात्। अयोगेऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥

निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयुः, पशुपतये शिवाय शङ्कराय भूतपतये स्वाहेति ॥ २ ॥

निवेशनं गृहं, तत् प्रत्यवरोहणोक्तविधिनालङ्कृत्य सर्वे गृह्याः स्नान्ति। स्नानवचनं विशेषेण स्नानार्थं, शौचार्थस्य स्मृतिप्राप्तत्वात्। शुचिवाससोवचनं शुक्लवस्त्रप्रायार्थम्। स्थालीपाकं जुहुयुरित्येतावतैव सिद्धे पशुपतये निरूप्येतिवचनं "पशुपतये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्येवं निर्वापप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम्। एवं ब्रुवता चादिष्टमन्त्रेषु पाकयज्ञेषु निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवत इत्येतत् ज्ञापितं भवति। स्थालीपाकमिति

द्वितीयानिर्देशेऽपि सर्वहुतत्वाशङ्का न कार्या। "अथ दधिसक्तून् जुहोति" इत्यत्र हुत्वा दधिसक्तून् प्राश्नेति शेषभावदर्शनात्। स्थालीपाकमिति स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः। जुहुधुरिति बहुवचनं गृहिणा होमे क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्याः समन्वारभेरन्नित्येवमर्थम् ॥ २ ॥

पृषातकमञ्जलिना जुहुयात्, जनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत् पयः स्यात् पृषातकम्। उपस्तरणाभिघारणे अर्थादन्यः करोति। पृषातकं सुवेणावद्यति। धानावदस्य संस्कारः। सर्वत्र द्रुवदर्व्यादि सुवेणावद्यति। काठिनानि तु हस्तेन। स्रुचितिना पयसम्। चरोः पृषातकाच्च स्विष्टकृदवद्येत्। होमशेषं समापयेत्। इतीदमाश्वयुजीकर्म ॥ ३ ॥

अथाग्रयणमुच्यते।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणः स्थालीपाकः ॥ ४ ॥

अविशेषादाहिताग्नेरपि सिध्यति, अवघाकर्मादिवत्, आहिताग्निग्रहणं किमर्थम्। उच्यते, आहिताग्नेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति, तस्मादाहिताग्निग्रहणमग्रयणावत्काले द्रष्टव्यः। इष्टं चास्य त्रेतायां भवति, नोपासने। तत् तु संशयिष्यामः। शाखान्तरे च दृश्यते।

"आग्नेयपदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः" इति। तस्मात् त्रेतायामिति सिद्धम्। इह तु विधानं पाकयज्ञधर्मप्रापणार्थम् ॥ ४ ॥

अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥ ५ ॥

अनाहिताग्नेरप्याग्रयणं कार्यं, तच्च शालाग्नौ भवति। शालाग्निर्नामोपासनः। तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थकम्। सत्यं, नियमार्थं तु तत्, अनाहिताग्नेरेवोपासन इति। तेनाहिताग्नेस्त्रेतायामिति सिद्धम्। स्विष्टकृतं हुत्वा चरोरिकदेशं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिगृह्णीयात् "प्रजापतये त्वा" इति मन्त्रेण। ततः "भद्रात्रः क्षेयः" इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाग्नौ नाभिमार्जनेन, "अग्नेऽसि" इति। पत्नी हविःशेषं प्राश्नाति तूष्णीम्। होमशेषं समापयेत्। एतत् प्रायश्चित्तमाग्रयणस्यापि भवति। लोकख्यार्थमिदमत्र लिखितम्। इदं आग्रयणं यदा पर्वस्य हतः स्यात् तदा भवति। अरदीत्यर्थः। तथा च वचनं "अरदि ग्रोहिभिर्यजेत" इति। तत्र च पर्वणि भवति। यथाग्रयणश्च न कार्यम्। श्यामाकैस्तु प्रस्तरं कुर्यात् नाग्रयणं, दृष्टत्वात्। अपि वात्र समानतन्त्रं कुर्यात् सौम्यं चरुम्। अस्य च नामधेयेन होमः। आग्रयणस्यालोपाक इत्यत्र च विग्रहवत्समासः आग्रयणं चासौ स्यालोपाकश्चेति। तत्र स्यालोपाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। अनाहिताग्नेः स्यालोपाक एव कार्यः। "नाग्निहोत्रीं मे नाशादयित्वा" इत्ययं पक्षः कार्य इति ॥ ५ ॥

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥

अथ तृतीया कण्डिका ॥

मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्याम् ॥ १ ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी, पौर्णमास्यामिति वर्त्तते। सामीप्ये चेयं सप्तमी। यथा "अयाग्नीयोमीयेण चरन्त्युत्तरवेद्यां" इति। तेनायमर्थः। मार्गशीर्षाः पौर्णमास्याः समीपे या चतुर्दशी तस्यां प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥

पौर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

मार्गशीर्षीमिति वर्त्तते। अथ त्वधिकरणे सप्तमी। तेन मार्गशीर्षां पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः। भाष्यकारस्त्वयं विवृतवान्। मार्गशीर्षी पौर्णमासी यस्मिन् मासे सोऽयं मार्गशीर्षो मासः। "सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" [पा० ४, २, २१] इत्यण्प्रत्ययः। तस्मिन् मासे भवायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति विकल्प इत्यर्थः। नन्वेवं सति चतुर्दशीहित्वात् हिः कर्म प्राप्नोति, न सकृदेव कार्यं "सकृत् हते हतः शास्त्रार्थः" इति न्यायात्, चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च, पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च। नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात्। न, पौर्णमासीमाहचर्य्यात् शुक्ल एवेति। २।

निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुह्वुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च। सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवीः स्वाहा नं वै श्वेतस्याभ्यागारेऽहिर्जघान किञ्चन। श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहेति ॥३॥

पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्यभेवालङ्करणमिति गम्यते। नवीकृत्य नवमिव कृत्वेत्यर्थः। तच्च एतैरित्याह। लेपनं कुड्यादीनाम्। स्तरणञ्च तेषामेवाच्छादनम्। उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्। नवीकृत्येति वचनात् अपामार्गादीन्यपि

उद्वास्यानि। एतावदहनि कर्त्तव्यम्। अथास्तमिते पायसस्य एकदेयं शुङ्गयुर्मन्त्राभ्याम्। "तत्कालायैव तद्गुणाः" इति न्यायात्, उपलेपनाद्यस्तमित एव कार्य्यम्। बहुवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

नाच सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र। अत्र कर्मणि यः स्विष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः। अस्तमयग्रहणे प्रधानानन्तरं उच्यमानत्वात् प्रधानानन्तरं स्विष्टकृच्च भवतीत्यर्थः स्यात् अस्ते च स्यादेव। ननु प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति। तथाहि। एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा इत्यत्र सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतदर्थकम्। प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तत्वात् तत् कुर्वन् ज्ञापयति, अन्यत्र यान्यागन्तूनि अङ्गानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चात् स्विष्टकृत् कार्य इति। तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतिषेधाश्रङ्गानिवृत्त्यर्थमत्र-ग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति, अत्र प्रधानानन्तरमस्ते वा स्विष्टकृच्च भवतीति। तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽस्ते वा स्विष्ट-कृदिति विकल्पः सिद्धः। अथवा सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतत् क्रमार्थम्। अस्तमिते तु तस्मिन् प्रधानानन्तरमेव प्राप्तेरभा-वात्। अत्र च प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वात् तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषेधो भवति, कालान्तरे प्राप्य-भावात्। एवं च सत्यत्रग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति, अन्यत्र कर्मान्ते वा स्विष्टकृच्च भवतीति ॥ ४ ॥

अभयन्तः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमोच-माणो जपति, शिवो नः सुमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम्। मन्त्रमुक्त्वा मनसा हैमन्तशब्दं सम्बुद्धान्तं ध्यायेत् मन्त्रेण समानाधिकरणत्वाय ॥ ५ ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य, श्योना पृथिवी भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदक्प्रवः ॥ ६ ॥

यस्मिन् स्तरणे स्वयं शेते स स्वस्तरः, स स्वास्तीर्णो भवति, स्वयमेव तमास्तृणीयादित्यर्थः। तस्मिन्-ग्रहणमसामात्यानामपि तत्रैव प्रापणार्थम्। संविशेदिति शयीतेत्यर्थम्। समात्याः पुत्रादयो गृह्याः। उदक्प्रवपक्षं दक्षिणामुखनिहत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥

समात्या यथावकाशं प्राक्शिरस उदक्प्रवाः संविशेयुरित्यर्थम्। उत्तरविवक्षार्थमिदम्। ७ ॥

ज्यायान् ज्यायान्वानन्तरः ॥ ८ ॥

यो यो यस्माद्यस्माद् वृद्धतरः स स व्यहिषोऽनन्तरं संविशेत्। यथावकाशं वेति विकल्पः ॥ ८ ॥

मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः ॥ ९ ॥

श्योना पृथिवीत्यारभ्य स्वस्त्ययनपर्यन्तान् मन्त्रान् मन्त्रविदः सर्वे ब्रूयुरृचाः ॥ ९ ॥

संहाय, अतो देवा अवन्तु न इति विः ॥ १० ॥

संहायेत्युत्थायेत्यर्थः। प्राक्प्रवाक्षिर्ब्रूयुः ॥ १० ॥

एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थम् ॥ ११ ॥

एतामितिवचनं योगविभागार्थम्। इतरथा त्रिदिङ्मुखाश्चिर्भूयुः, चतुर्थं चतुर्वारं त्रिदिङ्मुखाः सङ्क्रादित्यमर्थः स्यात्। योगविभागे सति प्राङ्मुखाश्चिः। त्रिदिङ्मुखाः सङ्क्रादित्यमर्थो लभ्यते। त्रिदिङ्मुखाश्च यथासंख्येन त्रीन् पादान् भूयुः। चतुर्थवचनं त्रिरधिकारनिवृत्त्यर्थम्। सर्वे प्रायश्चित्तादि समापयेयुः। ततो यथाभ्यं चरेत् ॥ ११ ॥

संहाय सौर्य्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वा ऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥

संहाय सङ्गत्येत्यर्थः। इदानीं सङ्क्रान्तिविधानात् पूर्वं यथाभ्यं चरेत इति गम्यते। समागम्य उदित आदित्ये सौर्य्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः। सूर्यो नो दिवः। उदु त्यं जातवेदसमिति सव। चित्रं देवानाम्। नमो मित्रस्य, इत्येतेषां सौर्यसंज्ञा कृता। स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि, या नो भद्राः स्वस्ति नो मिमीतां परावतो ये दिधिषन्त आप्यमित्येतानि। अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषात् ब्राह्मणभोजननिवृत्त्यर्थम्। तैत्तिरीयानुप्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ॥ १ ॥

हैमन्तशिशिरावृतू। अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः। अष्टका इति कर्मनाम। एतदुक्तं भवति। मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु यावतस्रोऽष्टम्यस्तास्त्वष्टकाः कार्या इति। ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तस्मिन्मासे न कर्त्तव्य इत्येवमर्थं चतुर्थग्रहणम्। अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एव स्युस्तन्निवृत्त्यर्थं चतुर्थग्रहणम्॥ १॥

एकस्यां वा॥ २॥

एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्याः, चतसृषु वेति विकल्पः॥ २॥

पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात्॥ ३॥

सप्तम्यामित्यर्थः। पितृशब्देन पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते। "अन्वष्टक्ये पितृभ्यो दद्याद्" इत्यस्यां चोदनायां पिण्डदानं दृष्टम्। अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते। ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः। तेन पूर्वेद्युः पितृभ्यः पिण्डान् भोजनं च दद्यादित्यर्थः। पिण्डदाने इतिकर्तव्यतापेक्षास्ति। इह च तस्या अनाम्नानात् प्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते। श्रूयते चासौ यद्दीतु' ग्राह्यमम्बन्धकरणात्। अपि चान्वष्टक्ये पिण्डपितृयज्ञकल्पो दृष्टः, स चोदनासामान्यादिहापि भवति, अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेति कस्मान्नोक्तम्। स्त्रीभ्यश्चेत्यधिकारार्थं तत्रोक्तं, स च कल्पोऽग्नौ करणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति, एककार्यत्वात्। भोजनं तु पार्वणवद्भवति। भोजनेऽपि तन्त्रस्यापेक्षितत्वात्, तच्च भोजनं पैतृकमेवेति ज्ञात्वा पार्वणमेव तन्त्रं परिगृह्यते तस्य पैतृकत्वात्॥ २॥

तत्र विशेषमाह।

ओदनं क्षसरं पायसम् ॥ ४ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तम्। तत्र च नित्येऽग्नौ करणमस्ति। तस्य स्थाने एतानि त्रीणि नित्येऽग्नौ अपधेयं।

ओदनस्तु प्रसिद्धः स्यात्पायसः पयसा कृतः।
ओदनस्तिलमिश्रस्तु क्षसरः परिकीर्तितः।
तिलकल्कान्विनिक्षिप्य घृतो वा क्षसरो भवेत् ॥४॥

चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

चतुःशरावपरिमितस्य वा धान्यस्य देवसं कृत्वा अपूपान् अपधेयं। अपूपाः पिष्टमयाः। बहुसाधनसाध्यत्वादपूपानां स्त्रीकर्तृकत्वाच्च नित्येऽग्नौ करणं न सम्भवतीति गृह्यसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वाणि वा त्रीणि इदं वैकं द्रव्यमिति। भोजने तु नायं द्रव्यनियमः, अपि तु होम एव।

अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वाह्णानि तथैव च।
द्रव्यत्रयत्वाद्देवत्वान्न यथासंख्यसम्भवः॥
प्रत्यष्टकं हि पूर्वेद्युस्त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा।
अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना ॥ ५ ॥

उद्दीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा कामयेत ॥ ६ ॥

यावतीभिर्वाऽधिकाभिरेवञ्जातीयकाभिः पिण्डनिर्वापकाभिः कामयेत कामयेत तावतीभिर्हुत्वा यात्। एतदुक्तं भवति। पिण्डपितृयज्ञविधाने नेत्याख्यातं कुर्यात्, चकारश्चेत्

विशेषः उक्तः। ततो ब्राह्मणपक्षौचाद्याच्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत् कृत्वा ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽवमृद्य घृताक्तं कृत्वाऽभ्यज्य अग्नौ करणमन्त्रयोः स्थाने उदीरतामवर इत्यष्टाभिर्यतुर्दशभिर्वा हुत्वा मेचणमनुप्रहृत्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादिशेषनिवेदनान्तं पार्वणवत् कृत्वा भुक्तवत्सु पिण्डपितृयज्ञावशिनयनादिपात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः आद्धशेषं समापयेत् इति। ६।

अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ॥ ७ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थः। श्वोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः। या अष्टकाः कार्या इत्युक्तास्ताः श्वोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थः। अथाष्टका इत्येतावत्युच्यमाने अथशब्दसम्बन्धात् पूर्वेद्युरष्टकाः कार्या इत्यागृहा स्यात्, तस्मात् श्वोभूतग्रहणम्। पशवङ्गभूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात् स्थालीपाकान्तरमिदमिति अवगम्यते। चशब्दश्चायं वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः। तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थः। शास्त्रान्तरे च स्पष्टं वचनमस्ति, "पशोरभावे स्थालीपाकः प्रवर्त्तते" इति ॥ ७ ॥

अप्यनड्वाहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥

अपिशब्दो विकल्पार्थः। एतदुक्तं भवति। पशुः कार्यस्तस्यासम्भवे स्थालीपाकस्तस्याप्यसम्भवे अनड्वाहो यवसमाहरेदिति। अष्टकावचनमसमर्थो वृषभोऽनड्वान्॥ ८॥

अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ॥ ९ ॥

अयमप्यसम्भवे अग्निना कक्षं दहेत्॥ ९॥

एष मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

यवसदाने कचदहने च एवं मनसा ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥

न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

इदमस्य प्रयोजनम्। चत्वारः पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वस्मिन् उत्तरोत्तरः प्रवर्त्तत इति। एवमप्यष्टकाः कार्य्याः, न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः। अथवा शास्त्रान्तरे यानि पक्षान्तराण्युक्तानि अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत्, अपि वा अहः सम्ज्ञानधीयीतेति। तथा वा कुर्य्यात् नत्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तां हैके वैश्वदेवीं जुवत आग्नेयीमेके सौर्य्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पाः। तत्र यदा आग्नेयष्टका क्रियते तदा पशुपशुस्थालीपाकावदानानि त्रीण्यपि अग्नये स्विष्टकृते जुहुयात्। केवलस्थालीपाकमप्यनेनैव जुहुयात्। एवमितरेष्वपि नेयम्। सन्नानाख्यानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये इदमर्थं पठितवान्। सम्ज्ञाख्यावदष्टकार्थत्वेन यदुक्तस्मृतिपारम्पर्य्येण समर्थ्यते। स्मृतिश्च प्रमाणम्। एवमष्टकार्थत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान् परित्यज्याग्न्यादीनां नामधेयेन होम इत्येतदयुक्तं पशुमिति हृदि कृत्वा इदमर्थं पठितवान्। तस्मात् सर्वदा मन्त्रेरेव होमः कार्य्यः, न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम्। अतएव पशुसूत्रेऽपि समर्थ्यते, वैश्वदेवीं जुवत इति बहुदेवत्यां जुवत इति। अयमर्थः। या या मन्त्रेण

लिङ्गिनी सा सा सर्वत्र देवता भवति, नैवाग्न्यादय एकैकैव देवता भवतीत्यर्थः। बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते, "यथा प्रशुक्रैतुदेवी मनीषेति वैश्वदेवम्" इति। उक्तं च नैरुक्तैः, "यच्च किञ्चित् बहुदेवत्यं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते" इति। प्रकारान्तरेणास्माभिर्भाष्यकारमतमेवानुसृतमिति निरवद्यम्। अपि चैवं व्याख्या। आग्नेयीमेके। तेषामयमभिप्रायः, सत्यं सृष्टकार्थत्वेन मन्त्राणां स्मरणात् सर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्यः, तथाप्याग्नेयी भवति। अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषु उद्देश्यो भवतीत्यर्थः। यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथञ्चिन्नीत्या लक्षणया वा योगेन वा अग्निवाचीनि भवन्ति। यथा प्रयाजानामाग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तत्रैव कथञ्चिद्वाचकाः, एवं मन्त्रा अपीति। एवमुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम्। एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां हविश्शब्दं प्रयुक्तवान्। बहुदेवत्ये त्वयमेव पक्षो युक्तः लक्षणाद्याश्रयणे कारणाभावादिति ज्ञापयितुम्। प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्तादिज्ञेयम्॥ १२॥

पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयाद्, वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहिताः पराके मेदसः कृल्या उपैनान् सवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति॥ १३॥

पशुकल्पेनेतिवचनं प्रोक्षणप्रतिषेधः पाशुकस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पञ्चकृत्वस्तूपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम्। संज्ञप्येत्यनुवादः। उत्खिद्येतिवचनं उत्खिद्य सर्वदाऽनयैव वपां

सुट्यादित्येवमर्थम्। तेनाग्न्यादिनामधेयेन होम इत्याद्याः पक्षाः निरस्ता भवन्ति ॥ १३ ॥

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च, अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति हे। शीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अभया शरदः। संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे क्षणुतां दीर्घमायुः स्वाहा। शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयन्नो अस्तु। शिवा दिशः प्रदिशः उद्दिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा। आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रो यहन्तु पापं भूतं भविष्यद्भयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुह्यः स्वाराचराणि स्वाहा। विश्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सदन्तु। ऊर्जं प्रजाममृतं पिबमानः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा। प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकशब्देनात्र हयं गृह्यते। एवंवचनं जात्यभिप्रायम्। तेनायमर्थः। पञ्चसु स्थालीपाकस्य चावदानानाञ्च स्थालीपाकान्तरस्य च एते सप्त होममन्त्रा भवन्तीति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अष्टमीग्रहणं सर्वदा स्त्रियामपि हयमाकृतिरष्टमी मयटीत्ये-

वमर्थम्। तेन मन्त्रैरेव होमो न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम्। अपि च यदा पक्षवद्भूतस्थालीपाकः पृथक् क्रियते तदा स्विष्टकृदपि पृथक् कार्यः इत्येतत् प्रदर्शितं भवति। सर्वत्र च पृथग्घोमे स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यः, पृथग्घोमे हि अवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त। ततः सोविष्टकृती पक्षदशौ स्यात्। सहपक्षे त्वष्टमी भवति। एवं च पृथग्घोमनिवृत्त्यर्थमष्टमी-पक्षं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीतेति यदुक्तं तदिहापि कार्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। होमं समाप्य ब्राह्मण-पक्षीयाच्छादनान्तं कृत्वा भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान् दत्त्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा आद्यमेवं समापयेदिति। अथवा ब्राह्मणान् भोजयेदिदमनन्तरं कर्मणीत्युक्तम्। यद्युक्तं पूर्वेद्युः कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः। इतिशब्दोऽत्र भोजनपरामर्शी। इदमष्टम्यां भोजनं श्राद्धमित्युपदेशः। श्राद्धान्तरं च दृश्यते, तच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका ॥

अपरेद्युरन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्यं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाग्रयणेऽग्नि-

मुपसमाधाय परिस्तीर्योत्तरतः परिस्तितस्य द्वारं कृत्वा समूलं बर्हिस्तिरपसलैरविधून्वन् परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदनं क्षसरं पायसं दधिमन्थान् मधुमन्थांश्च ॥ २ ॥

योऽष्टम्यां पशुः क्षतः तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्येत्यर्थः। भोजनार्थत्वं ब्राह्मान्तरादवगतम्। दक्षिणाग्रेषु इति माक्प्रवचनिहस्यर्थम्। उपसमाधायेति व्याख्यातम्। अग्नितिरस्करणादिभिः परिस्तित्योत्तरतो द्वारं करोति। पुनः परिस्तितस्येतिवचनं परिस्तयस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। अत्रापि पिण्डपितृयज्ञकल्पोऽस्ति तत्र विशेषमाह। उभौ परिस्तीर्योत्तस्मिन् काले समूलं बर्हिरुद्धृत्य उपसलैरप्रदक्षिणं अविधून्वन्नकम्पयंस्तिः परिस्तृणीयात्। आसादयेदभिधार्य स्थालीपाकमित्यस्मिन् काले एतानि पदार्थानादयेत्। एषां नित्ये अपूपं कार्यं षड्वक्रमेंऽपि सर्वत्र चरूणां नित्येऽन्नावेव अपूपं कार्यं न लौकिके, अन्यत्र प्रतिषेधात्। अपयित्वैकवत्पात्रं चेत्यत्र अपयित्वेतिवचनस्य चरुवर्जितानां धानादीनां नित्याग्निश्रपणनिषेधपरत्वेनापि सम्भवात्।

सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः।
मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः॥

उभे खनकाले दे लेखे लिखेत्। उभे च सक्तदाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥ २ ॥

पिण्डपितृयज्ञे कल्पेन ॥ ३ ॥

इदं कर्म पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः।
अग्निश्रपणं पात्रं सोमायेत्यादिमन्त्रकं।

उपस्थानं प्रतिहर्षं निनयाद्यतिदिश्यते ॥ ३ ॥

हुत्वा मधुमन्थवर्जं पिण्डेभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

दध्याधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणपक्वौदाद्याच्छादनान्तं कृत्वा ओदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽग्नमुद्धृत्य मधुमन्थवर्जं घृताक्तमनुज्ञाप्याग्नायाहुतित्रयं हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य शेषनिवेदनान्तं कृत्वा पिण्डेभ्यः पिण्डान्निष्पुनीयादित्यर्थः। पिण्डदाने मधुमन्थाऽपि प्राह्याः ॥ ४ ॥

स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचामभिलघिकम् ॥ ५ ॥

मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पिण्डान्निष्पुनीयात्। तत्र चोदनादिपक्वेभ्यः सुरा चाचामत्वाधिकं भवतीत्यर्थः। पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपित्रयज्ञस्य दृष्टत्वात् तद्विधानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति ज्ञात्वा पिण्डपित्रयज्ञकल्पेनेत्यतदव्यानुवर्त्तनीयम्।

ओदनापूपं प्राहुरासवं हि मनीषिणः।
गौडी माध्वी च पैष्टी च सुरा तु त्रिविधा स्मृता।
अधिकवचनं पक्वानामबाधनार्थम् ॥ ५ ॥

कर्पूष्वेके त्रयोः षट्सु वा ॥ ६ ॥

त्रयोर्लेखयोरुभयेषां पिण्डनिष्करणमुक्तम्। कर्पूर्नामाघटाः। कर्पूश्च कर्पूश्च कर्पूः। तासु केचिदिच्छन्ति। यदा ह कर्पूस्तदा त्रायते भवतः। यदा षट् तदा परिमण्डलाः। इदोरितिवचनात् कर्पूष्वित्येकवचनेपि लभ्यः ॥ ६ ॥

पूर्वासु पिण्डेभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वा च लेखा पूर्वा च कर्पूः पूर्वाश्च कर्पूः, ताः पूर्वाः। पसदुक्तं भवति। द्विलेखादिकर्पूषट्कर्पूपक्षेषु पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्पूां पूर्वासु कर्पूषु पिण्डेभ्यो निष्पुनीयादिति ॥ ७ ॥

अपरासु स्त्रीष्यः ॥ ८ ॥

पूर्ववदेकशेषः। यत्र किञ्चिदतिव्यमस्ति, हे खेखे इत्युक्तम्। पिट्सु च स्त्रीषु च पृथक् पृथक् नवावरा षष्युजो वा ब्राह्मणा भवन्ति। प्रकृतौ समर्थनिगमेषु यजुर्निगदेषु विकृतावुह वक्तः। तेन स्त्रीपाठेषु तिसावपने तिसोऽसीति मन्त्रे पिट्शब्दस्योहो न कार्यः, प्रकृतावसमर्थत्वात्। पार्वणं हि तस्य प्रकृतिः। तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः, न च पिट्शब्दस्त्रीन् वक्तुं समर्थः। अथोच्यते। तत्रापि पिट्पात्रमेवास्य प्रकृतिः, उत्तरे विकृती। पिट्पात्रे च पिट्शब्दः समर्थः, विभक्तिमात्रं त्वसमर्थं, तेनोत्तरयोः पात्रयोः पिट्शब्दस्य स्थाने पितामह-प्रपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति। एतदयुक्तम्। समामप्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नास्तीति ज्ञापितमेतद्भाष्य-कारेण "राजश्वशुरेणेति तु वक्तव्ये" इत्यत्र। तेन त्रिष्वपि पिट्शब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम्। यथा तत्र कथञ्चिद्योग्या लक्षणया वान्यया वा वीनाह तथेवात्रापि मातृरभिदधात्। तेनोहो न कार्यः। यत्र तत्रोत्तरयोः पात्रयोरूहोऽभ्युपगम्यते। तर्हि ग्रन्थन्तां पितर इत्यत्र त्रयाणां वचनमनर्थकं स्यात्, तस्मात् पितृशब्द एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम्। ग्रन्थन्तां पितर इत्यत्र तु विभक्तिमात्रं समर्थं, प्रकृतिस्तु समर्थैव। तेन तस्या ऊहः कार्यः। "ग्रन्थन्तां मातरः ग्रन्थन्तां पितामहाः ग्रन्थन्तां प्रपितामहा इत्येतत्तेऽसौ ये च त्वा" इत्यत्र यदि ते मातरौ स्यातां पितामहौ प्रपितामहौ वा तदा भवतामित्यनु-द्योरपि नामनी ब्रूयात्। यदा बहवस्तदा बह्वीनामपि नामानि ब्रूयात्। तच्छब्दस्य स्थाने ते मातरौ वेदामि-त्यूहः। बहवश्चेद इत्यूहः। ये-शब्दस्य केचिदूहेन स्त्रीलिङ्ग

कुर्वन्ति, तद्विचार्यम्। एतत्ते तत यो च त्वामन्वान्वित्यस्यायमर्थः। हे तत एतत्पिण्डरूपं अन्नं तुभ्यं, ये चान्येऽत्र त्वामनुयन्ति तेभ्यश्चेत्यर्थः। अनुयायिनश्च यदि स्त्रिय एव स्युः तदोह्यो युज्यते। यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न युज्यते पुमान् स्त्रिया इति, पुंसः एकशेषात्। आचार्यैश्चाप्युक्तम्। "पुंश्चस्त्रियुने" इति [आ० श्रौ०]। "अनुयायिनश्च पुमांसश्च स्त्रियश्चेति प्रतिभाति" इति बौधायनवचनात्। इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः। एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये त ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽस्मे वासिनस्तेभ्यश्चैतत्तेभ्यश्च स्वधा नम इति तेनोह्यो न कार्यः। आपस्तम्बेन तु "एतत्ते मातरसौ यानि त्वामन्वान्" इति मन्त्रः पठित इति ज्ञात्वा केचिदूहं कुर्वन्ति, तच्चिन्त्यम्। स्त्रीलिङ्गे युष्मन्वान् बहुत्वे युष्मानन्वानिति। अत्र पितरः यमीमदन्त पितर इत्यत्र च पितृशब्दस्योह्यो न कार्यः। प्रकृतावसमर्थत्वात्। पिण्डपितृयज्ञो हि तयोः प्रकृतिः। तत्र च तयोऽभिधातुमभिप्रेताः। तस्मादनूहः उभयपिण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रणं कार्यं शक्यत्वात् न पृथक्। असावभ्यङ्क्ष्वासावभ्यङ्क्ष्वेत्यत्र च स्त्रीलिङ्गे बहुत्वे च असौशब्दस्योहः। अभ्यजाथां, अभ्यङ्क्ष्वं, अक्षाथां, अक्ष्वमिति च यथार्थम्। स्त्रीणां पृथग्वासो दद्यात्। असंसर्गित्वात्। एतद्वः पितर इत्यत्रोह्यो न कर्तव्यः, असमर्थत्वादेव मन्त्रावृत्तिरस्त्येव। पितृपिण्डान् स्त्रीपिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठते शक्यत्वात् न पृथक्। अनूहश्च पूर्ववत्। मनोऽन्वाहुवामह इत्यादेश्चानूहः पूर्ववत्। तस्मादत्र नोह्येदिति प्रतिषेधाच्च। प्रवाहणं चोभयपिण्डानां युगपदेव शक्यत्वात्, अनूहश्च पूर्ववत्, ऋक्षाच्च। "वीरं मे दत्त पितरः" इति पितृणां

मध्यमपिण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददीत, अनूहश्च पूर्ववत्। आधत्त पितर इति पिण्डद्वयं प्राश्नयेदनूहश्च पूर्ववत्, ऋक्षाच्च। यत्र त्वृचि ऊहमिच्छन्ति तत्र विदधाति "आत्मनि मन्वान् सदमयेदिति, इति नम्ने" इति च। एवं निगदनवर्जं पिण्डशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तम्। तत्र यदुच्यते, पितृशब्दो बहुवचनान्तः पित्रादींस्त्रीनेव वक्ति साहचर्यात्, यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते साहचर्यात्, तद्वत्रापि मातृस्तु वक्तुं न शक्नोति। तत्साहचर्यस्य क्वचिदप्यप्रतीतत्वात्, तस्मादूहः कार्य इति। तत्र ब्रूमः। असमर्थत्वादूहो नास्तीत्युक्तमेव केवलमभिधानं सम्पादनीयम्। सपिण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्य पितृत्वं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रगम्यः प्राप्यते, तच्च मातुरपि अविशिष्टमिति मातुरपि अभिधत्ते पितृशब्दः। एवं च कृत्वा एकोद्दिष्टे शास्त्रान्तरदृष्टः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः, ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति। मात्रादयस्त्रयोऽपि शब्दाः प्रसक्ष्यन्ते। तेनाप्येवं नेष्यते। पुनरपि बहुविस्तरेण विचार्यं कार्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥ ८ ॥

एतेन माघ्यावर्षं प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

एतेनेति पूर्वेभ्यः प्रभृति सत्सङ्कर्मातिदेशः। एतदुक्तं भवति "प्रोष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तस्मिन्नष्टम्यां माघ्यावर्षे नाम कर्म कर्त्तव्यम्। तच्चैतेनाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति। अत्रापि त्रिष्वहःसु कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मासि मासि चैवं पित्र्येऽयुक्तु प्रतिधापयेत् ॥ १० ॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि सम्बध्यते, मध्यगतस्य विशेषाभावात्

प्रयोजनवत्त्वाच्च। तच्च पूर्वपचनिवृत्त्यर्थम्। एवमित्यङ्गत्वोपदेशार्थम्। तेनान्वष्टक्यमिष्टातिदिश्यते, अनन्तरत्वात्। पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम्। प्रतिष्ठापयेत् कुर्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। प्रतिमासमपरपक्षे अयुग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत् पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति। समानकालत्वात् समानकार्यत्वाच्च पार्वणस्यास्य विकल्पः। एवं वा सूत्रच्छेदः। मासि मासि चैवं पितृभ्यः प्रतिमासमपरपक्षे अन्वष्टक्यवत् पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः। अयुक्षु प्रतिष्ठापयेत्। श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत्, गन्धमाल्यादि सङ्कल्पयेत्रिः पञ्चकृत्वो वेत्यादि॥ १०॥

नवावरान् भोजयेत्॥ ११॥

नवप्रसङ्गः प्रकृतं निवर्त्तयति। तेनान्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेच्छ्रियमेव॥ ११॥

अयुजो वा॥ १२॥

अयुजो प्रागप्ययुजो भोजयेत् सप्त पञ्च त्रीनेकं वा। सप्तपक्षे एकस्यैक इतरयोस्त्रयस्त्रयः, पञ्चपक्षे एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः। इदं चान्वष्टक्य एव॥ १२॥

युग्मान् वृद्धिपूर्त्तेषु॥ १३॥

"पुंसवनसीमन्तोपनयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्चाग्न्याधेयादीनि च यौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषयः" इत्येके। "अन्ये षोडश संस्काराः अवशाकर्मादयश्च यौतानि च" इत्याहुः। "अनिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे वैदिकं कर्म नारभेद्" इति स्मृतेः। वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादिपूर्त्तश्राद्धस्य विषयः। उभयत्र युग्मान् भोजयेत्॥ १३॥

अयुग्मानितरेषु॥ १४॥

पूर्वेद्युरष्टम्यां काम्य एकोद्दिष्ट इति चतुर्थ्यं विधिः, मासि मासि चेत्यन्वष्टक्यवत्। पार्वणे तु वक्ष्यति। एवमष्टविधेष्वपि श्राद्धेषु ब्राह्मणपरिमाणसूत्रम् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः ॥ १५ ॥

इहिपूर्त्तेष्विति शेषः। यत्र प्रदक्षिणमिति वचनादितरश्राद्धेषु प्रसव्यमुपचार इति गम्यते। तिलकार्य्ये यवान् कुर्य्यात्। यज्ञोपवीतयुग्मकर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥ १५ ॥

इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ॥

अथ षष्ठी कण्डिका ॥

रथमारोह्यमाना पाणिभ्यां चक्रे अभिसृशेत्, अहन्ते पूर्वं मादावालभेद् इहेहेत्यन्तरे ते चक्रे ॥ १ ॥

इतिकारोऽध्याहार्य्यः। त्रयाणां वर्णानामिदं समानं भवति। रथो नाम बहुयुगो मण्डलाकृतिः। यदा रथमारोहेति गमनार्थं ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अभिसृशेत् मन्त्रेण। नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिणं सव्येन सव्यमभिसृशेत्र पर्य्यायेणेत्येवमर्थम्। दूरदेशगमने त्वाद्य एवारोहणेऽयं विधिर्नत्वर्थप्राप्तेष्वारोहणेषु ॥ १ ॥

वामदेव्यमच्छेत्यच्चाधिष्ठाने ॥ २ ॥

अभिसृशेदिति वर्त्तते। पाणिभ्यां युगपच्चक्रनाभौ अभिसृशेत् मन्त्रेण ॥ २ ॥

दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत्, वायोष्ट्वा वीर्य्येणा-रोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

दक्षिणापादः पूर्वो ययोः तौ तथोक्तौ, एवभूताभ्यामारो-हेन्मन्त्रेण ॥ ३ ॥

रश्मीन् संसृज्येदरश्मिकान् वा दण्डेन, ब्रह्मणो वस्तेजसा संसृज्यामि सत्येन वस्तेजसा संसृज्यामीति ॥ ४ ॥

रश्मयः प्रग्रहास्तान् सृज्येत्। अथ यद्यश्वा अरश्मिकाः स्युस्तानिव दण्डेन सृज्येत्। मन्त्रस्तूभयत्र। बहुवचनाद्वहुयुगो रथोऽत्राभिप्रेत इति गम्यते ॥ ४ ॥

अभिप्रवर्त्तमानेषु जपेत्, सहस्रसनिं वाज-मभिवर्त्तस्व रथ देव प्रवह वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इति ॥ ५ ॥

चशब्दोऽध्याहार्य्यः। सारथिना नोदिता अश्वा यदा इष्टां दिशमभिगच्छन्ति तदा सहस्रसनिं वनस्पत इत्यृचं जपेत्। एतावद्रथारोहणम् ॥ ५ ॥

एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अभिसृज्येदिति शेषः। अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि वान-स्पत्यान्यारोह्यत्वेतया तान्यभिसृज्येत्। एतयेत्यभिहिते अन्या-न्यपीत्यादुत्तरसूत्रस्यैव शेषः स्यात्, तन्नाधोगविभागार्थमेत-येति वचनम् ॥ ६ ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीडु रक्ष इति रथा-ङ्गमभिसृज्येत् ॥ ७ ॥

यद्यदन्नमश्नामीति दृष्ट्वा तदभिमन्त्रयेत्। गावो यत्रं वैषां युगं चेत्यर्थः। इदञ्चाभिमर्शनं शकटादिषु न स्यै, गावाविति लिङ्गात्। न हि रथस्य गोयुक्तत्वं द्विगोयुक्तत्वं च सम्भवति, बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ॥ ७ ॥

सुचामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम् ॥ ८ ॥

आरोहेदिति शेषः, आरुहेमेति मन्त्रलिङ्गात्। यदा यदा च नावमारोहति तदन्तरायं तदा तदा एतयाऽऽरोहेत् ॥ ८ ॥

नवरथेन यशस्विनं हृष्टं क्रुद्धं वा विदासिभं प्रदक्षिणं कृत्वा फलवतीः शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

नवरथेन यदा गच्छति तदायं विधेयः। वानस्पत्यञ्च शाखं कृत्वा इदमपि कुर्यात्। नवोऽनुपभुक्तः। यशस्वी यशसा युक्तः। अविदासी अशोषः। आम्रजम्ब्वादिशाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

अन्यद्वा कौटुम्बम् ॥ १० ॥

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत्। आहृत्य ततः ॥ १० ॥

संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ॥ १२ ॥

जपित्वा नवरथादवरोहेत् ॥ १२ ॥

ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥

एतत् सूक्तं गृहं प्रतिपद्यमानो जपेत् ॥ १३ ॥

सयेदपामार्गः शाकस्तिल्वकः परिव्याध इति चैतानि ॥ ५ ॥

समूलान् परिव्याधोद्धासयेदिति वर्त्तते। अपामार्गादीनां पुंल्लिङ्गत्वादेतानिति वक्तव्ये एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्यप्येवमकाराणि वास्तुविद्यायां निर्दिष्टान्युद्धासनीयेत्यमर्थम् ॥५॥

यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः स्यन्देरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्वं सम्पद्यम् ॥६॥

यस्मिन् देशे आपः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आगत्य मध्यं प्राप्य ततः प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राङ्मुख्यो गच्छेयुः। अप्रवदत्यः लोपः छान्दसः। अप्रशब्दवत्य इत्यर्थः। एतल्लक्षणयुक्तं वास्तु विद्याद्धनधान्यादिभिः सर्वैः सम्पन्नं भवति। एवं हुवता एतत् प्रदर्शितं भवति। सर्वत उच्छ्रितां मध्यतो निम्नामीषच्च प्राक्प्रवणां भूमिं कृत्वा गृहं कुर्यात्। तत्र प्राच्यां दिशि प्रदक्षिणः शयनीयं गृहं कुर्यात्। शयनीयगृहस्योत्तरतोऽपां गमैः प्रदक्षिणं निर्गमनार्थं स्यन्दिकां कुर्योदिति ॥ ६ ॥

समवस्रवे भक्तशरणं कारयेत् ॥ ७ ॥

येन प्रदेशेन आपो निर्गच्छन्ति स देशः समवस्रवः। प्राच्यां दिशीत्यर्थः। तत्र महानसं कारयेत् शयनीयस्योत्तरतः। ननु शास्त्रान्तरे प्राग्दक्षिणस्यां दिशि भक्तशरणं दृष्टमतः कथं प्राच्यां दिशीत्याशङ्क्य प्रकृतस्य स्तुतिमाह ॥ ७ ॥

बह्वन्नं भवति ॥ ८ ॥

ऋद्धिमद्भवतीत्यर्थः। तस्मादेवं कार्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत् साऽद्यूता ह भवति ॥ ९ ॥

यत्र गृही स्वैरमास्ते स्वजनैरागन्तुभिश्च सह सा सभा तां दक्षिणाप्रवणे कुर्यादुदीच्यां दिशीत्यर्थः। तत्र कृताऽद्यूता द्यूतवर्जिता भवति। दोषाश्च सन्तीत्याह ॥ ९ ॥

युवानस्तस्यां कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र कृता चेत् युवान एव सन्तः प्रमायुका भवन्ति। अल्पायुषो म्रियन्त इत्यर्थः। कलहप्रियाश्च कितवाश्च भवन्ति। ननु द्यूतवर्जितत्वात् कथं कितवा इति। उच्यते। कितवा इति दृष्टिर्न इत्यर्थः। तस्मात् तत्र न कार्या, शास्त्रान्तरैरविहितत्वादनूद्य प्रतिषिद्धवान्। क्व तर्हि कार्येत्याह ॥ १० ॥

यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन् सा स्वस्त्ययन्यद्यूता च ॥ ११ ॥

यस्मिन् देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्यो आप आगच्छन्ति तत्र कार्या सभा, गृहमध्य इत्यर्थः। सा शुभकरी अद्यूता च भवति ॥ ११ ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥

अथ अष्टमी कण्डिका ॥

अथैतेवांस्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

पूर्वलक्षणासम्भवे कथमुत्तरेषां बलीयस्त्वं स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। अथ विशिष्टान्येतानीति। वास्तुपदेशं सभाधिकारनिष्ठत्वार्थम् ॥ १ ॥

जानुमात्रोत्सृष्टं खात्वा तैरेव पांशुभिः प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥

गर्त्तो नामावटः, तैरेव। तत उद्धृतैरेव ॥ २ ॥

अधिके प्रशस्तं समे वार्त्तं न्यूने गर्हितम् ॥ ३ ॥

पूरिते गर्त्तादधिके पांशुराशौ मध्यस्थं वास्तु भवति। तेन समे वृत्तिमद्भवति। तस्मात् न्यूने गर्हितं कुत्सितं भवति तस्मात् तत्र न कार्य्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमिते पांशुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अस्तमिते तमेव गर्त्तमद्भिः पूरयित्वा तां रात्रिं परिवासयेत्। ततो व्युष्टायां निरीक्षेत ॥ ४ ॥

सोदके प्रशस्तमार्द्रं वार्त्तं शुष्के गर्हितं श्वेतं मधुरास्वादम् ॥ ५ ॥

पूर्वेण तुल्यम् ॥ ५ ॥

सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥

सिकतोत्तरं सिकताबहुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

लोहितं क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥

मधुरास्वादं सिकतोत्तरमिति वर्त्तते ॥ ७ ॥

पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अत्रापि इयं वर्त्तते। श्वेतं लोहितं पीतमिति त्रयो वर्णाः तयोर्वर्णानां विशेषाः। अन्यत् सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

तत् सहस्रसीतं कृत्वा यथादिक् समचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥

एवं परीक्षितं वास्तु बहुसीतं कुर्य्यात्। बहुभिः सीतया

कर्षेदित्यर्थः। ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्रं स्थण्डिलं कुर्यात्। चतुरस्रं चतुःकोणं मापयेत् कुर्यात्। सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची ॥ ९ ॥

आयतं चतुरस्रं वा ॥ १० ॥

प्रागायतं चतुरस्रं वा कुर्यात्, आयतं दीर्घम्। तत्रैवं क्रमः, परिव्याध इति चैतानीत्यन्तां बाह्यवास्तुपरीक्षां कृत्वा तत आभ्यन्तरीं परीक्षामथैतैर्वास्तु परीक्षेतेत्यादिं आयतं चतुरस्रं वेत्यन्तां कृत्वा यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्येत्यादि विज्ञेयम्। ततो वक्ष्यमाणं प्रोक्षणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तच्छमीशाखयोडुम्बरशाखया वा शन्ता-तीयेन त्रिः परिव्रजन् प्रोक्षति ॥ ११ ॥

"शन्न इन्द्राग्नी" इति सूक्तं शन्तातीयमिति प्रसिद्धं, तेन सूक्तेन त्रिः परिव्रजन् प्रोक्षति। सर्वत्र मन्त्रान्ते क्रमारम्भः। सिद्धं हि करणं भवति नासिद्धं, परशुना छिनत्तीति परशुवत्। मन्त्रावृत्तिरुक्ता, "मन्त्रान्ते व्रजनारम्भः प्राचीमारभ्य पर्येति" इति ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया, आपो हि ष्ठा मयो भुव इति ऋचेन ॥ १२ ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजति। यद्यपि धारावृत्तिस्तूष्णीमृक्तिव, व्रजनगुणत्वात् ॥ १२ ॥

वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

गर्त्तेष्ववकाशीपालमित्यवधापयेत्, नास्याग्निर्दाहको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

सर्वासां स्थूणानां गर्त्तेषु अवकां शीपालं च अवदध्यात्। एवं कृते नास्याग्निर्दाहको भवति इति श्रूयते ॥ १४ ॥

मध्यमस्थूणाया गर्त्तेऽवधाय प्रागग्रोदग्रान् कुशानास्तीर्य व्रीहियवमतीरप आसेचयेत्, अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अस्या गर्त्ते अयं विशेषः। अवकाशीपालस्यावधाय कुशानास्तीर्य पश्चादासिञ्चेन्मन्त्रेण। अवधायवचनं अवकाशीपालयोरवधानप्राप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अथैनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेत दैव तिष्ठ निमिता तिल्विलास्तामिरावतीं मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीम्। आ त्वा प्रायन्नघायव आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायतां सह। आ त्वा परिस्थितः कुम्भ आ दधः कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥

मध्यमस्थूणां गर्त्ते आधीयमानां अनुमन्त्रयेत मन्त्राभ्याम् ॥ १६ ॥

इति द्वितीये अष्टमी कण्डिका ॥

अथ नवमी कण्डिका ॥

वंशमाधीयमानम् ॥ १ ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्त्तते ॥ १ ॥

कटेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रतरन्दधाना इति ॥ २ ॥

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्य्याधीयमानं वंशमनुमन्त्रयेत। अन्ये तु प्रतिवंशमाहुत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत्, पृथिव्या अधि सम्भवेति ॥ ३ ॥

चतसः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेत् मन्त्रेण। मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः ॥ ३ ॥

अरङ्गरो वावदीति मेधा वङ्गो वरत्तया। दूरात्तु ह प्रशंसत्यनिरामपबाधतामिति वा ॥४॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ ४ ॥

अथास्मिन्नप आसेचयेत्, ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन् स्थाने तिष्ठतु मोदमानः। दूरां वहन्तो घृतमुच्यमाणा मित्रेण सार्कं सख संविशन्त्विति ॥ ५ ॥

अथ मणिके अपो निषिञ्चति पूरणार्थं मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

एतद्दात्तु शान्तं करोति। कथं, इत्यामित्याह ॥ ६ ॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शन्ता-तीयेन चिः प्रदक्षिणं परिव्रजन् प्रोक्षति ॥७॥

अपः शिरस्यवधाय नाभिः प्रोक्षति ॥ ७ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया, आपो हि ष्ठा मयोभुव इति ऋचेन ॥ ८ ॥

ऋगार्थे द्वे सूक्ते ॥ ८ ॥

मध्येऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा, वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्तं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा, शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत ॥ ९ ॥

श्रपयित्वेतिवचनं यस्मात् स्थालीपाकात् प्रागग्निं गृहे पाकान्तरं न श्रपयितव्यमित्येवमर्थम्। भुक्तवतो ब्राह्मणान् शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयीत। ते च तं शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति प्रत्यूचुः। उक्तार्थमन्यत् ॥९॥

इति द्वितीये नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका।

उक्तं गृहप्रपदनम् ॥ १ ॥

यदुक्तं गृहप्रपदनं प्रपद्येत गृहानहं सुमनस इत्यादि तदिदानीमिहापि कार्यमित्यर्थः। अन्ये तु प्राहुः यदुक्तं मणिकाप्रतिष्ठापनादि शिवं वास्त्वन्तं तद्गृहप्रपदनसंज्ञं भवति। किं सिद्धं भवति, मणिकास्थापनात् प्रागेव भोजनं स्थापयित्वा तूष्णीं प्रविशेदिति। अपिच ब्राह्मणान्तरेण संस्कृतं विधीयं वा पुराणं गृहं संस्कृत्य प्रविशतो मणिकाप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥ १ ॥

वीजवतो गृहान् प्रपद्येत ॥ २ ॥

गृहानिति बहुवचनं यथा इतिवत्। वीजवतः प्रपद्येतेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति वचनं यत्र गृहं प्रविशति शास्त्रान्तरसंस्कृतं विशीर्णं वा संस्कृत्य तत्रापि एवं प्रविशेदिति मणिकादि वीजवत्प्रपदनान्तं तत्रापि कुर्यादित्यर्थः। तेन पूर्वव्याख्यापि साध्वी ॥ २ ॥

चैत्रं प्रकर्षयेदुत्तरैः प्रोष्ठपदैः फाल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

फाल्गुनीभिरित्यत्रापि उत्तराभिरित्येवं सम्बध्यते। तेन त्रीणि नक्षत्राणि। नित्यकर्मणां द्रव्यसाध्यत्वात् द्रव्यार्थं चैत्रं प्रकर्षयेत्। णिच्प्रयोगः स्वयंकृषिनिवृत्त्यर्थः। तथा चानापदि गौतमः "कृषिवाणिज्ये वा स्वयं कृते" इति। मनुरपि। [अ० ४।४]

"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु कृतेन प्रमृतेन वा" इति।

[मनु० अ० ४।५] "प्रमृतं कर्षणं कृतम्" इति। अत्रसूत्रे चैत्रमेव वृत्तिकृता, "अत्रैमां दीक्ष्य कृषिमित् कृषस्व" इति। प्रतिपदादयश्चापत्कल्पाः। विषु नक्षत्रेषु कृषिं प्रारभेत। इदं च प्रारम्भदिवसे कुर्यादित्याह ॥ ३ ॥

चैत्रस्यानुवातं, चैत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ४ ॥

चैत्रस्यानुवातं देशं गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात् जपेद्वेदं सूक्तं तत्रस्थ एव। पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात् सूक्तग्रहणम्। प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत, मयोभूर्वातो अभि वा तूस्रा इति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

भक्षणार्थमरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गाः अनुमन्त्रयेताध्वरुद्धः आत्मीया अन्या वा, न नियमः ॥ ५ ॥

आयतीः, यासामूधश्चतुर्विलं मधोः पूर्णं घृतस्य च। ता नः सन्तु पयस्वतीर्दह्रीर्गोष्ठे घृताच्यः।

उप मैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रतीः। दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वम्। यया भवाम्युत्तमो या देवेषु तन्वामैरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥ ६ ॥

भक्षयित्वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तीर्गाः अनुमन्त्रयेताध्वरुद्धः यासामित्यृग्भ्यां, सूक्तशेषेण च ॥ ६ ॥

आगावीयमेके ॥ ७ ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे "या गावो यासन्" इत्येतत्सूक्तमेके इच्छन्ति, पूर्वासां बाधः ॥ ७ ॥

गणानासामुपतिष्ठे तागुरुगवीनां, भूताः स्थ प्रशस्ताः शोभनाः प्रियाः प्रियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम् ॥ ८ ॥

आसाङ्कां गुरुगवीनां साङ्गानुपतिष्ठेताध्वरुद्धः भूताः स्थेति। गुरोर्गोवत्सास्तु तिष्ठन्ति चेत्तेषूपतिष्ठेत। सर्वत्र स्थित्वोपस्थेयं नोपविश्य। तथा चोक्तम्। "उपस्थानन्तदेव स्यात्

प्रणतिस्थानसंयुतम्" इति । अग्नये सकृदेव वक्तव्यम् । अध्याय-परिसमाप्तिलक्षणार्थं हि द्विर्वचनम् ॥ ८ ॥

इति द्वितीये दशमी कण्डिका ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां
वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रथमा कण्डिका ॥

अथातः पञ्चयज्ञाः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेतैर्महती नित्ये यज्ञस्यावाप्तिस्तस्मात् पञ्चयज्ञा नामयज्ञा वक्ष्यन्त इत्यर्थः । इमे त इत्याह ॥ १ ॥

देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

तेषां स्वरूपमाह ॥ २ ॥

तदादग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिहरति स भूतयज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

वैश्वदेवे त्रयो यज्ञाः उक्ताः, तत्र यदग्नौ जुहोति दर्शाहुतीः स देवयज्ञः । यद्बलिहरति "अथ बलिहरणम्" [गृ० सू० १, २,३] इति स भूतयज्ञः । यत् पितृभ्यो ददाति "स्वधा पितृभ्यः" [गृ० सू० १,२,११] इति स पितृयज्ञः । यत् स्वाध्या-

यमधीते "अथ स्वाध्यायविधिः" [ग० सू० ३,२,१] इत्यनेन विधानेन स ब्रह्मयज्ञः। यत् मनुष्येभ्यो ददाति "ततोऽतिथीन् भोजयेत्" इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञः। अपूर्वाणां विधाने सति तदग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत, अग्नौ जुहुयादित्येवावक्ष्यत्। अथ शास्त्रान्तरसिद्धानामनुवादः, तर्ह्यथ स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थकं स्यात्, तस्यापि तत्र सिद्धत्वात्। अथ दृष्टलक्षपरिपाल्यार्थो ब्रह्मयज्ञस्योपदेशो न तद्युक्तं, लक्षभेदस्याविशिष्टत्वात्। पञ्चयज्ञानां हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम्। "पञ्च वा एते महायज्ञाः" इत्यादि। तन्मूलत्वे च सति कथन्नक्षभेदसम्भवः। तस्माद्देवखदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम्। मनुनाप्येवमेवोक्तं पितृयज्ञवर्जम्। पितृयज्ञं त्वग्र्योक्तवात्।

"एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यर्थे पाञ्चयज्ञिके।
न चैवात्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्।
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" [मनु० ३,८१।८२] इति॥३॥

सानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत॥४॥

यस्येदं प्रयोजनम्। भोजनार्थात् पाकात् प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम्। यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात्, अत एव पाकसंस्कारार्थे, तत्र यदा परार्थं भुङ्क्ते न पचति वा तदा संस्कार्यस्य पाकस्याभावात् संस्कारस्य कर्मणोऽप्यभावः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। तेन पञ्चयज्ञार्थं सर्वदा पक्तव्यमेवेति सिद्धम्। अनेनाभ्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वोपमपीति साधितं भवति। अपि च सर्वथा पाकाशक्तौ पुष्पैः फलैरद्भिर्वा कुर्या-

दित्येवमर्थञ्च। उक्तञ्च "आपदमपि दातव्यं आकाङ्क्षमपि जुहुयात् याज्ञचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्य्यात्" इति।

"न चेदुपपद्यतेऽग्निं तु भस्त्रिरेनान् समापयेत्" इति च। अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च उक्तञ्च बौधायनेन।

"एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि विहीयते।
मनस्तत्याकृतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते॥
हाहं वापि त्राहं वापि प्रमादादकृतेषु तु।
तिलस्तन्तुमतीर्कृत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत्॥
दशाहं द्वादशाहं वा विनिष्टत्तेषु सर्वतः।
चतस्रो वारुणीर्हुत्वा कार्यस्तन्तुमतव्रतः"॥ इति।

केचिदाग्नीचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्यमित्येवमर्थमिति व्याचक्ष्युः। तदयुक्तं, "पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्य्यान्मृतजन्मनोः" इति निषेधात्॥ ४॥

इति तृतीये प्रथमा कण्डिका॥

अथ द्वितीया कण्डिका॥

अथ स्वाध्यायविधिः॥ १॥

उक्तोऽर्थः। विधिपदं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम्। तेन वैश्वदेवस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम्॥ १॥

प्रागुदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आसृत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां मह-दुपस्तीर्य्य प्राक्कूलानान्तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं

ह्वत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी सन्धाय पवित्रवन्तौ विज्ञायते, अपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति द्यावापृथिव्योः सन्धिमोक्षमाणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत साध्यायम् ॥ २ ॥

आग्रुच्छब्दयमन्यत्रां वाऽनिन्दितायान्दिशि कार्य्यमित्येवमर्थं, बहिरसम्भवे ग्रामेऽप्येतव्यमित्येवमर्थं च। तथाच श्रुतिः। "ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत" इति। आशु स्वेति स्वार्थे त्यर्थः। वा इति वचनं अपो वगाह्य स्वायादित्येवमर्थम्। अपो देवे इति वचनं शुची देशे यत्र स्वाध्यधीयीत न तीरनियम इत्येवमर्थम्। यज्ञोपवीतिग्रहणं नियमेनात्र यज्ञोपवीती स्यादित्येवमर्थम्। तेन दहनकर्मणि प्राचीनावीतित्वं सिद्धम्। आचम्येतिवचनाद्दर्भोदकाचमनविधानार्थम्। अविक्षवासा इति अनार्द्रवासा भवेदित्यर्थः। ततः प्राङ्मुखानां दर्भाणां मध्यदुपस्तीर्य्य तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं स्वत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पवित्रवन्तौ सन्धायेति। मध्यदिति बहित्यर्थः। प्राङ्मुखानां प्रागग्राणां इत्यर्थः। प्राङ्मुख इति वचनन्नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थं, तेनान्यत्र क्वचिदुदङ्मुखतापि सिद्धा। दक्षिणोत्तरेणोपस्थं कुर्य्यात्, अपेतृकत्वात्। दक्षिण उत्तरो ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तरौ पाणी। पवित्रे व्याख्याते। सव्यं पाणिं प्रागङ्गुलिमुत्तानं विधाय तस्मिन् प्राग्रे पवित्रे निधाय दक्षिणं पाणिं व्यस्तं प्रागङ्गुलिं तेन सन्दध्यादित्यर्थः। विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः। श्रुत्याकर्षः सर्वमिदं यद्ब्राह्मणं श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम्। द्यावापृथिव्योः सन्धिमोक्षमाण इति

नोर्द्धमधस्तिर्य्यग्वेक्षेतेत्यर्थः। सम्मील्य वाऽक्षिणी। अन्येन वा येन प्रकारेणात्मानं समाहितमनसं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत। न सन्धीक्षणसम्मीलननियमः। स्वाध्यायवचनं सावित्र्या अपि स्वाध्यायधर्मसिद्ध्यर्थम्। तेन "सावित्रीमन्वाह" [सू० सू० १, २, ४] इति सावित्र्या अनुवचने सत्यपि समिधेनीधर्म ऐक-श्रुत्यं कृतस्ते च प्रणवो न भवतीति सिद्धम्॥ २॥

ॐपूर्वा व्याहृतीः॥ ३॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात्। प्रतिव्याहृति प्रणवग्रहो नैव कार्यो, सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐ-पूर्वत्वसिद्धेः। यथा "अध्वर्युसुखाः" इत्यत्र एकेनैवाध्वर्युणा सर्वेऽध्वर्युसुखा भवन्ति तद्वदत्रापि, पृथक् कल्पनायां प्रमाणा-भावाच्च। ननु चतसृणां सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता। सत्यं कृता, क्वापि तु सा न सर्वत्र। तेनात्र तिसृणामिति सिद्धम्। "भूर्भुवः स्वरित्येता वाव व्याहृतयः" इति श्रुतिः। अपि च तैत्तिरीय-श्रुतिरियं मूलमित्युक्तम्। तत्र च एवं श्रूयते। "ॐमिति प्रति-पद्य भूर्भुवः स्वरित्याह। सावित्रीं गायत्रीं विरन्वाह। पक्षो-ऽर्धर्चशोऽनवानम्। स्वाध्यायमधीयीत। नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां विरन्वाह" इति। तस्माद्युक्तं तत्सम्यक्॥ ३॥

सावित्रीमन्वाह पक्षोऽर्धर्चशः सर्वांस्तिति तृतीयम्॥ ४॥

सर्वांमिति क्रमवानमित्यर्थः। तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पक्षोऽर्धर्चशोऽनवानमित्येवं विरून्यादित्येवमर्थम्॥ ४॥

इति तृतीये द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीये कण्डिका।

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वेण सम्बन्धार्थः। तेन प्रणवादिवयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम्। स्वाध्यायवचनं ऋगादिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादिव्यमित्येवमर्थम्। तेन ऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्यस्मिन् पक्षे सावित्रीपर्य्यन्तमुक्त्वा ऋचमधीयीत, ततो नम इत्येतया परिदध्यात्। तेन प्रणवादिवयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति। अधीयीतेतिवचनमन्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तेनानुप्रवचनमधर्मो न भवति। सूत्राण्येव कल्पा इत्युच्यते। नन्वनित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्या उपदेशो न घटते। नन्वनित्यस्य पशोः पशुना यजेतेति विधिर्न घटते। अथ तत्राङ्गतेर्भित्यत्वादुपपद्यते तदत्राप्यविशिष्टम्। सर्वकल्पेषु कल्पत्वं नामानुवृत्तनित्यमस्ति। गाथा नाम ऋग्विशेषाः, इन्द्रगाथादयः। "यदिन्द्रादौ दाशराज्ञः" इति इन्द्रगाथाः प्रवर्त्तन्ते। नाराशंस्यश्च ऋच एव "इदं जना उपश्रुतम्" इत्यादयः। ऋक्षादेव सिद्धे पुनर्वचनं फलविशेषसिद्ध्यर्थम्। इतिहासं महाभारतमाहुः। यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम्। अनित्यत्वोक्तं पूर्ववत्। इह हि द्रव्योत्सर्गनिमित्तं फलं दृष्टम्। अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति श्रुतिरुपन्यस्यति ॥ १ ॥

यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति, यद्यजूंषि घृताहुतिभिः यत्सामानि म-

ध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः, यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यष्टताहुतिभिः ॥ २ ॥

ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तं, पितरश्च तृप्यन्तीत्याह ॥ २ ॥

यद्दर्चोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा उपतिष्ठन्ति, यद्यजूंषि घृतस्य कुल्याः, यत्सामानि मध्वः कुल्याः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमस्य कुल्याः, यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यष्टतस्य कुल्याः ॥३॥

स्वधेति पितृणामन्नमुच्यते। पयसो नद्यः स्वधाभूताः पितॄनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि नेयम् ॥ ३ ॥

स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति, नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै, नमः ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥

ऋगादिदशकमध्येतव्यमित्युक्तं, तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्ते इदमुच्यते। स यावत् कालमेकाग्रमनसा आत्मानं मन्येतावत्कालमेवाधीयीत न दशाप्यध्येतव्या इति नियमः। सर्वथा समाप्तिमनसैवाध्येतव्यम्, नेयत्तानियम इत्यर्थः। एतदेतिशब्दश्च सदेतया परिदध्यादित्येवमर्थम्, तेनाख्यापि

नित्यत्वं सिद्धम्। एवापि त्रिर्वाच्या, प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

इति तृतीये तृतीया कण्डिका ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

देवतास्तर्पयति, प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि संख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यज्ञा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि ॥ १ ॥

परिधानानन्तरं एता देवतास्तर्पयत्युदकेन, तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात्। प्रजापतिरित्यारभ्य एकात्रिंशद्वाक्येषु तृप्यत तृप्येतां तृप्यन्विति यथार्थमुक्त्वा तर्पयेत्। एवमन्तानीति पूर्वमन्त्र एव ॥ १ ॥

अथ ऋषयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति ॥२॥

अनन्तरं शतर्चिप्रभृतीन् द्वादश ऋषीन्तर्पयति। प्रत्यृषि वाक्यभेदः पूर्ववत्। ऋषिग्रहणं निवीतिप्राप्त्यर्थम्। "यज्ञोपवीतशौचे च" [आ० श्रौ० १, १, १०] इत्यनेन निवर्त्तितत्वात्। तीर्थविशेषस्तु स्मृतित एव सिद्धः ॥ २ ॥

प्राचीनावीति ॥ ३ ॥

प्राचीनावीती भूत्वा वक्ष्यमाणांस्तर्पयति। अयमपि मतिप्रसव एव ॥ ३ ॥

सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्ति बाहविगार्ग्य-गौतमशाकल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डकेया गार्गीं वाचक्नवीं वडवा प्राचीथेयीं सुलभां मैत्रेयीं, कहोलं कौषीतकं पैङ्गिं महापैङ्गिं सुयज्ञं शाङ्खायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं मुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्विति ॥ ४ ॥

त्रयोविंशति वाक्यानि, तत्र कहोलादिषु यथात् तर्पयामिगण्डः कार्यः। सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पयतुष्यात्, एकमन्त्रोक्ति कर्माणीति न्यायात् ॥ ४ ॥

प्रतिपुरुषं पितॄंस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दाति सा दक्षिणा ॥ ५ ॥

पितरं पितामहं प्रपितामहं च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दाति अतिथिभोजनभिक्षादानादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा भवति। यद्दातीति सिद्धवदुपदेशाद्यापूर्वे विधीयत इति गम्यते। अपूर्वविधौ तु गृहानेत्य दद्यादित्यवक्ष्यत्। अदक्षिणत्वं युक्तं सोमयागमात्रं प्रदक्षिणं प्रशंसार्थम्। क्रतुना तेना-

ष्ठेट्" इत्यादि प्रशंसा श्रूयते। प्रतिपुरुषवचनं पृथक् पृथक् तर्पयेत् इत्येवमर्थम्। पूर्वोक्तोपवेशनासम्भवेऽपि एवं वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति श्रुतिमेवाह॥ ५॥

अथापि ह्युच्यते, स यदि तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति॥ ६॥

"न शयानोऽधीयीत नाष्टम्यां" इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञस्येति श्रुतिमेवाह॥ ६॥

विज्ञायते, तस्य ह्यावनध्यायो यदात्माऽशुचिर्यद्देशः॥ ७॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य ह्यावेवानध्यायो यदात्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मलादिना वा। यदा च देशोऽशुचिः अमेध्यादिना तदा भवत्येवेत्यर्थः। कालस्यैव श्रुतौ श्रूयते। "मध्यन्दिने प्रवलमधीयीत य एवं विद्वान्महारात्र उपस्तृदिते च" इति॥ ७॥

इति तृतीये चतुर्थी कण्डिका॥

अथ पञ्चमी कण्डिका॥

अथातोऽध्यायोपाकरणम्॥ १॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम्। उक्तोऽर्थः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद् ब्रह्मयज्ञो नित्यः अतोऽध्यायोपाकरणं ब्रूम इति। तस्य कालमाह॥ १॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य॥२॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्त्तव्यम्। ओषधीनां प्रादुर्भाव इतिवचनं यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात् तदा भाद्रपदे श्रवणेन कर्त्तव्यमित्येवमर्थम्। दृष्टापकर्षे कर्मापकर्षशङ्का नैवास्ति। यदा भाद्रपदादुत्कर्षो भवति तदापि कर्मोत्कर्षशङ्का नैव कार्या। वार्षिकमिति समाख्याबलात् वर्षासु क्रियत इति वार्षिकम्। श्रावणभाद्रपदमासौ हि न वर्षाऋतुः। श्रावणे प्रादुर्भावाभावे कर्माकरणशङ्काप्यनेनैव निरस्ता। श्रवणेनेति श्रवणेन युक्ते काले इत्यर्थः। नक्षत्रेण युक्तः कालः [पा० ४,२,३] इत्यनेनाण्। "लुबविशेषे" [पा० ४, २, ४] इति तस्य लुप्। "नक्षत्रे च लुपि" [पा० २, ३, ४५] इति सप्तम्यर्थे तृतीया। नक्षत्रशब्देषु सर्वत्रैवं योज्यम् ॥ २ ॥

पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अत्रापि श्रावणस्येति सम्बध्यते, मध्यगतस्य विशेषाभावात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च। श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थः। इति कालत्रयमुक्तम् ॥ ३ ॥

आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् सावित्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यश्चेति ॥४॥

आज्यभागवचनं नित्यार्थम्। द्रव्यानादेशादेवाज्ये सिद्धे आज्याहुतिवचनं उत्सर्जनेऽप्येतान् वाज्येनैव जुहुयात् नान्येनेत्येवमर्थम्, अरिष्टस्थविकल्पस्याऽभावात् ॥ ४ ॥

अथ दधिसक्तून् जुहोति ॥ ५ ॥

दधिमिश्रान् सक्तूनित्यर्थः। सन्तानाद्य ॥ ५ ॥

अग्निमीडे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥

एकाग्रहणं कुपुष्पकादिवत् दृचनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

कुंपुष्पकस्तदमवीत्, आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद, गृणाना जमदग्निना, धामन्ते विश्वभुवनमधियितं, गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः, सुशमियो न स्रो अरणः प्रचक्ष, विचक्षाग्ने याहि मरुत्सखायते, राजन्कृतं हविरिति दृचाः ॥७॥

एते नव दृचाः ॥ ७ ॥

समानीव आकूतिरित्येका ॥ ८ ॥

एकाग्रहणं दृचानन्तरमियमेवैका न पूर्वेत्येवमर्थम् । ॥ ८ ॥

तच्छंयोराहणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अत्र चैकाग्रहणं दृचानन्तरमियमेवैका न पूर्वेत्येवमर्थम् । एवमनयोर्विशेषः । याकलसमाम्नायस्य बाष्कलसमाम्नायस्य चेदमेव सूत्रं दृष्ट्वेत्यध्येदमसिद्धम् । तत्र याकलानां "समानीव आकूतिः" इत्येषा भवति, संहितान्यत्वात् । बाष्कलानान्तु "तच्छंयोराहणीमहे" इत्येषा भवति । संहितान्यत्वादित्येवं विनिवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

अध्येष्यमाणोऽध्यापैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून् प्राश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थः । अध्यापैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धे अध्येष्यमाण इतिवचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाणः स्व-

मेव कुर्यादित्येवमर्थम्। "वर्षासु छन्दांस्युपाकृत्याधीयीरन्" इति श्रुतेः। पश्चिमां दक्षिणेन वाध्येयमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येवं वक्तव्ये, एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वेति वचनं साविव्रतादिनवानामग्निमीळ आदिविंशतीनाञ्च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम्। ङ्ग। एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वा एता एव देवता इत्यत्र च। स्विष्टकृद्वचनं व्याख्यातं प्राक्। इधिसक्तुवचनं आज्यनिष्टत्यर्थम्। परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धायाप आसेचयते तन्मार्जनम्। आग्नेनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणामपि कार्यम्॥ १०॥

अपरेणाग्निं प्राक्शिरस्सु दर्भेष्वुपविश्योदपात्रे दर्भान् कृत्वा ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत्॥११॥

पश्चादग्नेः प्रागग्रेषु दर्भेषु उपविशन्ति। ततः शरावादौ उदकमासिच्य तत्र दर्भान् निदध्यात्। ततो ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत्। स्वयं शिष्यैः सह सन्ति चेत्। जपतिचोदनायां गृह्यकर्मणि अनित्यमुपांशुत्वमिति ज्ञापयिष्यामः। तस्मादुच्चैरेव जपेत्। अध्यापनविरोधाच्च॥ ११॥

ॐपूर्वां व्याहृतीः सावित्रीं च चिरभ्यस्य वेदादिमारभेत्॥ १२॥

पूर्वमोङ्कारम्। ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्ताः। ततः सावित्रीम्। एवमेतत्त्रितयम्चिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळे इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं वारभेत। चशब्दः प्रणवव्याहृतीनामप्यभ्यासार्थः। अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत्॥ १२॥

तथोत्सर्गे॥ १३॥

अत्र एतेनेत्यभावात् न कृत्स्नकर्मातिदेशः। वेदारम्भसमावर्तनमतिदेश्यते। एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वेति च प्रधानहोमः। तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने न भवत इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

षण्मासानधीयीत ॥ १४ ॥

इदं वचनमुपाकृत्य नियमेन षण्मासानधीयीत नोपरमेदित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

समाप्तौ ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥

ब्रह्मचारिधर्मैरित्यर्थः। स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा अधःशय्यासङ्गोगमनखट्टादिवाश्रयनादियर्जनादयः तैर्युक्तोऽधीयीत। समाप्तस्य मेखलादयस्तु न भवन्ति, ब्रह्माध्यायधर्मत्वात् ॥ १५ ॥

यथान्यायमितरे ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारिण इत्यर्थः। अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि ग्रहणार्थमिदम्। इतरथा समाप्तानामेवेति ग्रहणं स्यात् ॥ १६ ॥

जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥

समाप्तौ जायाङ्गच्छेदित्येके आहुः। ऋतावेव गच्छेन्नानृतावित्याह ॥ १७ ॥

प्राजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

तद्गमनं प्रजापतित्वसिद्ध्यर्थं कार्यम्। प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः। तदर्थत्वाच्च नानृतावित्यर्थः। ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः। अगमने दोषश्रवणात्।

"ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥" [मनु० टी० ६, ४५, ।] इति ॥ १८ ॥

वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षत इति ब्रुवन् वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञेयं प्राक् ॥ १९ ॥

मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्वेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति ॥ २० ॥

मध्यमाष्टकाग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । शास्त्रान्तरे चैवं दृश्यते । "एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्रादिभ्य आज्यम्" इत्युक्तम् । अग्निमीळे इत्यादिभ्योऽन्वेन हुत्वा स्थालीपाकपक्वमक्षत्वाज्येनेति यत्नेन ब्रुवन् गृह्यसिद्धमेवं शास्त्रमिति दर्शयति, ततः स्विष्टकृत्, ततो वेदारम्भणम् । ततो होमशेषं समाप्यापो वगाहन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥

स्थाल्या सावित्रादया नव अग्निमीळे इत्याद्याश्च विंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । ऋग्देवता वादिश्य तर्पयेयुः । द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयामीत्येकाविंशदाक्यानि कृत्वा तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः ॥ २१ ॥

आचार्यान् ऋषीन् पितॄंश्च ॥ २२ ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः । चकारो देवतातर्पणसमुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्यादयोऽपि तर्प्याः । देवतास्तर्पयतीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम् । क्रमस्य तन्त्रोक्त एव ॥ २२ ॥

एतदुत्सर्जनम् ॥ २३ ॥

पक्षेयं संज्ञा। ततः पक्षासान् षडङ्गान्यधीयीत। पक्षासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा ब्रह्मचाध्ययन एवेत्याहुरेके। अन्ये त्वपिशेषेत्याहुः ॥ २३ ॥

इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका ॥

अथ षष्ठी कण्डिका ॥

अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥ १ ॥

त्रेतायां या इष्टयः प्रकृत्य "आयुष्कामेष्याम्" इत्याद्याः "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः। काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः। सोमतन्त्रस्य बहुविधानात्। तत्र द्रव्यमाह ॥ १ ॥

चरवः ॥ २ ॥

त्रेतायां ये पुरोडाशाः तेषां स्थाने चरवः कार्याः। पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः। समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति, ओषधिसाम्यात्, न पशोः। उक्तञ्च बौधायनेन। "येऽसुत्र पुरोडाशास्ते इह चरवः" इति। नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तानेव कामानाप्नोति ॥ ३ ॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम्। काम्यास्त्वनाहिताग्नेरेव भवन्तीत्येवमर्थमिदं वचनम्। नैमित्तिकान्याह ॥ ३ ॥

अथ व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षडाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः। आतुरस्तत्त्वगः। यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः। विषु निमित्तेषु षडाहुतिर्नाम चरुः कार्यः। षडाहुतिरिति कर्मनाम। चरुग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

सुचामि त्वा हविषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५ ॥

प्रत्यृचं पञ्चाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं षडाहुर्यात्। अत्र होमपादग्रहणमेव कथं न ज्ञातं, षड् एतेनेति च न वक्तव्यं भवति। उच्यते। एतेनेत्यन्यसूत्रनिवृत्त्यर्थम्। कः। शौनकेनोक्तं "रक्षोघ्नः षडाहुतिः" इति, तथाप्यनेनैव सूत्रेण होतव्यमित्येवमर्थम्। ऐतरेयिभिस्तु "ब्रह्मणाग्निः" इत्यनेन षडाहुतिराम्नातः। यच्च सूत्रं रक्षोऽलिङ्गम्। तज्ज्ञात् प्राप्नुयात् तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेतिवचनम्। प्रत्यृचमेव पञ्च हुत्वा स्विष्टकृतं षडाहुर्यात्। सूत्रमेवावर्त्य षडाहुतयो भवन्त्वित्येवमर्थं पादग्रहणम् ॥ ५ ॥

स्वप्नमनोज्ञं दृष्ट्वा, अघा नो देव सवितरिति द्वाभ्यां, यच्च गोषु दुःस्वप्नमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चभिर्वोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

यो मे राजन् पूज्यो वा सखा वेति या ॥ ७ ॥

अनयैव वा पूर्वाभिर्वा सप्तभिरिति विकल्पः ॥ ७ ॥

चुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च, सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अमनोज्ञं दृष्ट्वा अग्नियं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः। षट्सु निमित्तेष्वेतां दपेत् ॥ ८ ॥

अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं चोपहत्य, पुनर्मां मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः। पुनर्ब्रह्मणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा। इमे ये धिष्ण्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पताम्। वैश्वानरो वाङ्मधानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो हृदयान्तरमृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ९ ॥

अगमनीयाङ्गलेति स्वभार्यां रजस्वलां गत्वा, पक्षादिषु वा प्रतिपिद्दरात्रिषु गत्वा। यथाज्यः न्यस्तमार्त्विज्यमिति निपिद्दः। यभोज्यं लशुनादि गण्डिकान्नादि च। अप्रतिग्राह्यं प्रसूतविषयित्यादि, अप्रतिग्राह्यपुरुषपद्दयं वा। अग्निचयनस्थं यूपं स्पृष्ट्वा च। तेषु पञ्चसु निमित्तेषु दाभ्यां एताभ्यां जुहुयात्। आज्याहुतिवचनमन्तर्निहृत्यर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

समिधौ वा ॥ १० ॥

यादध्यादिति शेषः ॥ १० ॥

जपेद्वा ॥ ११ ॥

जपपक्षे स्वाहाकारं त्यजेत्, प्रदानाभावात् ॥ ११ ॥

इति तृतीये षष्ठी कण्डिका ॥

अथ सप्तमी कण्डिका ॥

अव्याधितश्चेत् स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषमभूत्वा, येन सूर्य्यज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं यद्यभ्यस्तमियाद्विस्मृतो वाग्यतोऽनुपविशंश्च रात्रिशेषं स्थित्वा सन्त उदिते पञ्चभिरुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अभ्युदियात् चेदं कर्म आन्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तरापराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् ॥ २ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणा यद्यान्तमकर्मान्तमभ्युदियात् चेत्। विहितकर्मणा आन्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम्। अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना कर्मणा आन्तमभ्युदियाच्चेत् वाग्यतोऽनुपविशंश्चाहःशेषं स्थित्वा परेद्युरुदिते आदित्ये "यस्य ते विश्व" इति चतसृभिरुपतिष्ठेत। अथ नित्यकर्मोच्यते ॥ २ ॥

यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम्। नित्योदकः आत्युक्तोदकश्चर्मे-

त्यर्थः। अतो मार्जनादि कार्यम्। सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः। एतावत्सन्ध्यादये समानम्। प्रतिसन्ध्यमित्यनुपासीतेत्याह ॥३॥

सायमुत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मण्डल आनक्षत्रदर्शनात् ॥४॥

सायंकाले उत्तरां परान्दिशमभिमुखः सायंध्याभिमुख इत्यर्थः। तत्रापि नाक्षत्राभिमुखः सन् अन्वष्टमदेशमभिमुखः, प्रतीच्यान्दिशि य उत्तरो भागः तदभिमुख इत्यर्थः। सावित्रीं जपेदितः कालादारभ्य आ इतः कालात् ॥ ४ ॥

एवं प्रातः ॥ ५ ॥

एवमेव प्रातःकाल उपासीत। तत्र विशेषमाह। ५।

प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

प्राङ्मुख इति वाय्यभिमुखनिष्ठत्यर्थम्। तिष्ठन्निति उपवेशननिषेधनिष्ठत्यर्थम्। अतो ज्ञायते अविशेषे उपवेशनं भवतीति। पूर्वावधिस्तु अर्धास्तमिते नक्षत्रेषु। कुतः, पूर्वसन्ध्यादिपरीतत्वात्। उत्तरावधिस्तु अर्धरात्रः। ६।

कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेहा, देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥७॥

कपोतो रक्तपादः शुक्लवर्णोऽरण्यवासी, स यद्यगारमुपहन्यात् निपतेत्तस्मिन् पदङ्घ्र्यादित्यर्थः। अगारसमीपं वा गच्छेत् ततोऽनेन जुहुयात्, जपेद्वेदं सूक्तम्। प्रत्यृचं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थर्चर्यञ्जिरिष्यन् ॥८॥

अर्थार्थं गच्छन्नेनं प्रत्यृचं जुहुयात्, जपेद्वेदम्। अत्र पादग्रहणमपि सामर्थ्यात् सूक्तग्रहणम् ॥ ८ ॥

सम्पूपन्विदुषा इति नष्टमधिजिगमिषन् मूढो वा ॥ ९ ॥

नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छन् प्रव्राढीनो वा जुहुयात्, जपेद्दम् ॥ ९ ॥

सम्पूपन्नध्वने, इति महान्तमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं वा ॥ १० ॥

महान्तमध्वानङ्गमिष्यन् बह्वपि प्रतिभयं भयानकं चध्वानमेष्यन् अनेन जुहुयात्, जपेद्दम् ॥ १० ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥

अथ अष्टमी कण्डिका ॥

अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्यमाने मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं सजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्य्याय च ॥ १ ॥

श्लोऽयं । उपकल्पयीतेतिशब्दोऽयं छान्दसः । समावर्त्तनं नाम संस्कारः, तेन संस्कृतमान इत्यर्थः । अर्थादेवोपकल्पनेमिदं उपकल्पनवचनमाञ्जनं चाचार्य्याय च एतान्येकादश द्रव्याणि उपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥ १ ॥

यदुभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव ॥ २ ॥

यदुभयोर्न लभेत तदाचार्य्यायैव केवलायोपकल्पयेत् ॥ २ ॥

समिधं त्वाहरेदपराजितायान्दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

यन्नियच्छ इत्यस्य या अपराजिता दिक् ततो गृहीत्वा आहरेत्। यन्नियच्छेति वचनं होमार्थेयं समिदिति ज्ञापयितुम्। तेन तिष्ठन् समिधमादध्यादित्यत्र समामादध्यादिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आर्द्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा, ब्रह्मवर्चसकाम उपवाताम् ॥ ४ ॥

शुष्कामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयीमुभयकामः ॥ ५ ॥

आर्द्रशुष्कामित्यर्थः। एको भाग आर्द्रः। अपरो भागः शुष्कः ॥ ५ ॥

उपरि समिधं कृत्वा गामन्वञ्च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

आहुतां समिधमुपरि निदध्यात्, न भूमौ। ततो ब्राह्मणेभ्यो गान्दक्षिणां दद्यात्, कर्माङ्गत्वेन भोजनञ्च देयम्। ततो गोदानोक्तं कर्मेदमपि कुर्यात्। कर्मग्रहणं कर्मैव कुर्यात् नाद्रियेत वाग्यत इत्यादिनियमाः कार्या इत्येवमर्थम्। इदं कर्म स्वयमेव करोति समावर्त्यमाने इत्यधिकारात्, जाद्दर्थं-नाच्च ॥ ६ ॥

आत्मनि मन्त्रान् संनमयेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्यादित्यर्थः। ऊह्यानि ब्रूमः। "ओषधे त्रायस्व माम्। स्वधिते मा मा हिंसीः। वपतेदं समायुषान्। यथासन्ते, नम आयुष इत्युभयत्र। शिरो मुखमाम आयुः प्रमोषीः" इति ॥ ७ ॥

एवमौदकेन ॥ ८ ॥

उन्मर्दनं कुर्वीतेति शेषः। करञ्जबीजस्य यवैकं बीजन्तु-दैकक्षीतकं, तत् पेषयित्वा तेनोन्मर्दनं कारयेत् ॥ ८ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा, युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य, अश्मन-स्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आञ्जयीत ॥ ९ ॥

प्रतिवस्त्रं मन्त्राहुत्तिः, द्विवचनस्य देवतापरत्वात्। सव्यं पूर्वमाञ्जयित्वा ततो दक्षिणमाञ्जयीत। "सव्यं मनुष्या अञ्जते प्रथमम्" इति श्रुतेः। प्रतिचक्षुर्मन्त्राहुत्तिः ॥ ९ ॥

अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहि, इति कुण्ड-ले आवधीत ॥ १० ॥

अनेन कुण्डले आवधीत। सुवर्णकुण्डले इत्यर्थः। अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात्सव्यम्। मन्त्राहुत्तिरत्रा ॥ १० ॥

अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमये ब्राह्म-णोऽनुलिम्पेत्, बाहू राजन्यः, उदरं वैश्यः, उपस्थं स्त्री, ऊरू सरण्यजीविनः ॥ ११ ॥

पयादावाप्ति। कुतः, अपेक्षवचनात्। अनुलेपनं कुङ्कुमादि। बाहू राजन्यः, अपे लिम्पेत्। उदरं वैश्यः, अपेऽनुलिम्पेत्। उपस्थं स्त्री, अपेऽनुलिम्पेत्। ऊरू सरण्यजीविनः, अपेऽनुलि-म्पेरन्। अयं विधिः सार्वत्रिकः। कुतः, स्त्रीविधानात् ॥ ११ ॥

अनार्त्ताऽस्मनार्त्तोऽहं भूयासम्, इति खड्ग-मपि यच्छेत न माल्योत्ताम् ॥ १२ ॥

मालेत्यूक्तां सज्जमपि न बध्नीत ॥ १२ ॥

मालेति चेद् ब्रूयुः सगित्यभिधापयीत ॥१३॥

यद्यज्ञानात् मालेति ब्रूयुः ततः सगित्यभिधाय बध्नीत ॥१३॥

देवानां प्रतिष्ठे स्थः यदि वश्छद्मासि, इति छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

"उपानहौ वर्ममय्यौ ते व्यतिष्ठेत्" इत्युपानद्वासाय सङ्कल्पमन्त्रः, हिरण्यनात्। ततश्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

वैणवरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहि, इति वैणवन्दण्डम् ॥ १५ ॥

आदत्ते ॥ १५ ॥

आयुष्यमिति सूत्रेण मणिं कण्ठे प्रतिमुञ्चोष्णीषं छत्वा तिष्ठन् समिधोऽभ्यादध्यात् ॥१६॥

आयुष्यमिति सूत्रग्रहणम् आयुष्यमित्येतावान् मन्त्र इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम्। कुतः शङ्का, वाक्यस्य परिपूर्णत्वात्। आयुष्यमिति आयुष्कारमित्यर्थः। तेन "नेजमिष्व" इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूत्रग्रहणं सिद्धम्। मणिः सुवर्णमयः। उष्णीषं छत्वा, अहतेन वाससा शिरो वेष्ट्येत्यर्थः। तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्रासीनस्य कर्माणि भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

अथ तृतीये अष्टमी कण्डिका।

अथ नवमी कण्डिका।

सूतनिन्दा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पञ्चमी। इष्टन्दत्तमधीतञ्च कृतं सत्यं श्रुतं

व्रतम्। यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषिकस्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानुकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतन्तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

ऋतं च मे अमृतं च मे तन्म उभयव्रतमिति द्वादश्याप्येवमेवोक्ता, ततो यदग्न इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति। उपानही विसृज्य समिदाधानं कार्यम्। तथा च गौतमः। "सोपानत्क आसनाभिवादननमस्कारात् वर्जयेत्" इति ॥ १ ॥

समाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ २ ॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहणं भवति। अथैतस्य समाम्नायस्येत्यत्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात्, "समाम्नायश्च वितानें" इति। कुतः एतत्, सूत्रे खिलानां पाठात्, इह च प्रतीकग्रहणात्, तस्मादग्निहोत्रमिव होम इति सिद्धम्। प्रत्यृचमिति व्याख्यातम्। आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्याधिकारनिवृत्त्यर्थम्। तेनोपविश्यादध्यात्, न तिष्ठन्। स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ २ ॥

यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रीं वसेत् ॥ ३ ॥

यद्येनानं मधुपर्केण पूजयन्ति तदेतां रात्रौ वसेत् वसतिं कुर्यात्। कुतः एतत्, स्नातदायोपस्थितायेति वचनात् मधुपर्केण पूजनमिति लभ्यम्। वस्य कालमाह ॥ ३ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य स्नात्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते "कमर्थमहन्ते करवाणि" इति। गुरुर्यमर्थमाह तं श्रुत्वा स्नानं करोति। अथवाऽनुज्ञातः स्नायात्। स्नानं समावर्त्तनमित्यर्थः। विद्यान्त इति व्याख्यातं प्राक् ॥ ४ ॥

तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपदेशादेव व्रतत्वे सिद्धे इदंवचनं नक्तं न स्नायादित्येवं सङ्कल्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

न नक्तं स्नायात्। न नग्नः स्नायात्। न नग्नः शयीत। न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्। वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

दुतगमनप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वृक्षमारोहेत्। न कूपमवरोहेत्। न वाहुभ्यां नदीन्तरेत्। न संशयमभ्यापद्येत ॥ ७ ॥

अन्यांश्च प्राणसंशयाभ्यापद्येत। यत्नादित्यं शूयत इत्यर्थः। वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽत्र प्राणसंशयाभ्यापादनप्रतिषेधत्वज्ञापनार्थः। अर्थसंशयाभ्यापादने न दोषः ॥ ७ ॥

मद्रदं भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

स्नातको हि महद्भूतं इति च श्रूयते। कथं पुनः स्नातकस्य महत्त्वम्।

उच्यते। देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरेव च।

गृहस्थः सेव्यते यस्मात् तस्मात् श्रेष्ठो गृहाश्रमीति ॥ स्मृतेः ॥ ८ ॥

इति तृतीये नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका ॥

गुरवे प्रस्थास्यमाणो नाम प्रब्रूयात् ॥ १ ॥

समाहृत्तः सन् विस्थास्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रब्रूयात् देवदत्तेति। गुरवे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। यथास्यै इति ॥ १ ॥

इदं वत्स्यामो भो इति ॥ २ ॥

ततः एवं प्रब्रूयात्। इदंशब्दस्य स्थाने भावयं निर्दिशेत्। देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो भो इति। वत्स्याम इति द्विवचनपाठे अर्थोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

उच्चैरूर्ध्वं नाम्नः ॥ ३ ॥

नाम्न ऊर्ध्वं उच्चैर्ब्रूयात्। गुरुनाम तु उपांशुमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥

ततः प्राणापानयोरुरुष्यचा इत्येतं मन्त्रं उपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः। ननु उत्तरत्र वक्ष्यमाणो मन्त्रो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु दृष्टावित्तस्याप्युपांशुमेव भविष्यतीति उपांशुग्रहणं न कार्यं। उच्यते। जपचोदनायां उपांशुत्वमनित्यमिति

ज्ञापनार्थमिदं तेन वेदारम्भे उच्चैः प्रयोगः सिद्धः। अथ वा उच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम्। वेदारम्भे तु उच्चैष्टे कारणमन्यदप्युह्यमेव ॥ ४ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

एतं चोपांशु ब्रूयाच्छिष्यः ॥ ५ ॥

अतो हृद्यो जपति प्राणापानयोरुरुव्यचास्तया प्रयद्ये देवाय सवित्रे परिदद्मीत्यृचम् ॥६॥

अतो हृद्य आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ। अतो हृद्यो जपतीति वचनात् पूर्वं शिष्योऽप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते। ऋषयेत्यामन्द्रैरित्येतावित्यर्थः ॥ ६ ॥

समाप्तौ प्राक् स्वस्तीति जपित्वा महिम्नीणामित्यनुमन्त्रय ॥ ७ ॥

अति हृजेदिति शेषः। समाप्तेति वचनमाचार्य एवौं प्राणिति मन्त्रं जपेदित्येवमर्थम् जपित्वा महिम्नीणामवोचमिति स्वस्तेन शिष्यमनुमन्त्रय वक्ष्यतेत्यतिहृजेत् ॥ ७ ॥

एवमतिहृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

प्रशंसेयं श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था ॥ ८ ॥

वयसामममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेद्वयीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

वयांसि पक्षिणः। अमनोज्ञा अप्रियाः ॥ ९ ॥

सुहिश्रुतङ्कर्त्तसदं युवानमिति मृगस्य ॥१०॥

शृणवामशोभना वाचः श्रुत्वा एतां जपेत् ॥ १० ॥

यस्या दिशो विभीयाद्यस्माद्वा तान्दिशमुल्मुकमुभयतः प्रदीप्तं प्रत्यस्येन्मन्थं वा प्रसव्यमालोड्याभयं मित्रावरुणामन्थमस्त्वर्चिषा शत्रून्हन्तं प्रतीत्यमाज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो भिन्दाना उभयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्थं न्यञ्चङ्करोति ॥ ११ ॥

यस्या दिशो विभीयात् यस्माद्वा बिभीयात् पुरुषाद् व्याघ्रादन्यतो वा तां दिशं प्रति उभयतः प्रदीप्तमुल्मुकं प्रत्यस्येत् अभयमित्यनेन। मन्थं वा प्रसव्यमालोड्य तां दिशमभिमुखन्यञ्चं कुर्यात् संसृष्टमित्यनेन। मन्थन्यञ्चमेव कुर्यात्। न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं पुनर्मन्थग्रहणम् ॥ ११ ॥

इति तृतीये दशमी कण्डिका ॥

अथ एकादशी कण्डिका ॥

सर्वतो भयादनाज्ञातादृष्टा वाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवी हृता साग्निना हृता तया हृतया वर्च्या यस्माद्भयाद् बिभेमि तद्वारये स्वाहा। अन्तरिक्षं हृतं तदायुना हृतन्तेन हृतेन वर्चेण यस्माद्भयाद् बिभेमि तद्वारये स्वाहा। द्यौर्हृता सादित्येन हृता तया हृतया वर्च्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा। दिशो हृतास्ताश्चन्द्रमसा हृतास्ता-

भिर्ष्टताभिर्वर्चीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वायवे स्वाहा। आपो घृतास्ता वरुणेन घृतास्ताभिर्घृ-ताभिर्वर्चीभिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वायवे स्वाहा। प्रजा घृतास्ताः प्राणेन घृतास्ताभिर्घृताभिर्वर्ची-भिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वायवे स्वाहा। वेदा घृतास्ते छन्दोभिर्घृतास्तैर्घृतैर्वर्चोभिर्यस्माद्भयाद्विभेमि तद्वायवे स्वाहा। सर्वं घृतं तद्ब्रह्मणा घृतेन तेन घृतेन वर्चसा यस्माद् भयाद् विभेमि तद्वायवे स्वाहा इति ॥ १ ॥

यदि सर्वतो दिग्भ्योभयमुत्पद्यते न च जायते यस्मात् पुरुषादिति तत् सर्वतोभयमज्ञातम्। तस्मात् यदि बिभीयात् ततो लौकिकाग्नावष्टाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवीघृतेत्याद्यैः। अष्टौ वचनमाज्यभागस्विष्टकृद्विहरणार्थम्। आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ १ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्यावेयं जपति यत इन्द्र भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥२॥

स्वस्त्यावेयमिति स्वस्तिनोमिमीतामिति सूक्तं मन्त्रितम्। ततः सर्वमायश्चित्तादि समापयेत्। एवमनिसृष्टस्य न कुतश्चि-द्भयं भवतीत्युक्तम्। तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः शृणुयात् भयं चोत्पद्येत तत एवं कुर्यादिति सर्वमिदमनिसृष्टविषयम् ॥ २ ॥

इति घृतीये एकादशी कण्डिका ॥

अथ द्वादशी कण्डिका ॥

संग्रामे समुपोल्ढे राजानं सन्नाह्येत् ॥ १ ॥

संग्रामे समुपोल्ढे समुपस्थिते राजानं सन्नाह्येत् पुरोहितः वक्ष्यमाणविधिना ॥ १ ॥

आत्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्ग्रथ्नात्यवस्राय ॥ २ ॥

जपेदिति शेषः। अत्र ऋषभं मासमानानामित्यत्र च पादग्रहणे सूक्तग्रहणं भवतीति ज्ञापितत्व प्राक् ॥ २ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥

अस्य सूक्तस्यादया कवचं प्रयच्छेत् राज्ञे ॥ ३ ॥

उत्तरया धनुः ॥ ४ ॥

प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ४ ॥

उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

राजानं वाचयेत् ॥ ५ ॥

स्वयञ्चतुर्थीं जपेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

इषवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः ॥ ७ ॥

अभिप्रवर्त्तमाने षष्ठीम् ॥ ८ ॥

यथेष्टान्दिशमभिप्रवर्त्तमाने रथे षष्ठीं जपेत्। एवंविधो मन्त्रो मन्त्रसंज्ञः ॥ ८ ॥

सप्तम्याश्वान् ॥ ९ ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेषः ॥ ८ ॥

अष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयति ॥ १० ॥

इषूनवेक्षमाणं राजानम् अष्टमीं वाचयेत् ॥ १० ॥

अहिरिव भोगैः पर्य्येति बाहुमिति तलं नंह्यमानम् ॥ ११ ॥

ज्याघातपरिहाणं तलमुच्यते तलं नह्यमानं राजानम् एतां वाचयेत् ॥ ११ ॥

अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीयर्त्तं वाचयति प्रयोवां मिचावरुणेति च द्वे ॥ १२ ॥

सारथिना सार्यमाणं राजानं रथे उपारुह्य अभीयर्त्तमिति सूक्तं वाचयेत्। प्रयोवामित्यृचौ च ॥ १२ ॥

अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथेभ्यस्त सौपर्णैः ॥ १३ ॥

एनं राजानमन्वीक्षेत एतैः सूक्तैः। आशुशिशान इति सूक्तमप्रतिरथम्। आस इहेति सूक्तं आसः। सौपर्णसूक्तानां बहुत्वाद्विशेषमाह ॥ १३ ॥

प्रधारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत् सौपर्णम् ॥ १४ ॥

एतत् सूक्तं सौपर्णं भवति। नान्यत् ॥ १४ ॥

सर्वा दिशोऽनुपरीय्यायात् ॥ १५ ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥ १५ ॥

आदित्यमौपनसं वावस्थाय प्रयोधयेत् ॥ १६ ॥

यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशमाख्यायाहनि चेत्। रात्रौ चेद्यस्यां दिशि शुक्रः तां दिशं परिगृह्य योधयेद्राजा। न प्रत्यादित्यं युध्येत नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिघट्टयेत् ॥ १७ ॥

राजा ॥ १७ ॥

अवसृष्टा परापतेतीषून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

राज्ञा ॥ १८ ॥

यत्र बाणाः सम्पतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥ १९ ॥

पुरोहितः ॥ १९ ॥

संशिष्याद् वा संशिष्याद् वा ॥ २० ॥

अथवा राज्ञे पुरोधा आचक्षीत एकस्मिन् काले द्वयमृक् तवेति। यथा आत्वाहार्षमिति सूक्तं पराद्रयस्यावस्थाय ब्रूहि जीमूतस्येति कवचं वृहाणित्येवमादि। अध्यायान्तसमाप्त्यर्थं द्विर्वचनार्थम् ॥ २० ॥

इति तृतीये द्वादशी कण्डिका ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ प्रथमा कण्डिका ॥

आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥ १ ॥

आहिताग्निश्चेत् व्याधिरुपतपेत् पीडयेत्। तथा सति आहिताग्निरग्निभिः सह ग्रामान्निष्क्रम्य प्राच्यामुदीच्याम-

पराजितायां वा दिशि उदवस्येत्। गत्वा तत्रैव तिष्ठेत् यावदगदो भवति॥ १॥

ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्ति॥ २॥

अग्नयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति। तस्मादुदवस्येत्। ग्रामकामत्वे सत्यपि किमित्युदवस्येदित्याशङ्क्याह॥ २॥

आशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदङ्कुर्य्युरिति ह विज्ञायते॥ ३॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽन्वय एनमाहिताग्निमाशंसन्ते। अयमगदो भवेदिति। आशंसमानाश्च एनम् अगदम् अरोगं कुर्युः एवं हि श्रूयते। शुश्राकर्मा यद्वाकर्म ससुत्यमशुतिम्नमिति दर्शनार्थः सर्वत्र॥ ३॥

अगदः सोमेन पशुनेष्ट्वेष्ट्वावस्येत्॥ ४॥

अगदः अरोगः। सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत्। अथ कः सोमः कार्य्यः अग्निष्टोमः। कुतः सर्वसोमानां प्रकृतित्वात्। उक्तं च। स एष सोमः प्रकृतिभाव इति। कः पशुः कार्य ऐन्द्राग्नः। निरुक्तानां प्रकृतित्वात्। दृष्टानां पौर्णमासातिदेशोऽस्ति। सर्वत्र देवतागमे नित्यामनपाय इति हुवता अनागमे अनपाय इत्यपि दर्शितं भवति। तेनेष्टौ पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम्। तर्हीष्टौ तिस्रः प्रसज्येरन्। अग्नीषोमयोः स्थाने ऐन्द्राग्नौ इति हुवता अग्नेः स्थिरत्वं दर्शितम्। तेनाग्निरेव केवलो भवति मान्ये हे। अत्र पूर्वालाभ उत्तरोत्तरं कर्मेत्युपदिशन्ति॥ ४॥

अनिष्ट्वा वा॥ ५॥

ग्रामं प्रविशेत् ॥ ५ ॥

संस्थिते भूमिभागं खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यान्दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अगदे सत्युक्तम्। अथ संस्थिते मृते सत्युच्यते। भूम्येकदेशं खानयेत्। आग्नेय्यां नैर्ऋत्यां वा ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणं प्रागुदक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यगुदक्षिणाप्रवणमित्येके ॥ ७ ॥

खातं दक्षिणाप्रवणं खानयेत्। आग्नेयीप्रवणं वा ॥७॥

या वानुद्बाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥८॥

यावत्परिमाण ऊर्ध्वबाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति खातम् ॥ ८ ॥

व्याममात्रन्तिर्यक् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निमात्रं व्याम भवति। तिर्यग्भावेनमात्रं भवेत् ॥ ९ ॥

वितस्त्यर्वाक् ॥ १० ॥

द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः। तावन्मात्रमधस्तः कुर्यात्। खातलक्षणमुक्त्वा तस्य देशमाह ॥ १० ॥

अभित आकाशं श्मशानम् ॥ ११ ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते। कुतः। उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति। दहनदेशयोः श्मशाने सञ्चित्य यत्राग्नीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम्। तद्यं सर्वत आकाशं भवेत्। अभित आकाशमिति हुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

बहुलौषधिकम् ॥ १२ ॥

तत् उभयं बहुलौषधिकं भवेत् ॥ १२ ॥

कण्टकिचीरिणस्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥१३॥

कण्टकिचीरिणस्विति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् कण्टक्यादीनि पडुद्धासयेत्। उभयश्मशानेऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यच्च सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

यस्मिन् देशे सर्वत आपो गच्छन्ति। एतदादहनश्मशानस्य लक्षणम्। नास्थिनिधानस्य श्मशानस्य। पूर्वाण्यपि तूभयस्येत्युक्तम्। सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देशः पूर्वोक्तलक्षणयुक्तश्च भवेत् तत्र खानयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

केशश्मशुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥१५॥

केशश्मशुलोमनखानीति यदुक्तं पुरस्तात् शवस्य षडाध्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यात् इत्यर्थः। तत्र वस्तुतम्। संस्थिते तीर्थेन निष्कृष्टास्थिशेषे प्रेतालङ्कारान् कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति। नलदमभिधुक्तेभ्यो विज्ञेयम्। निःपुरीषमेके कृत्वा पृथदाज्यस्य पूरयन्ति अहतस्य वाससः पार्श्वतः पादमात्रमविच्छिद्य प्रोर्णुवन्ति प्राग्ग्रीवेणाविः पादम्। मूलम्याग्रः। अयं दण्डः। प्राक्शिरसं प्रेतं भागयित्वा प्रोतं प्रोर्णुयुः। वासः अयं पादतो यथा भवेदित्यर्थः। अवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा भ्रातरः कुर्वीरन्निति। संगृह्णीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्विगुलूकं बर्हिराज्यञ्च ॥ १६ ॥

द्विगुलूकं प्रभूतं बर्हिराज्यस्य उपकल्पयेदिति शेषः ॥१६॥

दधन्यच सर्पिरानयन्त्येतत्पित्र्यं पृषदाज्यम्

॥ १७ ॥

अत्र प्रेतकर्मणि दधनि सर्पिरानयन्ति। एतत् पृषदाज्यं भवति। तच्च बहु कल्पयेत्। आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्येत्येवैतत् गृह्णीयात्। अत्र ग्रहणं प्रेतकर्मणि सर्वत्रैतदेव पृषदाज्यं भवतीत्येवमर्थम्। तेन निःपुरीषमेके हुत्वा पृषदाज्यस्य पूरयन्तीत्यत्रापि अत्रैव पृषदाज्यस्य ग्रहणं सिद्धम्। आनयन्तीति बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम्। पित्र्यमिति पित्र्यकर्मसम्बन्धि एतत् पित्र्यं पृषदाज्यमित्यर्थः। एवं हुवता प्रेतकर्मापि पिण्डकर्मेत्युक्तं भवति। तेनाग्निन् कर्मणि प्राग्दक्षिणाभिमुखत्वं कर्मणां कर्तृणाञ्च सिद्धम्। प्राचीनावीतित्वञ्च भगवता बोधायनेनाप्युक्तम्। किमु खलु प्राचीनावीतिना पिण्डमेधः कार्यः। यज्ञोपवीतिना चेति प्राचीनावीतिनेत्येव ब्रूयात्। पितॄणां वा एष मेधो देयानां वा अन्ये मेधा भवन्ति। निवीतिनस्त्वेवैनं वहेयुः इति। आग्नेयीं दिशं प्रमुच्य एषा हि पितॄणां प्राची दिगिति विज्ञायते इति शौनकम् ॥ १७ ॥

इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

अधीतान्दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥१॥

यस्यामिदिगि भूमिभागः पालितः तामिदं प्रत्यग्नीन्नयन्ति। ततो यज्ञपात्राणि च नयन्ति बान्धवाः ॥ १ ॥

अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥२॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठभागतः प्रेतं नयन्ति। अयुजो विषमाः अमिथुनाः स्त्रियः पुरुषश्च न मिथाः सुरित्यर्थः। प्रवयसः प्रगतवयसो हता इत्यर्थः। उपदेशादेव पृष्ठतो भावे सिद्धे अन्वञ्चग्रहणं पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम्। तेन अग्नयो वा प्रथमदोयेरन्। यज्ञपात्राणि वेत्यनियमः सिद्धः॥ २॥

पौठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

एके गोयुक्तेन पौठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयनमाचार्यमित्याहुः॥ ३॥

अनुस्तरणीम् ॥ ४ ॥

यत्राप्येकग्रहणं सम्बध्यते। मध्यगतस्य विधेयाभावात् प्रयोजनवत्त्वाच्च। तेनानुस्तरणी अनित्या कात्यायनेनाप्युक्तम्। न वाग्निसम्बन्धादिति। अनुस्तरणी हता चेदग्निसञ्चयनकाले कानि यजमानस्याक्ष्णोनि कानि वा अनुस्तरण्या इति सन्देहः स्यात् तथाच भवतीत्यर्थः। प्रेतमनुस्तर्यते या स्त्री पशुः सानुस्तरणी तामेवै इच्छन्ति ॥ ४ ॥

पशुविधेयमाह।

गाम् ॥ ५ ॥

तामनुस्तरणीं गां कुर्यात् ॥ ५ ॥

अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अजां वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्तां कुर्यात् ॥ ६ ॥

ऊर्णामेके ॥ ७ ॥

इच्छन्ति ॥ ७ ॥

सव्ये बाहु बध्नानुसङ्कालयन्ति ॥ ८ ॥

पशोः सव्ये बाहौ रज्जुं बद्ध्वा अनु प्रेतस्य पृष्ठतः सञ्चालयन्ति नयन्ति बान्धवाः ॥ ८ ॥

अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रहृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः ॥ ९ ॥

गच्छेयुरिति शेषः। प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या बान्धवा अधोनिवीतं येषान्ते अधोनिवीता अनुपरि वाससः यज्ञोपवीतानि चाधःकृत्वेत्यर्थः। प्रहृत्तशिखाः विसृष्टकेशाः ज्येष्ठप्रथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथमः स्यादितरेषां अनियमः स्यात्। तन्माभूद्यो ज्येष्ठः स स प्रथमो गच्छेत् यो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतो गच्छेत्। इत्यानुपूर्वीसिद्ध्यर्थमुभयवचनम्। एवंभूता गच्छेयुः ॥ ९ ॥

प्राप्यैवं भूमिभागङ्कर्त्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोच्चल्यपेतवीतेत्यनया ऋचा सव्याहृतिकया। आयतनं खातमित्यर्थः। अन्ये गर्त्तोदकेनेति पठन्ति। अयमर्थः। खातखननकाले उत्तरपरिघाटाहवनीयस्य जानुमात्रङ्कृत्वा खात्वा तत्रापो निधिष्यावकाशोपलक्षणायैवमुक्तं तदुदकेनेति। कर्त्ता तु स्मृतिगम्यः ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्वं उद्धृताग्नेराहवनीयं निदधाति ॥ ११ ॥

दक्षिणपूर्वे देशे खातस्यान्ते एकदेशे आहवनीयमिद-ध्यात्। खातादहिरित्येके। उत्तरत्राप्येवं नेयम् ॥ ११ ॥

उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम् ॥ १२ ॥

उद्धृतान्ते निदधातीति वर्त्तते ॥ १२ ॥

दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥ १३ ॥

इयं वर्त्तते ॥ १३ ॥

अथैनमन्तर्वेदीध्वचितिं चिनोति यो जा-नाति ॥ १४ ॥

अथशब्दः कर्मान्तरारम्भत्वज्ञापनार्थः। तेन प्रणीता यस्मिन् काले चमसेन प्रणयेत्। अनुमन्त्रणदर्शनात्। अन्यस्तु मन्त्र-मेति वक्ष्यामः। अपि चास्मिन् काले खाते हिरण्यशकलं निधाय तिलानवकीर्य्य तत इष्वचितिं चिनुयादिष्टित्वात्। अग्नीनां मध्ये खाते इष्वभूतास्थिचितिं दहनसमर्थां चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्त्तुरनियमः। एनमिति वचनमिदा-नीमेनच्चिनुयादुपरिष्टाच्चार्थप्राप्तमपि कुशल एव चिनुयादित्ये-वमर्थं ॥ १४ ॥

तस्मिन् बर्हिरास्तीर्य्य कृष्णाजिनञ्चोत्तर-लोम तस्मिन् प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं दृष्ट्वाहवनीयमभिमुखशिरसम् ॥ १५ ॥

अथ कर्त्ता तस्मिंश्चितौ बर्हिरास्तृणाति ततः कृष्णाजिन-स्योर्णुलोमास्तृणाति कर्त्तैव, आप्त्यर्थे पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं न समानकर्त्तृत्वमिति साधितं प्राक्। अथ तस्मिन् कृष्णाजिने उत्तरेण गार्हपत्यं प्रेतं नीत्वा तत आहवनीयम-भिमुखशिरसं प्रेतं संवेशयन्ति बान्धवाः ॥ १५ ॥

उत्तरतः पत्नीम् ॥ १६ ॥

ततः प्रेतस्योत्तरतः प्रेतस्य पत्नीं संवेशयन्ति। शाययन्तीत्यर्थः। चितावेव उपवेशयेय इति लिङ्गात् एतावद्वर्णतयस्यापि समानम् ॥ १६ ॥

धनुश्च क्षत्रियाय ॥ १७ ॥

प्रेतः क्षत्रियश्चेद्धनुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥ १७ ॥

तासुत्थापयेद् देवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्वनार्य्यभिजीवलोकमिति ॥ १८ ॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः स पतिस्थानीय इत्युच्यते। अनेन ज्ञायते पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः कुर्यादिति। अन्तेवासी शिष्यः। स वा। यो बहुकालं दास्यं कृत्वा दृष्टोऽभूत् स वा ॥ १८ ॥

कर्त्ता दृषदि जपेत् ॥ १९ ॥

जरद्दासे उत्थापयितरि कर्त्ता मन्त्रं ब्रूयात्। अन्यदोत्थापयितैव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः ॥ २० ॥

धनुरित्यृचा धनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थः। कः देवरादिः ॥ २० ॥

उर्त्ता दृषदि ॥ २१ ॥

कर्त्ता दृषदि जपेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिज्यं कृत्वा सिञ्चितिमचित्वा संशीर्यन्तु प्रहरेत् ॥ २२ ॥

अथप्रास्तं यत् प्रेतस्योपरि सञ्चयनं तस्मिन् काले सन्धिनः प्रागधिज्यं कृत्वा धनुरुपरिज्यं कृत्वा संसीव्यं भङ्क्त्वा क्षिपेत्। प्रेतस्योत्तरतश्चितावेवोपरि सन्धितिस्तु उरसि होमानन्तरं कार्या। धनुःसंवेशनं धनुरुपनयनं धनुष्टु प्रहरणमिति क्षत्रियस्य विशेषः। अन्यत्सर्वं त्रयाणां समानम् ॥ २२ ॥

इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका ॥

अथ तृतीया कण्डिका।

अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽस्मिन् काले मन्त्रान्तरास्तित्वज्ञापनार्थम्। तेन हिरण्यशकलैः प्रेतस्य सप्तच्छिद्राणि शीर्षण्यान्यपिधत्ते। आघ्रायाघ्रायकाद्वयम् अक्षिद्वयं कर्णद्वयम् इति। घृतसिक्तांश्च तिलान् प्रेते अवकिरेत्। ततः पात्रयोजनम्। एतानीति विद्यमानानि निर्दिश्यन्ते। प्राकृतानि वैकृतानि च। तत्र प्राकृतानां पात्राणां यावज्जीवं धारणमस्ति अग्निवत्सर्वकर्मशेषत्वात्। अन्याधाने उत्पन्नानि प्राकृतानि। वैकृतो तु वरुथप्रवासादाकृत्पन्नानां कर्मान्ते उत्सर्गः। विकृतिमध्ये श्रुतयेत्तेषामपि योजनं कार्यम्। विनियोगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि प्राशादीनां धारणं कार्यमित्याश्रद्धा न कार्या। विधानस्य कर्मसंस्थे कृतार्थत्वात्। प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम्। तेन यावन्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च तावतां सर्वेषामेव योजनद्वार्यम्। न पुनर्विनियोगविधानमामर्थ्याद्धारणं कार्यम् अन्यतो धृतानां योजनमेव विधीयत इति सिद्धम् ॥ १ ॥

दक्षिणे हस्ते जुहूम् ॥ २ ॥

योजयेदिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। यज्ञपात्रप्रधानादौ स्रुतवेऽज्यहविषि योजनीयम्। एकवचनन्तु दर्शपूर्णमासाभ्यां यहं सम्प्राप्तीतियदविवक्षितम् ॥ २ ॥

सव्य उपभृतम् ॥ ३ ॥

एकवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यम्। सव्येऽग्निहोत्रहवणीं ॥ ४ ॥

ययाग्निहोत्रं हूयते साग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

उरसि ध्रुवाम् शिरसि कपालानि। दन्तु ग्राव्णः ॥ ५ ॥

दन्तेषु ग्राव्णो योजयेत् सोममध्ये स्रुतयेत्। अन्यत्र तु अवभृथे त्यजन्ते। अत एव ज्ञायते सोमयाजिनोऽग्निचितयेतदेव सञ्चयमानं विधानस्याधिक्रमिति। यत् तु परेद्युः पेषणान्तं सोमयाजिनः चित्यन्तमग्निचित इति तदाचार्यस्य नेष्टम्। अत एव न प्रदर्शितम्। कात्यायनादिभिरपि तत्र विहितमेव। न बहूचैर्वाजमनेयिभिर्वा पुनर्दहनं लौष्टचितिर्वा स्वयमाचार्यते। बह्वृचं वा स्वष्टक्षोक्तमिति वचनात्तत्र कार्यम् ॥ ५ ॥

नासिकयोः स्रुवौ ॥ ६ ॥

द्विवचनं विकल्पेच्छ अध्वर्युवचनादग्निहोत्रार्थं वा द्वितीयम् ॥ ६ ॥

भित्त्वा चैकम् ॥ ७ ॥

एकयेत् स्रुवस्तथा सति तं स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजयेत् ॥ ७ ॥

कर्णयोः प्राशित्रहरणे ॥ ८ ॥

द्विश्चनं पूर्ववत् । ८ ।

भित्त्वा चैकम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिति ॥ ९ ।

उदरे पात्नीम् ॥ १० ॥

यस्यां हवींषि क्रियन्ते सा पात्नी । १० ॥

समवत्तधानेऽन्त्र चमसम् ॥ ११ ॥

यस्मिन्नुपद्रावनार्थं यवत्ता दृढा धीयते स चमसः समवत्तधानः तच्छोदरे योजयेत् । ११ ॥

उपस्थे शम्याम् ॥ १२ ॥

ऊर्वोरूर्ध्वप्रदेश उपस्थः । १२ ।

अरणीमूर्वोः । उलूखलमुसले जङ्घयोः ॥१३॥

यथासख्यम् । १३ ॥

पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥

इदमपि द्विवचनं विकल्पापेक्षम् । १४ ॥

छित्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

एकस्मिञ्छूर्पे छित्त्वा पादयोर्योजयेत् । अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यनियतकालानि अनियतदेशानि भवन्ति । १५ ।

आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥१६॥

यानि पात्राण्यासेचनवन्ति विस्तरवन्ति पृषदाज्यधारणसमर्थानीत्यर्थः । तानि पृषदाज्यस्य पूरयन्ति । बहुवचनमङ्गुरनियमार्थम् । पूरयित्वा पूरयित्वा योजयेत् । कुतः एतत् । धर्मोक्षादने तथा दृष्टत्वात् । १६ ।

अमा पुत्रो दृषदुपले कुर्वीत ॥ १७ ॥

दृषदुपले पुत्रः अमा कुर्वीत आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीयादित्यर्थः। तेन गृहानायेदिति ॥ १७ ॥

लौहायसञ्च कौलालम् ॥ १८ ॥

संगृह्णीयात्। अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् ॥ १८ ॥

अनुस्तरण्यावपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मपरिगोभिर्व्ययस्वेति ॥ १९ ॥

वपामुत्खिद्य प्रेतस्य शिरोमुखञ्च प्रच्छादयेत्। अग्नेरित्यृचा। उत्खिद्यवचनमुत्खेदनमेव कार्यम्। नान्यत्पाणकं तन्त्रमित्येवमर्थम्। संज्ञपनं त्वर्थप्राप्तम् ॥ १९ ॥

इक्षा उद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रवसारमेयौ श्वानाविति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥ २० ॥

ततो इक्षा उद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात्। अतीत्यृचा। दक्षिणे पाणौ दक्षिणं इक्षं सव्ये सव्यं सङ्क्रामयः ॥ २० ॥

हृदये हृदयम् ॥ २१ ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥ २१ ॥

पिण्डौ चैके ॥ २२ ॥

एके पिण्डौ च पाण्योरादध्यादित्याहुः। एवं इक्षयोः पिण्डयोश्च समुच्चयः ॥ २२ ॥

इक्षापचार इत्येके ॥ २३ ॥

एके इक्षाभावे पिण्डावादध्यादित्याहुः अनुस्तरणी नित्या चेत् इक्षापचारो नोपपद्यते। तस्मादनित्येति मन्यामहे।

अनुस्तरणोपचार इति वक्तव्ये हृक्षोपचार इति वचनं पिण्डयो-र्हृक्षाधानस्थाने चाधानसिद्ध्यर्थम्। तेन पार्श्वोरिति सिद्धम्। अथ किं द्रव्यौ पिण्डयौ। अवपिण्डावित्येके। सक्तुपिण्डा-वित्यपरे। उक्तञ्च कात्यायनेन। अथ यदानुस्तरणी नास्ति तदा सक्तुहवींषि तत्स्थाने कुर्यात्। पिण्डग्रहश्चमुपलक्षणम्। तेन वपादिसर्वं पयसा कार्यं सक्तुभिरेव निर्वर्त्तयेदित्येके। अत्र पक्षे वपास्थाने अपूपः। हृक्षस्थाने पिण्डौ। अन्यान्यपि तत्तदङ्गसदृशानि सक्तुभिरेव कार्याणि ॥ २३ ॥

सर्वां यथाङ्गं विनिक्ष्य चर्मणा प्रच्छा-द्योमग्ने चमसं माविजिह्वर इति प्रणीताप्रण-यनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अनुस्तरण्याचर्म दृषदुत्य सर्वामिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति प्रेक्ष्य यथादङ्गप्रादादि तत्तिंस्तत्तिंसङ्गे पशो-रपि तत्तदङ्गं यथा भवेत्तथा विनिक्ष्य तथा एव चर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यृचा पूर्वचमसं अनुमन्त्रयेत् यः पूर्वनि-क्षितः ॥ २४ ॥

सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहु-यादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा लोकाय स्वाहा-नुमतये स्वाहेति ॥ २५ ॥

सव्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम्। तज्जानु निपाद्य दक्षिणा-ग्नावाज्याहुतीर्जुहुयात् चतुर्भिर्जानुनिपातनमुपस्थोत्थानत्वा-विरोधेन कर्त्तव्यं सर्वत्र। व्यत्यासे यथादिना गर्हाकारेण दोष-स्योक्तत्वात्। आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमित्यन्ये। सोमा-र्थमन्यः स्रुवः कार्यः। पूर्वस्य योजितत्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चमीमुरसि प्रेतस्याक्षादे त्वमजायथा, अयन्त्वदधिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमीं आहुतिं जुहुयात्। अक्षादिति मन्त्रेण। पञ्चमीमिति वचनं ऋगमपि जानीयाद्य जुहुयात् इत्येवमर्थम्। प्रेतग्रहणमनर्थकं पश्यामः यथा दक्षिणे हस्ते जुहुमित्युक्ते प्रेतस्येति गम्यते प्रेताधिकारादेवमिहापि गम्यते एव। उच्यते। प्रेतग्रहणं सर्वस्यापि प्रेतस्येमामपञ्चमीं जुहुयाद्याहिताग्नेरेवेत्येवमर्थम्। एतदुक्तं भवति। यस्य यस्य प्रेतस्य श्रुतौ दहनं विहितन्तं तं प्रेतमनेन विधिना दहेदिति। विशेषसूत्रत्र वक्ष्यामः। अक्षादित्यस्य स्थाने प्रेतस्य नाम सम्बुद्धा निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

इति चतुर्थे दशमी कण्डिका ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

प्रेष्यति युगपदग्नीन् प्रज्वालयतेति ॥ १ ॥

अथ। परिकर्मिणः कर्त्ता प्रेष्यति युगपदेव सर्वानग्नीन् प्रज्वालयतेति। ते च तथा कुर्युः। अत्र विज्ञापनमाह ॥ १ ॥

आहवनीयश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयात् स्वर्गलोकं एनं प्रापदिति विद्याद्राल्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुनः ॥ २ ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीरं प्रथमं प्राप्नुयात् स्वर्गं लोक एनं आहिताग्निं प्रापयेदिति जानीयात्। राज्यति ९

ऋद्धिमाप्नोति असावाहिताग्निरमुत्र स्वर्गे। एवमयं पुत्रः अस्मिन् मनुष्यलोके ऋद्धिं प्राप्नोतीति विद्यात्। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। अनेनानुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानमुक्तं न तु पूर्वप्राप्तेरिदं फलम् ॥ २ ॥

गार्हपत्यश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ३ ॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तावाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र रात्स्यति पुत्रस्त्वस्मिन्निति विद्यात् ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्निश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्तौ चित्रमेवेत्यत्र बहवं प्राप्नोति मनुष्यलोके आहिताग्निः पुत्रयास्मिंल्लोके बहवो भवतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

यदि सर्वे अग्नयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाहिताग्नेर्विशिष्टस्थाने चतुष्टयाप्तिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः पुत्रायाश्च अस्मिंल्लोके परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

तन्दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्यैभिरिति समानम् ॥ ६ ॥

संपदप्राप्तं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम्। तेन प्रेयन्दत्त्वा स्विष्टादिलौकिकं कृत्वोत्तरं दह्यमानं प्रेतमनुमन्त्र-

यते। प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वैरिति समानं प्रागुत्तरानुद्रवणेन प्रेति प्रेहि पथिभिरिति पञ्चानां दृतीयमुदरेत् मैनमग्ने विदहो दृति षट्, पूषा त्वेतश्यावयतु प्रविद्वानिति चतस्रः, उपसर्पे चतस्रः, सोम एकेभ्य दृति पञ्च, उरूणसावसु दृयेति चतुर्विंशति ऋचः अनुद्रवणं उक्ताः अन्नापि तावतीभिरनुमन्त्रयतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ७ ॥

प्रशंसेयम्। सा च विदुषा कर्म कर्त्तव्यमिति ज्ञापयितुम्। न्यायविदश्च ज्ञात्वा चानुष्ठानमित्याहुः ॥ ७ ॥

उत्तरपुरस्ताद्दाहवनीयस्य जानुमावङ्गर्त्तं खात्वा वकांशीमालमित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

जानुमाने गर्त्ते एतावत्कालमाग्निवाहिकं शरीरमाख्याहिताग्निः संस्कारं प्रतीक्षते ततोऽग्निलोके दग्धः सन् अवटान्निष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते ॥ ८ ॥

द्रुमे जीवा वि वृतैरावदन्तीति सव्याहृतो व्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणाः ॥ ९ ॥

अथ इममिमं कर्त्तां जपित्वा ततः सर्वे सव्याहृतो भूत्वा गच्छेयुः पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः ॥ ९ ॥

यत्रोदकमवहन्नवति तत्राथ सकृदुन्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम च गृह्णीत्वो-

तौर्ध्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेनान्या-पीड्योदग्दशानि विहृज्यासत आनक्षत्रदर्श-नात् ॥ १० ॥

ततो यत्रोदकमवहत् स्थिरभवति तत् प्रतिगच्छन्ति। तत्राप्य सकृन्निमज्जन्ति सकृदवगाहन्त इत्यर्थः। तत एकाञ्जलिं उत्क्षिपन्ति श्मशानोदकाः, सर्वे एकैकमञ्जलिमुत्क्षिपेयुरित्यर्थः। पुरुषाः स्त्रियश्च। तस्य गोत्रनाम गृहीत्वा प्रेतस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वा काश्यपगोत्र देवदत्त एतत्ते उदकमित्येवमुक्त्वा सिञ्चन्ति दक्षिणामुखाः। अयुग्मा दक्षिणामुखा इति स्मृतेः। नियतदेशस्तु स्मृतितोऽवगन्तव्यः। तत उदकादुत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिदध्युः। ततः सकृदार्द्राणि पीडयन्ति अभ्यासो न कार्य्यः। तत उदगपि वासांसि विहृजन्ति शोषणार्थम्। ततस्तत्रैवासते आनक्षत्रदर्शनात्। ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृहं प्रविशेयुः सर्वेऽमात्याः ॥ १० ॥

आदित्यस्य वाऽदृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिवर्जिते प्रविशेरन्। अस्मिन् पक्षे आमण्डलदर्शनादासते ॥ ११ ॥

कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः ॥ १२ ॥

प्रविशेयुः। उभयवचनमानुपूर्वीसिद्ध्यर्थम् ॥ १२ ॥

प्राग्द्वारमश्मानमग्निङ्गोमयमक्षतांस्तैल-मप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

गृहं प्राग्द्वाराश्मादीनुपस्पृशन्ति ततः प्रविशेरन् ॥ १३ ॥

नैतस्यां रात्र्यामन्नमभ्यवहरेयुः ॥ १४ ॥

एतस्यां रात्रौ वसन्त पचेरन्नमात्याः ॥ १४ ॥

क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन् ॥ १५ ॥

क्रीतेन वा उत्पन्नेन वा वर्त्तेरन्। केचिदेतत् सूत्रं न पठन्ति ॥ १५ ॥

विरावमक्षारलवणाशिनः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेऽमात्याः ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् ॥ १७ ॥

मातापितरौ यश्चोपनीय श्रुतं वेदमध्यापयति एते महागुरवः। एतेषु मृतेषु द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेरन्। दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः। नात्राशौचं विधीयते। अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम्। अशौचन्तु श्रुत्युक्तदृष्टव्यन्दशाहं शावमाशौचमित्यादि ॥ १७ ॥

दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेरन्निति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ १८ ॥

गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥

उपनीय श्रुतवेदाध्यापके गुरावसपिण्डेऽपि दशाहं, द्वादशाहं वेति पूर्वेण सह विकल्पः। मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वादशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १९ ॥

अप्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

दशाहमेव ॥ २० ॥

विद्यासितरेष्वाचार्येषु ॥ २१ ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥

विरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ २२ ॥

प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥

विरात्रमेव ॥ २३ ॥

अदत्तजाते ॥ २४ ॥

विरात्रमेव ॥ २४ ॥

अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अपरिजातो नाम असम्पूर्णो गर्भः तत्र च विरात्रमेव ॥२५॥

एकाहं सब्रह्मचारिणि ॥ २६ ॥

सहाध्यायी सब्रह्मचारी तस्मिन् मृते एकाहं वर्जयेत् ॥२६॥

समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृते एकाहं वर्जयेत्। अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वादिषु श्रोत्रियपर्य्यन्तेषु मृतेष्वध्ययनमात्रं वर्जयितव्यं न दानमित्युपदेशः। चत्वार्य्ये व्याचक्षुः त्रिरात्रमाचारलक्षणाग्निः स्युः। महागुरुषु तु द्वादशरात्रं वा षट्चारलक्षणाग्निः स्युर्विकल्पः। दानाध्ययने वर्जयेदन्द्याहं सपिण्डेषु इत्यनेन प्रकरणेनाशौचं विधीयते। आशौचादिसंक्षेपः। तेन मृतेराशौचविस्तारो विज्ञेय इति।

धर्मशास्त्रेषु दाहस्य विहिता शोदकक्रिया।
येषान्तेषान्तु सर्वेषां दाहकर्मेति साधितम्॥

तत्र त्वनाहिताग्न्यादेर्विशेषो वक्ष्यतेऽधुना ।
द्विगुल्फं वहिराज्यस्थेत्येवमन्तं समभ्यवेत् ॥
नाड्यानुस्तरणी कार्या पात्राणां योजनं तथा ।
पृषदाज्यन्तथा चार्थादिति गृह्यविदां मतम् ॥
नानाहिताग्नेः पात्राचयो विद्यत इति बौधायनः ।
तान्दिशन्तु नयेदग्निं प्रेतस्यापि ततः परम् ।
अयुजो मिथुना हृद्याः पौष्टचक्रेण वा नयेत् ॥
प्रेतस्य मृष्टतोऽमात्या ईयुः पूर्ववदेव च ।
भूमिभागन्ततः प्राप्य कर्त्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ॥
गृह्येणाहिताग्निन्तु दहेत्पत्नीञ्च पूर्ववत् ।
कपालाग्निर्दहेदन्यमुपनीतं तथा परम् ॥
प्राक् तूपनयनात् प्रेतं लौकिकाग्निर्दहेत्परम् ।
अग्निवर्णं कपालन्तु तस्य तत्र विनिक्षिपेत् ॥
करीषादि ततो योऽग्नेर्जातः स तु कपालजः ।
उद्धताग्ने निधायोऽग्निर्देशे तूत्तरपश्चिमे ॥
तथा शाखान्तरे दृष्टेः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ।
खाते हिरण्यशकलन्तिलांश्चापि विनिक्षिपेत् ॥
तत्रेति पूर्वोक्तमिश्चित्यादिपूर्ववत् ।
पक्षत्यागपनपर्यन्तं धनुरन्तमथापि वा ॥
ततो हिरण्यशकलैः छिद्राण्यपिदधाति यै ।
घृतसिक्तांस्तिलांश्चापि किरेत् प्रेतकलेवरे ॥
अथैतमग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ।
सव्यं जानु निपात्याथ चतसोऽग्नौ जुहोति यै ॥
तथाभूतश्च जुहुयात्पञ्चमीं हृदये ततः ।
सिग्वातादि ततः कुर्यात्ततोऽर्थं प्राप्तसञ्चितम् ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं प्रेयो नाम्र्चेदिति ॥

मं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ।
अस्थिसञ्चयनादेस्तु सर्वसाम्यात्र कथ्यते ॥ २० ॥

इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका ॥

सञ्चयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

मच्चीयन्तेऽस्थीनि येन कर्मणा तत्सञ्चयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजासु तिथिषु एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशी-स्वासु । एकनक्षत्रे येन नाम्ना एकमेव नक्षत्रमभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । पाषाढाद्वयं फल्गुनीद्वयं प्रोष्ठपदाद्वय-मिति षड्भ्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहे अतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमनमात्रं दर्शनार्थं नातीत एव दशाह इति नियमः । अतीते दशाहे इत्ययं पक्षः संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्षे एवोपपद्यते द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्पिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायत इति भ्रातातपः । सौचित्यकोद्दिष्टं विधीयते आहमासे दद्युरिति । तस्मात्तस्मिन् मासे द्वितीयेऽहनि चतुर्थेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसं सञ्चिनुयुः । लक्षणाङ्कितः कुम्भः ।

अलक्षणायां कुम्भ्यां स्त्रियं संश्रावयेयुः। स्तनवती कुम्भी। अयुज इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिःप्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षति शौत्रिके शौत्रिकावतीति ॥ ३ ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्त्ता प्रोक्षति मन्त्राभ्यामृत्विक्कृता। शेषं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यासंग्राहयन्तोऽवदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

कर्त्ता प्रोक्षति सर्वेतारोऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थि गृहीत्वाऽसंग्राहयन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः। पादौ पूर्वमवदध्युः शिर उत्तरमवदध्युः। उभयवचनमानुपूर्वीसिद्ध्यर्थम् ॥ ४ ॥

सुसञ्चितं सञ्चित्य पवनेन सम्पूय यत्र सर्वत आपो नाभिः स्यन्देरन्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्त्तेऽवदध्युरुपसर्प मातरं भूमिमेतामिति ॥५॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवधाय ततो भस्म पूर्वेण संशोध्य सूक्ष्माण्यस्थीनि शिरस उपरि सञ्चित्य ततोऽभित आकाशम् इत्यादिलक्षणयुक्ते देशे गर्त्तं खात्वा यत्र गर्त्ते सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽधस्तिर्यक् चापो न निष्यन्देरन् वर्षाभ्योऽन्यास्मिन् गर्त्ते कुम्भमवदध्युः सपेत्यृचा मन्त्रं कर्त्ता ब्रूयात्। उत्तरांश्च मन्त्रान् कर्त्तैव ब्रूयात् ॥ ५ ॥

उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वञ्च. स्वेत्येतया पांसून् प्रक्षिपेत् अवटे। यथा कुम्भम् आननपर्य्यन्तं निमग्नो भवति ॥ ६ ॥

अवकीर्य्योत्तराम् ॥ ७ ॥

अवकीर्णे गर्त्ते कुम्भाननपर्य्यन्ते तत ऊर्ध्वञ्च मा नेत्येतां जपेत्। अवकीर्य्यवचनं पांसुमक्षेपो न धर्ममात्रं कार्य्योऽपि तु कुम्भाननपर्य्यन्तं गर्त्तपूरणायालं कर्त्तव्य इत्येवमर्थम् ॥ ७ ॥

उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनापिधायायान-वेत्तं प्रत्याप्रज्याप उपस्पृश्य श्राद्धमक्षै दद्युः ॥ ८ ॥

तत उत्तर इत्यृचा घटादिकपालेन कुम्भमपिधाय ततो गर्त्तस्यार्धमात्रं पूरणङ्करोति यथा कुम्भो न दृश्यते। कर्मान्तराख्यिलङ्गापनायादित्यग्रहादयमर्थो लभ्यः। ततो न वेत्तं पृष्ठतो मोक्षमाणः प्रत्याप्रज्जन्ति। ततोऽप उपस्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः। ततोऽस्मिन्नहनि श्राद्धम् अक्षै प्रेताय केवलाय दद्युरेकोद्दिष्टविधानेन ॥ ८ ॥

इति चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका ॥

अथ षष्ठी कण्डिका।

गुरुणाभिमृता अन्यतो वाऽपचीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

गुरुणा अभिमृताः गुरुर्येषां मृतः अन्यतो वा पुत्रपशुहिरण्यादिभिरपचीयमाणाः सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्मनाम कुर्युः। तत्र मन्त्रवतीं क्रियां ज्येष्ठः करोति इतरे तूपासते ॥ १ ॥

पुरोदयादग्निं सहभस्मानं सहायतनं द-

क्षिणा हरेयुः क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमि-त्यर्द्धर्चेन ॥ २ ॥

प्रागादित्योदयादग्निं सहभस्मानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयुः दक्षिणां दिशं प्रति नयेयुरित्यर्थः। क्रव्यादमग्निमित्यर्धर्चेन पवनाग्नेरेवायमुत्सर्गः। गृह्यस्येत्यभ्युपगम्यमानेतिप्रसङ्गः। तेनाग्नीनामपि प्रसङ्गेन। अथ तेषां यावज्जीवं धार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते। तदत्रापि समानम्। औपासनोऽपि यावज्जीवं धार्य एव पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेदिति वचनात्। तस्मात्पवनस्येति सिद्धम्। आयतनशब्देन अधिश्रयणार्था मेखलादय उच्यन्ते ॥ २ ॥

तं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानाः ॥ ३ ॥

अथ तमग्निं चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वा अदक्षिणस्यां वा अचतुष्पथे वा न्युप्य अथ तमग्निमप्रदक्षिणन्त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नाना ताडयमानाः ॥ ३ ॥

अथानवेक्षं प्रव्राव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयोरन्नवात्मणिकान्कुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुसनोमालिनः शमीमयमिध्मं शमीमय्यावरणौ परिधींश्चानड्वङ्गोमयश्मं च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपिञ्जूलानि ॥ ४ ॥

प्रधानवेद्यं पृष्ठतोऽनीचमाचाः प्रत्याहरन्ति। अथशब्द ऊर्वाहननस्य प्रत्याहरणाङ्गत्वाद्यङ्गानिवृत्त्यर्थः। ततः सर्वं स्रान्ति। ततः सर्वे केशादीन् वापयन्ति। पुनरपि स्नृतिप्राप्तं स्नानङ्कुर्युः। ततो वक्ष्यमाणान्युपकल्पयीरन्। यद्लोपश्छान्दसः। उपकल्पनविधानात् पुराणानामुत्सर्गः। अनुक्तोपयोगानां यथार्थमुपयोगः कार्यः। मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः। कुम्भा घटाः। आचमनीया नाम आचमनसाधना उदञ्चनकमण्डलुप्रभृतयः। शमीस्रुमन्थोमालिनः शमीपृष्यमालिनः। मणिकादीन् स्त्रीसत्वानुपकल्पयेयुः। शमीस्रुमन्थोमालिन इति मणिकादेर्विशेषणमित्येके। कर्त्तव्यं विशेषणमित्यन्ये। शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयुः। प्राक्ततस्त्वायं विकारः। शमीमय्यावपनी चोपकल्पयेत्। अरणी इत्येतावत्युच्यमाने एकेन वाक्येन द्रव्यचोदना गुणचोदना च विधातुं शक्यत इति ज्ञात्वा शमीमयग्रहणं नैवाधिक्रियते। अरणी ह्यपूर्वा विधीयते। अतः पुनः शमीमयग्रहणं ज्ञातं परिधींश्चोपकल्पयेरन्। किमर्थमिदमिति न विद्मः। द्रव्यचोदना तावच्च कार्या। दधावर्हिषीव सवहनमिति स्थालीपाके दध्यवहननस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति। इतरेषाच्च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति। पाकयज्ञानामितत्तत्त्वमिति दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिताः। एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्तीति मन्त्रलिङ्गाच्च। एकविंशतिधासम्भरामीति। अथ परिधीन् परिदधाति रक्षसामपहत्यै इत्यर्थवादाच्च। तस्मादतिदेशादेव मिध्मेयुः। शमीमयत्वसिद्ध्यर्थमिति चेत्। तदपि न। दध्यस्तावक्छमीमयोऽपि विहितः। दर्शपूर्णमासयोर्विशेषपरिधीनामेकद्रव्यत्वं दृष्टम्। पालाशः खादिरो वेध्म इति बौधायनः। तत्र वेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणमेकविंशतिमिध्मदारूणीति वि-

धिवाक्ये श्रवणात्। दृष्टान्तानुरोधेन। अत्र चेध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव भवन्ति। इध्मसंख्या चावश्यमतिदेष्टव्यैव। इतरथा सन्नहनमात्रातिदेशेन अरत्निमात्रत्वपालाशत्वादयोऽपि गुणा न स्मरिष्यन्ते च। तर्हि सर्वासामभ्याधानं प्राप्नोतीति शङ्का न कार्या। पञ्चदशैधदारुण्यभ्यादधातीति श्रुतेः। इतरेषां च वेतावद्विनियोगः कार्यः। तत्र केचित्परिहरन्ति। गुणचोदनैवेयं सा च ज्ञापनार्थम्। अन्यत्रेध्मपरिधीनामानाहत्वं कार्यमिति। रज्जोर्वहननार्थत्वाच्चयं परिधातव्या एवेति। चशब्दः शमीमयत्वसमुच्चयार्थः। उपकल्पनसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र चशब्दं कुर्यात्। एवन्ते परिहृतवन्तः। तदयुक्तमित्यन्ये। यत्रक्वाचे इध्मग्रहणेन पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणं दृष्टम्। प्राचीनावीतीध्ममुपसमाधाय इध्ममभिधार्य्येति च एकविंशतिवादिनाप्युभयत्र पञ्चदशमभ्युपगम्यत एव। तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादिध्मवर्हिषोश्च सन्नहनमित्यत्रापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम्। पञ्चदशदारुकस्य सतः सन्नहनाद्यतिदेशेन प्राप्यते। यथा यज्ञेष्वेव क्षोत्रकाण्डमभिहिङ्कार इत्यत्र शास्त्रान्तरे क्षोत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽपि यत्रक्वाचे मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा द्वादशापि गृह्यन्ते। स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादेवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम्। एवञ्च कृत्वा प्रकृतौ पार्वणे परिधयो नैव सम्भवन्ति। तदतिदेशादितरेष्वपि पाकयज्ञेषु नैव सम्भवन्ति। प्रकृतौ परिध्यादीनामाचार्येण विनियोगानुरोधेन पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम्। अथोच्यते। एकविंशतिधा सम्भरामीति सन्नहनमन्त्रे संख्या श्रूयते। मन्त्रस्यातिदेशात्पाकयज्ञेष्वपि भवति। पञ्चदशकाष्ठत्वे लिङ्गानुपपत्तिः। न चोहः कर्तुं शक्यः। न प्रकृतावूहो

विद्यते इति न्यायादिति। तदयुक्तम्। नह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृतिः किन्तर्हि दर्शपूर्णमासौ तस्मादत्रास्योह एव कार्यः। अन्ये तु मन्त्रं नैवेच्छन्ति। अपि चैषामपरिधीनां नानाहुत्वमपि दर्शपूर्णमासयोर्भंगवतापस्तम्बेनोक्तम्। यत्तूक्तं रक्षोहननार्थं परिधातव्या इति तदप्ययुक्तं पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात्। न चात्र प्रणयनस्य हविःप्रक्षणार्थंमुपयुज्यते। आज्यहोमलेऽपि दहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात्। अयं प्रणयति प्राणो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्यै इति श्रुतेः रक्षोहनार्थत्वं यदुपादीयते तत्तेन कार्यं मन्त्रेण कृतं किमिति तदुपादीयते रक्षोहननस्य परिधिकार्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिधय उपादेयाः। अतः सर्वत्र पक्षदर्शदारुका एवैध इति सिद्धम्। अनेनैव चाभिप्रायेणाचार्योऽपि पार्वणे परिध्यादीनां विनियोगमनुक्तवान्। बह्वृचानां समाचारश्च सर्वत्रैवमेव। पारम्पर्योपदेशश्चैवमेव। अनेन तु वचनेन परिधयः अपूर्वाः सगुणा विधीयन्ते। तेनावाप्यूर्ध्वसमिधो अनुयाजसमिधश्च न कार्या विधभावात्। नन्वतिदेशप्राप्तेन पूर्णपात्रेणैव यत्र रक्षोहननस्य कृतत्वात् परिधिविधानमुपपद्यते इत्याग्रहो न कार्यः। नह्यत्र परिधिविधानस्थानेनैव कार्येण भाव्यमित्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति। विधिभेदात्तस्य कार्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्यान्तरं कल्पनीयमित्यलमतिविस्तरेण। आनडुहचर्मैतं चर्म घोषकस्येयुः। नवनीतस्य अक्षानस्य यावत्यो युवतयः स्युरिहे तावन्ति कुशपिञ्जूलानि घोषकस्येयुः ॥ ४ ॥

अग्निर्विलायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्चैव ॥ ५ ॥

अथाग्निहोत्रविहरणकाले ऽपराह्णे शमीमयीभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्थयेत् अर्धर्चेन । अयज्ञाग्निः प्रचनो भवति ॥ ५ ॥

तन्दीपयमाना आसत आशान्तरात्रादायुष्मतां कथाः कीर्त्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

तंग्रहणं मन्त्रस्योत्तराङ्गत्वाद्यङ्गानिवृत्त्यर्थम् । आयुष्मताङ्गुलब्रह्मणामन्ये पाठ्य कथाः कीर्त्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ब्रुवन्तः मथितमग्निन्दीपयमानाः गृहाद्बहिरेवासते आशान्तरात्राश्रिणि यस्मिन् काले तूष्णीमासते जनास्तच्छान्तरात्रम् ॥ ६ ॥

उपरतेषु शब्देषु सम्प्रविष्टेषु वा गृहान्निवेशनं वा दक्षिणद्वारपक्षात् प्रक्रम्याविच्छिन्नासुदकधारां हरेत्तन्तुन्तन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्योत्तरक्षात् ॥ ७ ॥

ततो यदा न शब्दाः क्वचिदुच्चरन्ति तदा । उत्तरविवक्षार्थमनुवादोऽयम् । सम्प्रविष्टेषु वा प्रमाल्येषु गृहनिवेशनं वा । किमुक्तं भवति । शान्तरात्रात्रागपि यदामात्या गृहनिवेशनं वा प्रवेष्टुं कामयन्ते तदा वातेषु प्रविष्टेषु । एवं शान्तरात्रेण सह विकल्पः । निवेशनशब्देनात्र संवेशनमुच्यते । शयनस्थानमित्यर्थः । उपसर्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । उक्षण्वेरुत्तेः । निरित्येव समित्येतस्य स्थान इति । तद्दर्शनम् । अनयोरन्यतरे काले कर्त्ता दक्षिणाद्द्वारपक्षादारभ्य वा उत्तरक्षाद्द्वारपक्षात्तन्तासुदकधारां सिञ्चेत् । तन्तुमित्यृचा ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहश्चर्मास्तीर्य्याग्ग्रीवमुत्तरलोमः तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहतायुर्जरसं वृणाना इति ॥ ८ ॥

अथशब्दोऽस्मिन् काले ऽन्यान्तरमौपासनमुपसमादध्यादिति ज्ञापनार्थम्। ततः पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य्येत्यादि व्याख्यातम्। ततश्चर्मण्यमात्यानारोहयेदारोहतेत्यृचा। कर्त्तृवर्जं सर्वे पुमांसः स्त्रियश्चामात्या इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

आज्यसंस्कारान्तं कृत्वा इममित्यृचाग्नेः पश्चात्परिधिं परिदध्यात्। ततो दक्षिणतस्तूष्णीमुत्तर उत्तरतस्तूष्णीमेव। परिधिमित्येकवचनादादावेव समन्त्रकत्वमितरौ तूष्णीम् ॥९॥

अन्तर्मृत्युन्दधतां पर्वतेनेत्यश्मानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीयमात्यानीज्येत ॥ १० ॥

अथ अन्तर्मृत्युमिति पादेन अश्मानमुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति कृत्स्नं पादग्रहणे कृत्वा पादशब्दो मूलवाची। यथा पादः पदिति। तेनात्र पादमात्रस्य ग्रहणं न कृतः। तत आज्यभागान्तं कृत्वा परं मृत्यो इति चतसृभिः प्रत्यृचं व्याख्यातम्। तथा हुत्वा यथेत्यृचामात्यानीज्येत ॥ १० ॥

युवतयः पृथक् पाणिभ्यां दर्भैतरुक्कैर्नव-

नीतेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामचिणी आज्यपरा-च्योविसृजेयुः ॥ ११ ॥

यस्मात्येषु या युवतयः स्त्रियः ता दर्भतरुषकैर्नवनीतं गृहीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यां अचिणी अञ्चति। पृथक्पाणिभ्यामिति यत्तम् पृथक् पृथक् युगपदेवाञ्जीरन्। न पर्य्यायेणेत्येवमर्थम्। तेन हित्वं स्रुग्पिञ्जूलानां नास्त्येव। ततोऽनवेक्षमाणाः पृष्ठतो विसृजेयुः स्रुग्पिञ्जूलानि ॥ ११ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥ १२ ॥

इमा इत्यृचा कर्त्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत ॥ १२ ॥

अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानङ्कर्त्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

तत एतयाश्मानं कर्त्ता पूर्वमभिमृशेत्। प्रथमवचनात्स्यादितरेऽभिमृशेत् तूष्णीम् ॥ १३ ॥

अथापराजितायान्दिश्यवस्थायाग्निनानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयापोहिष्ठा मयोभुव इति ऋचेन परीसेगामनीपतेति परिक्रामन्तु जपेत् ॥ १४ ॥

अग्ननानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयापोहिष्ठेति ऋचेन सिच्यमानयाऽस्मान्येषु औपासनाग्निं परिहृत्य तस्मिन् काले अपराजितायां दिशि स्थित्वा कर्त्ता परीम इत्यृचं जपेत् ॥ १४ ॥

'पिङ्गलोऽनड्वान् परिणेयः स्यादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

एवं गुणयुक्तोऽनड्वान् परिणेतव्यः। अथ लिष्टक्रदादि समापयेत्। उत्तरत्राथशब्दात् ॥ १५ ॥

' अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवत्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥

अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्ति यो देशोऽभीष्टस्तत्राहतेन वाससा प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥ १६ ॥

आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

तत्रैव वा उदयादस्वपन्त आसते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽग्निं संस्कृत्याऽपनः शोशुचदघमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहतं वासश्च दक्षिणा ॥१८॥

ततः उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा अग्न संस्कृत्येति वचनमाग्न्यभागान्तं हुत्वा तत एवाग्नात् अपनः शोशुचदघमिति होमः कार्य इत्येवमर्थम्। प्रत्यृचं व्याख्यातम्। तथा हुत्वा। अग्नस्य तु धामावसंस्कारः। ततो होममेवं समाप्य तत एवाग्नात् ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत। ततो गौः कंसोऽहतं वास इति त्रीणि भुक्तवद्भ्यो दक्षिणां दद्यात्। ओदयादित्येव सिद्धे उदित आदित्य इति वचनमध्यापनकालेऽपि सौर्याणि दिवैवाधेतव्यानि। न कदाचिद्रात्रौ कर्त्तव्यानीत्येवमर्थम्। तेन

प्रत्यवरोहणे चेत् स्वपन्तमभ्युदयाच्चेदित्यत्र चापरिपुरुषिते जप इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

इति चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ॥

अथ सप्तमी कण्डिका ॥

अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिके एकोद्दिष्टे वा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणो विधिः श्राद्धे वेदितव्य इति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माच्छ्राद्धादिभ्येयश्च प्राप्तिः मूढैरपि च क्रियते तस्माद्वक्ष्याम इति । पार्वणमिति श्राद्धनाम । अन्वर्थसंज्ञा चेयं पर्वणि भवं पार्वणमिति । तथा-ध्येकस्मिन्नेव पर्वणि भवति । अमावास्यायाम् । नोभयोः पर्वणोः । कुतः । पिण्डपित्रयज्ञेन सह व्यतिषङ्गदर्शनात् । स्मृतेश्च । विषमदृष्टत्वेऽग्निमानिति मनुः । अमावास्यायां पित्रभ्य इति गौतमः । पितॄनुद्दिश्य यदीयते ब्राह्मणेभ्यः तदया तच्छ्राद्धम् । काम्यं श्राद्धं पशव्यां पुत्रकामस्येत्यादि । हविपूर्वनिमित्तमाभ्युदयिकम् । एकमेवोद्दिश्य यच्छ्राद्धं श्राद्धमग्नौ दधुः । एकादशाहे एकोद्दिष्टमित्यादि तदेकोद्दिष्टम् । धर्मभेदात् पृथगुपदेशः । श्राद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं धर्मभेद-प्रदर्शनार्थं कर्त्तृव्यताविध्यर्थञ्च । धर्मभेदमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

ब्राह्मणान् श्रुतशीलवृत्तसम्पन्नानेकैकं वा काले निमन्त्रयापितान् स्नातान् कृतपञ्चौचानाचान्तानुदङ्मुखान् पित्रवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य

द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्यादिनिवृत्त्यर्थम्। श्रुतं स्वाध्यायः शीलं स्वभावः शमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च। वृत्तं विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च। एतैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेशयेत्यनेन सम्बन्धः। काले श्राद्धितान् स्मृत्युक्तनिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः। उक्तं च मनुना।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते।
निमन्त्रयीत त्रयवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितानिति।
तेषाञ्चेते नियमा भवन्ति।
निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्तदा।
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं तदुच्यते॥

इति मनुः। स्नातानिति वचनं नियमेन स्नातान् भोजयेत्। केनचित्कारणेन स्नानाग्रहोऽत्र भोजयेदित्येवमर्थम्। अन्ये स्नातानिति समाहृतानिति व्याचक्षुः। अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति तत्र स्नानद्रव्येण कारयितव्यमिति व्याचक्षुः। प्रक्षाल्य पादौ पाणी वेत्याचमनाङ्गत्वेन विहितं पक्षौचं गृहपादस्यानिवृत्तमिति ज्ञापनार्थं कृतपक्षौचवचनम्। तेन गृहपादत्वेऽप्यत्र नियमेन पक्षौचं कार्यमित्यर्थः। अन्ये तु स्वयमेव तेषां पादान् प्रक्षालयेदित्येवमर्थमिति व्याचक्षुः। आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते। तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गञ्च द्विराचमेयुः। एवं गुणविशिष्टानुदङ्मुखान् पितॄनुपवेशयेत्। उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम्। पितृवदिति वचनं ममैते पितर इत्येवं मनसा ध्यायन् उपवेशयेदित्येवमर्थमित्येके। अन्ये तु पितृदैवं पितामहाय रुद्र-

तरं प्रपितामहाय इदमन्नमित्येवं यथास्व उपवेशनार्थमिति एकैकस्यैकैकमुपवेशयेत्। द्वौ द्वौ वीर्स्तीर्वा यतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः। सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्यमस्त्येव। सर्वथाऽल्पकर्मणो महाकर्मणश्च क्वचिदपि समानफलतामङ्गीकृत्य न कार्या। महाकर्मविधानानर्थक्यप्रसङ्गात्। न त्वेकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत्।

द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे॥

इति मनुनोक्तस्य एकैकमुभयत्र वेत्यस्य पक्षस्यायं प्रतिषेधः। अस्य प्रतिषेधं कुर्वता मनूक्तमन्यदनुज्ञातं भवति। तेनेतत् सिद्धं भवति। दैवमपि भोजनमत्र कार्यम्। तस्य विधिः स्मृतितोऽवगन्तव्यः। आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते। यथादृष्टोक्तेति कर्तव्यतामात्रमेव कार्यम्। न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः। मनुरपि।

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम्।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मादेतेन विस्तरम्॥
बहुलं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्॥

इति वृद्धविदः

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः।
इत्यादाय वर्ज्या इति॥ २॥

काममन्नाद्ये ॥ ३ ॥

आद्यं सपिण्डीकरणम्। यदुद्दिश्य क्रियमाणत्वादमध्ये तदेव हि प्रथमम्। तदर्जितेषु श्राद्धेषु काममन्नत्रयाणामेकं भोजयेत्। सपिण्डीकरणे तु नियमेन त्रयाणां त्रिभिर्भाव्यम्।

कार्भमिति वचनमायक्लप्योत्थमिति ज्ञापनार्थम्। अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचक्षते। तदेव प्रथमनिर्दिष्टम्। अन्ये त्वनाद्ये अभोजने आमहिरण्ये श्राद्धादाविति। आमैर्वा फलमूलैर्वा प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रं इति बौधायनः। अन्ये त्वनाद्ये दुर्भिक्ष इति। अन्ये त्वनाद्ये आद्याभावे श्राद्धाभावे सम्यदभाव इति ॥ ३ ॥

पिण्डैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

जीवकृतानां पिण्डनिरूपणमधिकृत्य ये पक्षाः पिण्डपितृयज्ञे उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेयाः ॥ ४ ॥

अपः प्रदाय ॥ ५ ॥

उपवेशनादनन्तरं ब्राह्मणपाणिष्वपो ददाति। आग्नेयीसुखः प्राचीनावीती पितृकर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥

दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय ॥ ६ ॥

ततो दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनेषु ददाति। आसनं प्रदायेति सप्तम्यर्थे द्वितीया। आदेशनस्य प्राक् चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

ततः पुनरपो ददाति ॥ ७ ॥

तैजसाश्मयमृण्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वपः आसिच्य शन्नो देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः

प्रत्तः स्वधया पितृनिमाँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥ ८ ॥

ततस्तैजसमेकं पात्रं अश्ममयमेकं मृण्मयमेकं एतेषु त्रिषु पात्रेषु। विद्व्यासम्भवे एकद्व्येषु वा त्रिषु पात्रेषु। त्रीण्यपि तैजसानि वा त्रीण्यश्ममयानि वा त्रीण्यपि मृण्मयानि वा तान्याग्नेयीदिक्संस्थानि निधाय तेषु दर्भानास्तीर्य ततस्तेषां निर्णिज्य ततः शन्नो देवीरित्यृचा पात्रत्रयस्था आपोऽनुमन्त्रयेत्। सकृदेव अवत्वाच्चमसाहुतिः। ततस्त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण प्रतिपात्रं मन्त्राहुतिः। पितृशब्दस्योर्ध्वो नास्तीत्यूर्ध्वं प्राक्। ततः पात्रेषु गन्धमाल्यान्यावपेत् ॥ ८ ॥

प्रसव्येन ॥ ९ ॥

पित्र्यमङ्गं सर्वं प्रसव्येनाप्रदक्षिणेन कार्यमप्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः तृतीया तु प्रकृत्यादिष्टत्वात् द्रष्टव्या। समेन धावतीतिवत्। प्रदक्षिणमुपचार इत्याभ्युदयिके अपवाददर्शनाद्योगविभागोऽवगतः ॥ ९ ॥

इतरमाद्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यमिति ॥ १० ॥

उत्तरवोपवीतयेति विधानाद्धर्वमिदं पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्यमित्युक्तम्। अधुना उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरभ्यार्वाग्गन्धमाल्यादिदानाद्यङ्गोपवीतिना कर्म कर्तव्यमिति ब्रह्मविदः। इतरस्य अन्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तरेणार्घ्यं प्रयच्छेत्। उपवीतित्वाद्धेतोः। पित्र्ये तावत् प्राचीनावीतिना

माच्यमयं चोपवीती तस्मादित्यर्थः। येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते प्राचीनावीती भवति। ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थिते उपवीती भवति। अत्र तूपवीतित्वात् प्राचीनावीतित्वसिद्धार्थं सव्यपाणिपिहितो-येन दातव्यमित्यर्थः। अथवा सव्यपाणेः श्रेष्ठगर्हितत्वाद्-दक्षिणं पाणिं सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना उपवीत्यर्घ्यं प्रयच्छेत्। पित्रादित्रयाणां त्रिभिर्मन्त्रैः यथा-क्रमं प्रयच्छेत्॥ १०॥

अपपूर्वम्॥ ११॥

अर्घ्यप्रदानात् पूर्वमन्या अप्यपो दद्यादित्यर्थः॥ ११॥

ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत् सकृत् स्वधा अर्घ्या इति॥ १२॥

अर्घ्या इति निवेदयेदिति शेषः। ता अर्घ्या आपः प्रति-ग्राहयिष्यन् प्रतिग्रहात् पूर्वं सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत्। स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रशेषः। पित्रर्थं यावन्तो ब्राह्मणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्निवेदयेत्। न प्रतिब्राह्मणम्। तथा पितामहार्घ्याणां द्वितीयं सकृदेव। प्रपितामहार्घ्याणां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति वचनम्। निवेदनस्य त्वेकृत् नियमादन्यासामपामानं अर्घ्यदानञ्च अर्घ्यमन्त्राय प्रतिब्राह्मणमावर्त्तन्ते। निवेदनान्योदकदानार्घ्यदानेषु पदा-र्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा द्रष्टव्यः। गन्धादिदाने च तथा। एवमेकैकस्यानेकपक्षे। एकैकपक्षे त्वेकैकं पात्रमेकै-कस्य निवेद्यान्या अप एकैकस्य दत्त्वा अर्घ्या अप एकैकस्य ददात्। सर्वेषामेकपक्षे त्रीण्यपि पात्राणि तस्मैव निवेद्य

पुनः पुनरन्वा अपो दत्त्वा तस्यैव त्रिरर्घं त्रिभिर्मन्त्रैः प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत या दिव्या आपः पृथिवी सम्बभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शंस्योना भवन्त्विति संस्रवान् समवनीयताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणैः प्रसृष्टा निर्णीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत् या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण । प्रसृष्टा इत्यादिकर्मण्यि क्त्रप्रत्ययः । भूतकालत्वमात्रे व्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन प्रतिब्राह्मणं पृथगनुमन्त्रणम् । अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानीमेवानुमन्त्रयेत् । एवं सर्वेषामर्घ्यं दत्ते संस्रवानर्घ्यशेषान् पात्रगतान् तानेकीकरोति । उत्तरे द्वे पात्रे प्रथमपात्रे आसिञ्चतीत्यर्थः । एवं गृह्यविदः । ततस्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुखमनक्ति । न चेद्यानक्ति ॥ १३ ॥

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितम् ।
आदत्तास्तावतिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

पितॄणामर्घ्यपातितं पितॄणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृता एवम्भूतं प्रथमं पात्रं तस्मादेशाद्नोद्धरेत् । समवनयनदेशात्पात्रापनयेदाश्राद्धपरिसमाप्तेः । किमिति नोद्धरेत् । यस्मात् तस्मिन् पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिण्डितास्तिष्ठन्तीति गृह्याः तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छन्ति । अन्ये तु तत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी । तेनायमर्थः ।

श्राद्धस्यान्ते न प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति। एतदुक्तं भवति। अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यञ्चिलं कुर्यात्। मोदरेत् आसमाप्तेरिति व्याचख्युः। शौनकोऽब्रवीत् शौनक एवमवादीत् शौनकग्रहणं तस्य पूजार्थम्। न वक्तव्यार्थम् ॥ १४ ॥

इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ॥

अथ अष्टमी कण्डिका ॥

एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

आच्छादनं वस्त्रम्। इदानीं प्राचीनावीती भवेत्। ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददाति। एतस्मिन् काल इति वचनं एतस्मिन् काले एतान्येव ददातीत्येवमर्थम्। तेन गोधिरण्यादीनां श्राद्धान्ते प्राक् स्वधावाचनात् प्रदानं कार्यमिति सिद्धम्।

दत्त्वा तु दक्षिणां मत्वा स्वधाकारमुदाहरेदिति श्रुतेः ॥ १ ॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवैकरवाणीति वा ॥ २ ॥

अनाहिताग्नेः पिण्डपित्तयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिषङ्गो भवति। दर्शोपसमाधानान्तं पिण्डपित्तयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपक्षौचादाच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा ततः पिण्डपित्तयज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्रादयर्थान् ब्राह्मणाननुज्ञापयति अग्नौ करिष्ये इति वा अग्नौ करवै इति वा अग्नौ करवाणीति वा ॥ २ ॥

प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणैरेवं प्रत्यभ्यनुज्ञा देया क्रियतामिति वा कुरुष्वेति वा कुरु इति वा । यथासंख्यम् ॥ ३ ॥

अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

ततो अग्नौ जुहोति उक्तमार्गेण मेक्षणेनावदायावदाय सम्यदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहृत्येति । अयमग्नौ होमादर्वाचीनं पिण्डपितृयज्ञाङ्गं पूर्वं कृतमिति ज्ञापनार्थः । तेनान्वयोर्व्यतिषङ्गो लभ्यः । अग्नौ वचनमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ४ ॥

अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अभ्यनुज्ञायामिति यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति । अग्निकार्यकरत्वं यदि स्वेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचनं प्रत्यभ्यनुज्ञावचनश्च नैव स्तः । कथं तर्ह्यभ्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातुं शक्यम् । उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिसद्भावात् पाणिहोमं नाभ्यनुजानन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञफलप्राप्तिर्नास्ति तत्राग्निप्राप्त्यभावात् पाणिहोममभ्यनुजानन्ति । कथं पुनस्तत्राग्न्यभावः यज्ञाग्नि वक्ष्याम इति हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिसुखाः पितर इति श्रुत्याकर्षादग्निर्निवर्त्तितः । एवञ्च कृत्वा विधिवशेन तेषामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिवचनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्यनुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञफलप्राप्त्यभावेनाग्न्यभाव इत्ययमर्थः । ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणाः पित्रादित्रयार्थं उपविष्टास्तेषां सर्वेषां पाणिषु जुहोति । वचनात् । मन्त्रौ च द्वौ । तत्रार्थ-

देकैकां चाहुतिं विष्टह्य विष्टह्य सर्वेषां दक्षिणपाणिषु जुहोति। मैत्रपर्णानुमदरघमर्थासुतम्। अन्ये तु पाणिनैव जुह्वति। तस्पक्षे सुतरां लुप्तम्। अन्ये तु प्रतिब्राह्मणं द्वे द्वे आहुती ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुह्वति। विग्रहविध्यभावादारम्भसामर्थ्याच्चेति। एवं पाणौ होमः। यस्मिन् पक्षे पिण्डनिरूपणकाले ब्राह्मणानां समीपे पिण्डनिर्वपणं भवति। उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्वा पितृयज्ञवदिति श्रुतिः। पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विभावयिष्यामः। अनाहिताग्नेः पार्वणे अग्नौ करणमेव। न पाणिहोमः। पाणिहोमं श्रुत्वा हृदयति ॥ ५ ॥

अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवानामग्निमुखत्वादग्नौ होमः। पितॄणां पाणिमुखत्वात् पाणौ होमो युक्त एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥७॥

यदेतदत्रान्नं विधातुमिष्टमिति गम्यते। तत्राग्नौ हुत्वा भोजनेषु भोजनार्थमन्यदन्नमनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थः। यदि पाणिहोमः कृतः तदाचान्तेषु अन्यदन्नं ददातीत्यपरः। आचान्तशब्दे विप्रतिपन्नाः तत्र केचिदाहुः यदा पाणिषु होमः तदाहुतमन्नं भाजनेषु निधाय अभक्षयित्वैव निष्क्रम्याचामेयुः। आचान्तेष्वन्यदन्नं ददाति। ननु यदि भक्षणं न कृतं तदाचमने विधिर्न घटते। अशुचित्वाभावादिति चेत्। वयं पृच्छामः। कृतेऽपि भक्षणे किमित्याचमेयुः। अशुचित्वादिति चेत्। अशुचित्वेऽपि किमित्याचमेयुः। वचनादिति चेत्।

तदवाप्यविगिष्टम्। यत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमाचमनमुद्दीयते। न च सर्वमाचमनमशुचित्वनिमित्तम्। कर्माङ्गनिमित्तकयोरपि विद्यमानत्वात्। तथाहि पिण्डदानमुद्दाह मनुः।

आचम्योदक् पराहृत्य त्रिराचम्य यतैरसून्। इति।

नैमित्तिकत्वेदमशुचित्वाभावात्। तदेदमपि नैमित्तिकम्। पूर्वं प्राशननिषेधश्च दृश्यते।

यत्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः।
पितरस्तेन तृप्यन्ति श्रेयांसं न लभन्ति ते॥
यच्च पाणितले दत्तं यच्चासनुपकल्पितम्।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथक् भावो न विद्यते॥ इति।

ननु सपिण्डीकरणे दृश्यते। हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददातीति। तस्यैवायं निषेधः। ददाति चोदितत्वात् तस्य ददन्तु जुहोति चोदितं तस्माच्चास्य निषेध इति चेत्। तत्र ब्रूमः। दत्तशब्देन विधितो यत्पाणौ निहितं भक्षन्तदुच्यते। एवमुदीच्या आहुः। भाष्यकारास्त्वेतन्नेच्छन्ति। वसुभक्षणे। आचान्तेष्विति भक्षितेष्वित्यर्थः। पाणिषु हुतशेषेष्वन्नेषु प्राश्नितेष्वन्यदन्नं ददाति न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः। यथाग्नौकरणपक्षे। अन्नाभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्। यो ह्यग्निः स हिवो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत इति हि द्रामुनाग्निसाम्यं दर्शितम्। तत्र प्राश्नितेष्वाचमनं न कार्यम्। अग्नितुल्यत्वदर्शनात्। प्रयोगान्तरस्य च तद्विषयत्वाविधानात्। केचित्त्वङ्गुष्ठनिषेचनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति तत्पक्षे आचमनं कार्यं न वेति चिन्त्यम्। यत्नं पाणितले दत्तमित्ययं निषेधः सपिण्डीकरण एव। तस्य ददाति चोदितत्वात्। अस्य न भवति जुहोति चोदितत्वात्तच्छब्दचोदितस्यैव च

तदुपहर्षं युक्तं तस्यैव प्रथमं सम्प्रत्ययादिति। अत्र युक्तं ज्ञात्वा कार्यम् ॥ ७ ॥

अन्वसन्ते ॥ ८ ॥

हूतयोपसदं भोजनार्थेषु पात्रेषु निहितेष्वपेषु ददाति अग्निहोत्रे पायिहोत्रे च समानमिदम् ॥ ८ ॥

दृष्टं दत्तमभ्रुक्तमिति ॥ ९ ॥

दृष्टं प्रभूतमदत्तं अभ्रुक्तं अदधिकरणशीलम्। इतिशब्दो हेत्वर्थः। तस्मात्प्रभूतमन्नं देयमिति भोजनस्य पर्याप्तमात्रं न देयम्। ततोऽप्यधिकं देयं यथोच्छिष्टमेतत्स्यात् ॥ ९ ॥

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः शावयेदन्नमी-मदन्तेति च ॥ १० ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति तिस्रः। यजमानेनेच्छां ज्ञात्वा ततो मधुमतीति तिसोऽन्यतमैकां शावयेत्। तृप्तेषु शावयेदित्येव वक्तव्ये ज्ञात्वेति वचनं ज्ञात्वेताः शावयेत् पूर्वन्तु भोजनकाले अन्याः शावयेदित्येवमर्थम्। मनुनाप्युक्तम्।

स्वाध्यायं शावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैवहि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च इति ॥ १० ॥

सम्पन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपयुक्तं तत्तत् स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अथ सम्पन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान् पृच्छति ते च सम्पन्नमिति ब्रूयुः। ततो यद्यदन्नमुपयुक्तं तत्तत् तत्तद्-

आदुहरन्ति पिण्डार्थम्। तत्तत् स्थालीपाकेन सहैकीकरोति अन्वष्टकीरणार्थत्वादर्थादग्निसेव काले सर्वत्राकृत्यग्नेपादुहरति। ततो भुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेत् ब्राह्मणेभ्यः। इदं शिष्टं किमनेन कर्त्तव्यमिति। स्थालीपाकेन सहेति नावापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते। सर्वत्राद्धेषु प्रसङ्गात्। अनिष्टश्चैतत्। तेनानुवाद एवायम्। तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं भवति। यत्र तु स्थालीपाकः विधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति। आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि।

अन्वष्टक्यञ्च पूर्वेद्युर्मासि मासि च पार्वणम्।
काम्यमभ्युदयेष्ट्यां एकोद्दिष्टमथाष्टमम्॥

तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ करणम्। अग्निसमीपे स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणम्। पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात्। तत्र साधितमेव प्राक्। उत्तरेषु चतुर्षु भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य हुताशं कृत्वा पार्वणवत्। ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणम्। तेषु स्थालीपाकविध्यभावात् पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्च। तत्रार्याक्षेपा च तदभ्युक्षणं च सकृदाक्षिञ्चावस्तरणं च लेपावित्यादिपक्षीप्राग्रवासं भवति। अग्निं प्रणयेयादिति तु न भवति अन्यघातिप्रणयनादि सर्वं न भवति॥ ११॥

अभिमतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्॥ १२॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यद्यभिमतं स्वीकर्त्तुं अभिप्रेतं तदा तेभ्यो दद्यात्। अथ यदनुमतमनुज्ञातं दृष्टैः सहोपभुज्यता-

गोसवे देवनिर्मितः। प्रजावद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄनिमांल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनम्। नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यर्घ्यं निवेदनं यथालिङ्गं नान्दीमुखाः पितरः इदं वः अर्घ्यमित्यर्घ्यप्रदानं मन्त्रो यथालिङ्गम्। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। सोमाय पितृमते स्वाहेति होममन्त्रो। मधुवाता इति ऋचस्य स्थाने उपाग्नौ गायतेति पञ्च मधुमतीः त्रावयेत्। अघमघमौमदन्तेति षष्ठीम्। आचान्तेषु भुक्तावशयान् गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनावीतान् दर्भानास्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेषु भुक्तावशेषैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव क्रमेण मन्त्रावृत्तिश्चला। अन्ये तु नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति एवं यथालिङ्गं पिण्डादिपूरणन्ति। सर्पिषि दध्यानयति एतदेवं पृषदाज्यं अनुमन्त्रणादि पूर्ववत्। अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति। ॐ स्वधोच्यतामित्यस्य स्थाने उपसम्पद्यमिति त्रयं पूर्ववत्। अष्टमीश्राद्धं काम्यवत्। एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रं न दैवं न भूयो न दीयो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्दः तिलोऽसीति मन्त्रस्योहः तूष्णीं वा तिलावपनं अर्घ्यं निवेदनं तूष्णीं यच्चेह दत्तं तत्पात्रं स्रुचं करोति। भोजनार्थादवादृत्य हृतात्तं ज्ञात्वा वसुचे स्वाहेति पार्वणहोमः। वसुधेयशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम्। नाभिश्रावणं भुक्तावशेषमात्रेणैकं पिण्डमिपूणीयात्। तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा निनयनमन्त्रस्योहः। अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति पत्नीप्राशनन्तु नास्ति। अभिरम्यतामिति विसर्जनं एव नवश्राद्धवर्जितेषु एकोद्दिष्टेषु। नवश्राद्धेषु तु एकोद्दिष्टेषु सर्वमप्यमन्त्रकं भवति। नवश्राद्धमप्यमन्त्रकमिति वचनात्। दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि। *नवश्राद्धं दशाहानीति वचनात्। यत्र यत्रावृत्तिः पार्वणहोम*

उक्तः तत्र सर्वत्र भाष्यकारः पिण्डदानं नेच्छति। स्थालीपाकेन सह भुक्तशेषेण पिण्डदानमुच्यते तत्र च स्थालीपाकाभावादिति। ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः। स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यं न पृथक् स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण चेत्यर्थः। न तु यत्र स्थालीपाकस्तत्रैव पिण्डदानं कार्यमिति। तेन तेष्वपि केवलेन भुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति ॥ १५ ॥

इति चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ॥

अथ नवमी कण्डिका।

अथ शूलगवः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः। शूलगव इति कर्मनाम स वक्ष्यते। शूलोऽस्यास्तीति शूलः। अर्श आदिभ्योऽच्। शूलोत्यर्थः। शूलते रुद्राय गोपशुना यागः। स शूलगवः ॥ १ ॥

शरदि वसन्ते वार्द्रया ॥ २ ॥

शरदि वसन्ते वा ऋतौ आर्द्रानक्षत्रेण स कार्यः ॥ २ ॥

यष्टं खल्वस्य यूषस्य ॥ ३ ॥

खल्वस्य यूषस्य यष्टं कायेन यमिष्यमाणेनेत्यनेन सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अकुण्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

स च यवः अकुण्ठिपृषत्कार्यः। कुण्ठी च पृषद्य न याद्य इत्यर्थः। पृषद्वर्णो लोहितः शुक्लबिन्दुभिः संयुक्तः ॥ ४ ॥

कल्माषमित्येके ॥ ५ ॥

मिति तदा स्वीकृत्य ज्ञातिभिर्बान्धवैश्च सहोपभुञ्जीत। मनुरपि।

आतिथ्यः सत्कृतस्तस्मै दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत्। इति।

ततः अनाद्यान्तेषु पिण्डान्विदध्यात् पूर्वोक्तविधिना। अनाद्यान्तेषु पिण्डान्विदध्यात् पूर्वोक्तविधिना। अनाद्यान्ते विल्वेश्वरे भुक्तवत्स्वितिवचनं भुक्तवत्स्वेव निदध्यात्। न पूर्वमित्येवमर्थम्। मनुना भोजनात् पूर्वं निषेधं विहितं तत्र कार्यमिति। यतो ज्ञायते। अन्यत्र मनुप्रोक्तस्यादिदृष्टस्याङ्गस्येष्टातः करणमिति॥ १२॥

आचान्तेष्वेके॥ १३॥

आचान्तेषु निषेधमेके इच्छन्ति॥ १३॥

प्रकीर्य्यान्नमुपवीयो ल्लघोच्यतामिति विसृजेत्॥ १४॥

आद्यमनोत्तरकालमुच्छिष्टानां समीपेषु अन्नं प्रकिरेत्। अनाद्यान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्डान्दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपे अन्नं प्रकिरेत्। मनुरपि।

विसृजेत्। व्यतिसृजेत्। अनुजानीयादुत्सापयेदित्यर्थः। ते च ॐ स्वधेति प्रत्यूचुः ॥ १४ ॥

अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत्। तथा सति ते च अस्तु स्वधेति प्रत्यूचुः।

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः।
दक्षिणाग्निदिशमाकाङ्क्ष्याचेतेमान्वरान् पितॄन्॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति॥
उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः।
ततो गृहबलिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥ इति मनुः।

अष्टौ श्राद्धानीत्युक्तम्। तत्रान्वष्टक्यञ्च पूर्वेद्युश्च मासि मासि चेति श्राद्धत्रयं द्वितीयेऽध्याये व्याख्यातम्। पार्वणस्थानाहिताग्नेर्व्याख्यातमेव। आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पार्वणं करोति। पिण्डयज्ञन्तु निर्वर्त्येति मनुः। तत्र पाणिहोमः। ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानञ्च। काम्ये च पाणिहोमः। भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानञ्चास्त्येव। मासिश्राद्धस्य पार्वणस्य च एककार्यत्वादन्यतरैवालमित्युक्तम्। तत्र मासिश्राद्धं कृतवांस्तत्पर्वणि केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव। काम्यश्राद्धं कृतवांस्तेनैवार्ते न पुनर्मासिश्राद्धपार्वणश्राद्धे कार्ये। काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्था न पुनरावर्तयितुं शक्नोति। अग्निहोत्रवद्द्रव्यवत्। आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः। प्राक्सवोपवीती स्यात् प्रदक्षिणमुपचारी यवैस्तिलार्थी गन्धादिदानं दिक्षु ऋजुदर्भासने दद्यात्। यवीऽसि सोमदेवत्यो

कल्पार्थं यद्वीयादित्येके चाहुः। कल्पाणो नाम क्षण-विन्दुचितः॥ ५॥

कामं कृष्णमालोहवांश्चेत्॥ ६॥

कामं कृष्णं यद्वीयादालोहवांश्चेद्भवति जम्बूसदृश इत्यर्थः॥ ६॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिञ्च॥ ७॥

एवं गुणयुक्तं पशुं यजमानकर्मणः पूर्वमेव व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिञ्चति स्नपयति स्वयमेव॥ ७॥

शिरस्त आमसतः॥ ८॥

शिरस्त आमसतः आमसतः आपुञ्जयतेत्यर्थः॥ ८॥

रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति॥ ९॥

रुद्रायेति मन्त्रेण सत उत्कृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्सवदन्तो भवति सेचनसमर्थो वा भवति॥ ९॥

तं वर्धयेत् सम्पन्नदन्तस्त्वृषभं वा॥ १०॥

तं पशुमेवमवस्थं वर्धयेत् ततोऽन्यतरस्यामवस्थायां कर्म कुर्यादृषभमाप्तम्॥ १०॥

यस्त्रियायां दिशि॥ ११॥

यामाद्दिशः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि कार्यमित्यर्थः॥ ११॥

असन्दर्शने यामात्॥ १२॥

यत्रस्थं ग्रामो न पश्यति यत्रस्थो वा ग्रामं न पश्यति तत्र देशे कार्यमित्यर्थः॥ १२॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रात्। उदित इत्येके॥ १३॥

उभयोरन्यतरस्मिन् काले कुर्यात्॥ १३॥

वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतत्वौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्यतरयार्धशिरसि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनायां वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

मूलगवं यो वेत्ति असौ वैद्यः यः स्वयं कृतवानसौ चरित्रवान्। अस्मिन् कर्मण्येवंगुणं ब्राह्मणं उपवेशयेत्। आज्यभागान्तं कृत्वा अथ शामित्रस्यायतनमुद्धरोति। ततः सपलाशामार्द्रशाखां यूपं यूपार्थं पुरस्ताद्ग्नेर्निखनति। 'तत्रयं न भवति। आर्द्रामिति वचनात्। सा च यूपप्रमाणा ग्राह्या। व्रतत्वौ कुशरज्जू वा रशने भवतः। व्रततौ वल्ली पलाशविशेषः। रशने अन्यतरयेति विहृत्य पाठः कर्त्तव्यः। प्रमद्भावात्। तयोरन्यतरया रशनया यूपं परिवीय परिवेष्ट्य अन्यतरया रशनया अर्धशिरसि शृङ्गमध्ये दक्षिणं शृङ्गं यथा बद्धं भवति तथा पशुं बद्ध्वा यूपे तत्परिवीतायां रशनायां वा नियुनक्ति प्रव्रश्चनं यस्मै नम इति मन्त्रेण। यूपादयो विशेषा अग्निष्टोम एव मुख्या भवन्ति न पशवन्तरे। कुतः। पशुकल्पेति विध्यभावात् ॥ १४ ॥

प्रोक्षणादिसमानं पशुना विशेषान् वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

प्रोक्षणादिवचनं प्रोक्षणात् प्राक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य निवृत्त्यर्थम्। पशुना पशुकल्पेन समानं विशेषमात्रं वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

पाल्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥

पाली दारुमयी। पलाशं पर्णम्। वपाहोमकाले पात्रया पलाशेन वा वपां जुहुयात्। जुहुयादिति। श्रुत्याकर्षं उक्तस्मृतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्तं सर्वत्र ज्ञातव्यम् ॥ १६ ॥

तथाष्टानामपि प्रदानानां होममन्त्रमाह।

हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवायोग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय वङ्कराय ईशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥

द्वादशनामको मन्त्रः ॥ १७ ॥

षड्भिर्वोत्तरैः ॥ १८ ॥

तथायेत्यादिषट्नामको वा मन्त्रो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अयमेकनामको वा भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

चतसृषु चतसृषु कुशस्तूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेद्यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशि सेनास्याभ्य एतं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ॥ २० ॥

वपास्थालीपाकावदानहोमपर्यन्तं कृत्वा स्विष्टकृतः प्राग्नेयैकस्यां दिशि चतस्रश्चतस्रः कुशस्तूना निधाय नाम चरुणेषु मांसौदनेषु च बलिं हरेत्। यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशनकार्यं यास्ते रुद्र दक्षिणस्यां दिशि यास्ते

रुद्र प्रतीच्यां दिशि यास्ते रुद्रोदीच्यां दिशीति। दर्भस्तम्बे-स्तृणेषु कक्षवद् ग्रथित्वा सर्वेषामग्रं गृहीत्वा एकीकृत्य ग्रथिताः कुशसूना उच्यन्ते ॥ २० ॥

चतुर्भिः सूत्रैश्चतसो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमा रुद्रायातो पितरि मा रुद्राय स्थिरधन्वन् डूति ॥ २१ ॥

चतुर्भिर्यथाक्रमेण चतसो दिश उपतिष्ठेत। सूत्रग्रहणञ्च कद्रुद्रायेत्यस्मिन् सूत्रे पक्षे सोमश्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ॥ २२ ॥

एतच्च दिशामुपस्थानं सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थः। एतमेव देवमध्ये गोहस्य यजेतेति। रौद्रहवेषुक्तविधेर्वेदित्यादिषु च विज्ञेयम् ॥ २२ ॥

तृणान् फलीकरणांश्च पुच्छशृङ्गशिरः पादानित्यग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

स्थालीपाकप्रोक्षणीयं ये तृणाः फलीकरणाय। फलीकरणानाम सूक्ष्मकणाः तांश्च पुच्छादीनि च अग्नावनुप्रहरेत् ॥२३॥

भोगं चर्मणा कुर्वीतेति शांवत्यः ॥ २४ ॥

शांवत्यस्याचार्यः कर्मणा भोक्तुपानदादि कुर्वीतेति मन्यते ॥ २४ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्भवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽव सहरध्वमिति ॥ २५ ॥

पशावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणितं गृह्णीयात् तदिदानीमुत्तरतोऽग्नेः दर्भवीतास्थिति दर्भराशिषु कुशसूनासु वा शोणितं निमयेत् श्वासिनीरिति मन्त्रेण ॥ २५ ॥

अथोदङ्ङाहृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽन्न तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रावध्यं वावक्षुतं भवति तद्धरन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अथ तस्य एव उदङ्मुख आहृत्य यत्तत्र संज्ञपनदेशे रुधिरं अवध्यं वा अवध्यगोर्वा अवक्षुतं भूमौ निपतितं भवति तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण। तत्र सर्पा हरन्ति देवतारूपेण। ततः स्विष्टकृदादिहृदयशूलोदासनसहितं होमशेषं समापयेत्। अथास्य रुद्रदेवस्य यज्ञो लोहितियस्य वै। सर्पाणामो भगवतो माहात्म्यमधुनाब्रवीत् ॥ २६ ॥

सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥

यावन्ति किल लोके नामधेयानि अभिधानानि सन्ति तानि सर्वाणि अस्यैव नामधेयानि यावन्तो लोके शब्दाः सन्ति तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः। त्रैलोक्ये यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे रुद्र एवेत्यर्थः। एवं स्तुवता रुद्रस्य सर्वगतत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥

सर्वाः सेनाः ॥ २८ ॥

त्रैलोक्ये यावत्यः सेनाः सन्ति ताः सर्वा अस्यैव सेनाः सन्ति। अस्य तु सङ्ग्रामाग्र्यादुपपद्यत एव। एवं स्तुवता राजादयो देवादयश्च रुद्रा एव भवति। स्तुतिषु च न पुनरुक्तादोषः ॥ २८ ॥

सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २८ ॥

यावन्ति च लोके उच्छ्रयणानि उत्कृष्टानि भूतानि विद्रुतया यष्टृतया धेट्टतया ध्यापयिट्टतया दाट्टतया तपस्तप्तृतया अन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैव अंशभूतानि । न ह्यन्योत्कृष्टत्वसम्भवः । अथवा सर्वाण्युच्छ्रयमाणानि पर्वतादीनि तान्यस्यैव तेष्वयं वसतीत्यर्थः । एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः ॥ २८ ॥

इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

इतिशब्द उक्तपरामर्शी । उक्तेन मार्गेण यो रुद्रं एवं विदित्वा यजति शूलगवेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रदेवः । अत्युत्कृष्टेन सुखेन यजमानं संयुनक्तीत्यर्थः । ३० ॥

नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्ति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अस्य कर्मणः स्तुवाणं वक्तारञ्च नेत्यपिशब्दार्थः । तेन वक्तारमपि विज्ञातारमपि अध्येतारमपि उपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रदेव इत्येवं श्रूयते । ३१ ॥

नास्य प्राञ्जीयात् ॥ ३२ ॥

अस्य पयोः हुतशेषं न प्राञ्जीयात् । अन्यत्र इच्छातः प्राञ्जीयात् वा । अयं निषेध एकेषां मतेन ज्ञातः उत्तरत्र प्राप्यमविधानात् ॥ ३२ ॥

नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येष देवः प्रजा अभिमारुको ह एष देवो भवति । आहरेयुः खल्वपि ।

इत्यतो: प्रजा हिनस्ति यद्देवः। इतिशब्दो हेतौ। तस्मा-
न्नाहरेयुरिति ॥ ३३ ॥

अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

पुत्रादीन् समीपतः प्रतिषेधयेत् नाथागन्तव्यमिति ॥३४॥

नियोगात् तु प्राश्नीयात् खल्वयन इति ॥३५॥

श्रुतश्चेयं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्नीयात् खल्वयन इति
ज्ञात्वा। अतो ज्ञायते निषेध एकीयः पक्ष इति ॥ ३५ ॥

अधुनास्य कर्मणः फलमाह।

स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः पशव्य आयुष्यो यशस्यः ॥ ३६ ॥

शूलगवेनेष्टवतो धनलोकपुण्यपुत्रपशवायुर्यशांसि भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इष्ट्वान्यमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥

एवं शूलगवेनेष्ट्वा अन्यं पशुं श्रेष्ठं खल्वयूथस्थेत्यादिलक्षण-
युक्तं अभिषिच्योत्सृजेत् पुनः शूलगवकरणार्थम् ॥ ३७ ॥

नानुत्सृष्टः स्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वथा अनुत्सृष्टो नैव स्यात्। शूलगवार्थं सकृदुत्सर्गोऽव-
श्यकार्यः। शूलगवः सकृदवश्यकार्य इत्यर्थः। एवं च ज्ञात्वा
नित्यकर्मेदमिति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

नह्यपशुर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

नह्यपशुर्भवति पशुगुणकं कर्म पशुः। शूलगवनामकेन
पशुकर्मणा रहितो न भवेदित्यर्थः। यत एवं श्रूयते तस्मात्स-
कदुत्सर्गोऽवश्यकार्यः। ३९ ॥

शन्तातीयं जपन् गृहानियात् ॥ ४० ॥

शूलगवं समाप्य ग्रामं प्रविश्य ततः प्रागुक्तं शन्तातीयं जपन् गृहानियात् गच्छेत् प्रविशेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ नैमित्तिकं कर्माह ।

पशूनामुपताप एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत ॥ ४१ ॥

पशूनामात्मीयानां यदा उपतापो व्याधिरभूत्तदा एतमेव देवं द्वादशनामकं षट् नामकं एकनामकं वेत्यर्थः । तं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥ ४१ ॥

तत्र द्रव्यमाह ।

स्थालीपाकं सर्वहुतम् ॥ ४२ ॥

आज्यभागान्तं कृत्वा उपस्तीर्य दर्व्यां स्थालीपाकं सर्वं निधाय प्रत्यभिघार्य जुहुयादेवं सर्वहुतं कुर्यात् । अत्र प्रधानहविषः श्रपणाभावात् स्विष्टकृच्च कार्यः । दिगुपस्थानं कार्यमित्युक्तं ततः सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥ ४२ ॥

बर्हिराज्यस्थानुप्रहृत्य धूमतो गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

ततो बर्हिषः आज्यस्य च शकलानुपान् कलीकरणांगारानवप्रहृत्य प्रतिधूमङ्गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

ततः शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियाद्गच्छेत् प्रविशेदित्यर्थः । अन्ये तु शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयमन्त्रानीच्छन्ति इति व्याचक्षते । कानि तानि । इमे व्याव-

पृथिवीं इदं इन्नूनमेषां चत देवा अवहितमित्येतानि अत्र इन्द्राग्नी इतोदं अन्तातीयमिति प्रसिद्धमित्युत्तमयाभिः प्राक्। अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनम्॥ ४४॥

नमः शौनकाय नमः शौनकायः॥ ४५॥

शौनकनमस्कारः तत्प्रसादेनेदं ब्रह्मशास्त्रमस्माभिः प्रणीतं तच्च समाप्तमिति ज्ञापनार्थम्।

आश्वलायनकं ब्रह्मेत्यं वै विहृतं मया।
सद्भिः सारन्तु वै पाठ्यमसारं त्यजतामिति॥ ४५॥

इति चतुर्थे नवमी कण्डिका॥

इत्याश्वलायनब्रह्मसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां
चतुर्थोऽध्यायः॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः।

अथ बहूचाचार्योक्तरीत्या सपिण्डीकरणप्रयोगं वक्ष्यामः लोकव्यार्थम्। तत्तु संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा कार्यम्। तत्र नियमेन ह्येको ब्राह्मणो दैवे पित्र्यत्रये तु त्रय इतरत्सर्वं पार्वणवत्। विशेषमात्रं वक्ष्यामः। तत्र चत्वार्यर्घपात्राणि। एकं प्रेतस्य। त्रीणि पित्रादीनामुद्दिष्टानाम्। तत्र चतुर्ष्वपि दर्भानास्तीर्य चतुर्थेभ्यपो निषिच्य चत्वारि सक्तून् मुक्त्वा प्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान् प्रक्षिप्य ततो मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु क्षिपति। मन्त्रोहत्तिरुक्ता। ततो गन्धमाल्येनार्घ्यपात्राणि चर्चयित्वा ततः प्रथमं पात्रं इतरेषु पित्रादिपात्रेषु त्रिषु निनयति समानीव इत्यृचा। ततोऽर्घनिवेदनादि पार्वणवत्। अत्र स्वाम्योपाको मास्मीति ज्ञात्वा भोजनार्थोदमादुद्धृत्य हुतार्थं ज्ञात्वाग्नौ कुर्यात् पात्रेषु वा पूर्वोक्तेन विधिना सङ्कल्पयेत्। ततो हुतशेषं पित्र्यः पात्रेषु

ददाति अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समानमिदम्। अर्घं पाणितले दत्तमिति पूर्वप्रायणनिषेधो द्रष्टव्यः पिण्डनिर्वपणकाले प्रेतोद्देशेन एकं पिण्डं तूष्णीं दत्त्वा पित्रादित्रयः पार्वणवद्दत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य त्रिषु पिण्डेषु निदध्यात्। मधुमतीभिः मधुवाता इति तिसृभिः सङ्कल्पध्वमिति ऋचा च। ततोऽनुमन्त्रणादि सर्वं पार्वणवत्। ॐ स्वस्त्यस्त्विति ब्राह्मणान्विसर्जयेत्। एवं चतुर्थस्य प्रपितामहस्य विच्छेदो भवति। स्त्रिया अप्येवमेव सपिण्डीकरणम्। तस्यास्तु माढपितामहीप्रपितामहीभिः सपिण्डीकरणम्। एवं सति चतुर्थ्याः प्रपितामह्याः पिण्डविच्छेदो भवति। अनपत्यानान्तु प्रेतानां सपिण्डीकरणं नास्ति। अन्यस्यापि यस्य सपिण्डीकरणं कार्यं यस्य न कार्यं येन कर्तव्यं कार्यं येन नेह पिण्डदानं कार्यं तत्सर्वं स्मृतितोऽवगन्तव्यम्। एवमाचार्यान्तरमतेन प्रयोगः। सुखार्थमिदमेव व्याख्यातम्॥

आश्वलायनगृह्यस्य भाष्यं भगवता कृतम्।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः॥ १॥
दिवाकरद्विजवर्य्यसूनुना नैध्रुवेण वै।
नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी॥ २॥

गृह्यवृत्तिः समाप्ता॥

गृह्यसूत्रपरिशिष्टभागः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गृह्ये तु यानि चोक्तानि क्वचिदेतानिकेऽपि वा ।
विधेरलोपनार्थाय तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥

यथाऽश्वलायनगृह्ये यानि कानिचिदन्योक्तान्यपीष्टेच्छता आचार्येणानुमतानि आपितानि यानि चोक्तप्रदर्शितक्रियाणि, तानि सर्वावबोधाय यथावदभिधास्यामः ।

कर्त्ता स्नातो धौतानाद्देवासा यज्ञोपवीत्याच्छान्तः प्राङ् उदङ् वासीनो दक्षिणाङ्कृकारो समाहितो मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत प्रत्यृचोक्तिष्वृगन्तेष्वनादेश आज्यं स्रुग्वं स्रुवःकरणमवदानवत्सु दर्वीपाणिः काठिनेषु कर्माहत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्त्तते कर्मणोऽन्ते चाचमनक्षेति सामान्यम् ॥ १ ॥

अथ सन्ध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावद्रोरात्र्योः सन्धौ यत्र पूर्वाह्णापराह्णयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । बहिर्ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वास्तव्यां दिश्यनिन्दितायामगल्यमुदकाशयमेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादोनपाणित्र उपविष्टः शिखां बद्धाचमेत्, प्रजापतिस्यप्रफेनावुदुम्बरमौचितं दक्षिणेन पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्र इतराङ्गुलीः संहतीर्धृत्वा तेन तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य सृष्टाम्भः साङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ शिरश्चा-

भ्युक्ष्य सृष्टाभ्यः संहतमध्यमाङ्गुलिक्षयाग्रेणास्यमुपस्पृश्य सांगुष्ठया प्रदेशिन्या प्राणबिलहृदयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठिकया च नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलीभिः शिरस्तदग्रैरंसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम्। एवं द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य ततो दन्तान्प्रक्षाल्य पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथममन्त्रकं पञ्चदशमाविकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत् कुर्यादायतप्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसां त्रिरावर्त्तयेदित्येष समन्त्रः प्राणायामः ॥ २ ॥

अथ कर्म सङ्कल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वाप आधाय स्थिरे नूदकाशये यावति कर्म कुर्वीत तावत उदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य ता अपः सदर्भपाणिनादायोत्तानशिरसि मार्जयेदों पूर्वं पक्ष आपो हिष्ठेति तिसृभिरद्याचमनं, उदकमादाय सूर्य्येयेति पिबेत्। सूर्य्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यदह्नात्रा पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिदुरितं मयीदमहं मामृतयोनौ सूर्य्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेत्येतत्समन्त्रमाचमनमथ पुनराचम्य मार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरेकैक्य आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाभ्यात्मानं परिषिञ्चेदेतन्मार्जनम् ॥ ३ ॥

अथ गोकर्णवत्कृतेन पाणिनोदकमादाय नासिकाग्रे धारयन् कृष्णवोरुरुषाकृतिं पापमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थितं विचिन्त्य संयतप्राणोऽघमर्षणसूक्तं द्रुपदाऋचं चावर्त्य दक्षिणेन नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्वतस्तेन संहृत्य कृष्णं रेचनवर्त्मना पाणिस्थ उदके पतितं ध्यात्वा तदुदकमनवेक्षमाणो वामतो भुवि तीव्राघातेन क्षिप्त्वा तं पापानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेदेष पापव्यपोहः। एनमेके न कुर्वन्ति

मार्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वादिति। दुष्टादिव सुमुचान स्विन्नः स्नानो मलादिव पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः। इतीयं दुष्टदा ऋक् पापशोधनी ॥ ३ ॥

यथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिर्निवेदयेत्तत्तिष्ठेयुः पुनः पापमपोहं मेक्षन्ति त आचम्यैवार्घमुत्तिष्ठेयुरेतदेवार्घनिवेदनमसावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिधिष्वप उपस्पृश्य शुचौ देशे दर्भानास्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वात्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या देवतामनुकृत्यार्घादिकं वा.तामेतां चतुरश्रस्थो विभक्तां चतुर्योजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि विन्यस्यात्मानं तद्रूपं भावयेत्ततो मत्तविलुङ्दयाय नम इति हृदये, वरणीयं शिरसे स्वाहेति शिरसि, भर्गो देव शिखायै वषडिति शिखायां, धीमहि कवचाय हुमिति उरसि, धियो यो नो नेत्रत्रयाय वौषट् नेत्रललाटदेशेषु विन्यस्याय प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतलयोरस्त्रं प्राच्यादिषु दशसु दिक्षु विन्यसेदेषोऽङ्गन्यासः। एतमेके नेच्छन्ति, स हि विधिरवैदिक इत्यर्थमनुसन्दधानः। मन्त्रदेवतां ध्यात्वागच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठ वरदे पु गच्छ वेत्यामन्त्रदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्दधानः, सन्धानं नेच्छन्त्येके। प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत्, जपं चाचम्य सूर्यानामिकाया मध्यादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलीपर्वभिर्वा गणयेदागच्छ वरदे देवि! जप्ये मे सन्निधा भव। गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृतेत्यावाहनमन्त्रः। सवितुर्देवस्य वरणीयं तेजो ध्यायेम हि धीरस्मार्कं कर्मणि प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथ देवताध्यानम्। या सन्ध्योक्ता सैव मन्त्रदेवता तनू-

पास्यते, नां सर्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा, यदैकरूपामुग्यजुःसामत्रिपदां तिर्यग्गूर्ध्वधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरसमग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डलुचक्षूस्राभयाङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभाम्बरानुलेपनसगाभरणां शरच्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु सन्ध्यासु ध्यायेदथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्ताम्बरानुलेपनसगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलुचक्षूस्राभयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदैवत्यामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ मध्यन्दिने तां युवतीं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेताम्बरानुलेपनसगाभरणां पञ्चवक्त्रां प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूलखट्वाङ्गडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदैवत्यां यजुर्वेदमुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां श्यामाम्बरानुलेपनसगाभरणामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां गरुडासनारूढां विष्णुदैवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं नाम देवतां ध्यायेद्यानं नैष्कर्म्यके। तत आवाह्य जपित्वा जातवेदसे सुनवाम सोम, तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नय इत्येताभिरुपस्थाय प्रतिदिशं दिशः साधिपां नत्वाथ सन्ध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत उत्तमे शिखरे देवि! भूम्यां पर्वतमूर्धनि। ब्राह्मणेभ्यस्त्वनुज्ञाता गच्छ देवि! यथासुखमिति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं नः पथि वातय मन इत्युक्त्वा प्रास्तिक्य विरचार्य नमो ब्रह्मण इति प्रदक्षिणं परिक्रमयात्मन्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वताद्ये सन्ति

ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरून् हृदांबोपसङ्गृह्णीयादेवम्। सायं विशेषास्तु सूर्य्यवेति मन्त्रे सूर्य्यस्थानेऽग्निपदमावपेद्रात्र्याश्च रात्रिरहः सत्ये ज्योतिषीत्यन्ते ब्रूयाज्जपस्यार्द्धसमिते मण्डले पातृक्षत्रदर्शनादासीनेनेति ॥ ६ ॥

अथ मध्यन्दिने आपः पुनन्त्विति मन्त्राचमनमापः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम्। यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम। सर्वं पुनन्तु मामापोऽसताञ्च प्रतिग्रहं स्वाहेत्यात्मज्योतिषा हंसवत्या वा त्रिः सञ्जप्यार्घमुत्तिष्ठेद्बाहुतमुख सदृत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामाभ्यां वा मन्त्राभ्यां यद्यच्छुचिरित्येकया वादित्यमुपस्थाय जपं मानसं आसीनो यथेष्टकालं कुर्य्यादित्येष सन्ध्याविधिर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अथास्य मन्त्रापामुपिदैवतच्छन्दांसि, प्रणवस्य ब्रह्मा परमात्मा देवी गायत्री, व्याहृतीनां सप्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाः प्रजापतिर्वा सर्वासामग्निवायुादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवागायत्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्चिसप्तानामाद्यानां सप्तानां वा देवता प्रजापतिर्बृहती सावित्री विश्वामित्रः सविता गायत्रीशिरसः प्रजापतिर्ब्रह्माग्निवायुादित्या न यजुषि छन्दः। आपो हि सिन्धुद्वीप अम्बरीषो वापं गायत्रं हावनुष्टुबन्तं पञ्चमी वर्द्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे सूर्य्यस्य ब्रह्मा सूर्य्यमन्यु मन्यूपतयः प्रकृतिरापः पुनन्तु विष्णुरापो हिता अग्नेय रुद्रोऽग्निमन्यु मन्यूपतयः प्रकृतिः ऋतं च माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भावहन्तमानुष्टुभं जातवेदसे काश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् तच्छं योः मंयुर्विश्वेदेवाः शक्वरी, नमो ब्रह्मणे प्रजापतिर्विश्वेदेवा जगती,

आङ्गिरसेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् हंसः शुचिषदाग्नेयः सूर्यो जगत्युदुत्यं प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्रमन्वाचतघोऽनुष्टुभं चित्रं देवानामिति कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्वसिष्ठः सूर्यः पुरउष्णिक् दैवतसारथमेव वा कुर्यादेवमन्यत्र व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

अथ स्नानविधिस्तत्रातर्मध्याह्ने च ब्रह्मचारी कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु हिरण्यं वानप्रस्थस्तत् प्रातः सङ्गोमयेन कुर्यान्नदी मध्यन्दिने सायं शुद्धामिषन्नं प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्य सङ्गृह्य भूमिर्द्यौरपर्यधत्त सत्यं तीर्थमित्य धौतपादपाणिमुख आचम्य सव्योऽवदानाभ्यां क्षणादि च कृत्वा हिराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं यौचितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरोत्तरं तीर्थं क्षिप्त्वा मध्यमं मानस्तोक इत्यृचाभिमन्त्र्य गन्धद्वारामित्यनया मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वरुणं हिरण्यसङ्गमिति द्वाभ्यामवतेहेड इति द्वाभ्यां प्रमञ्जाजे हृदर्चेति सूक्तेन प्रार्थ्य हिरण्यसङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम्। तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनरित्यप या: प्रवतो निवत उदत इत्येतया तीर्थमभिमन्त्र्याप उद्गाह्य स्नातो हिराचम्य मार्जयेदंवयोयत्वष्टभिरित्यष्टाभिरापोहिष्ठेति च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेनेमं मे गङ्गे इत्यृचा निः प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशशुद्धमन्त्री अघमर्षणसूक्तं तिरावर्तं निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य हादमज्जत्य आप्लुत्य पाणिभ्यां मङ्गुष्ठद्वया योनिमुद्रया योदकमादाय मूर्ध्नि मुखे वाक्षीरपि-

त्मानङ्गायत्रयाभिषिच्य त्वयो यन्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वाभ्यान्तरञ्जमन्दोधावतीति च सूक्तेन पुनः स्नायाभ्यूद्भि° चाभिषिञ्चेत्तद्विष्णोः परमम्पदमग्ने रचाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जने इत्येता जपेत्, स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ साचतामिरङ्गिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्ब्रह्मसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुखः निवीती मयस्वाभिरङ्गिः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन कव्यवाहेत्यादिभिर्व्याहृतिभिर्वसिष्ठादीन् ऋषीन्सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरङ्गिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरस्वान्निमस्वत्ता: कव्यवाहन इत्यादीन्सकृत्सकृत्तर्पयेदेतत् स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती, ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्॥ इति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयोत्तरीयं पर्य्युक्षितं प्राश्य द्विराचामेदथोक्तसन्ध्यामुपासीतेदं प्रातस्नानविधानम् ॥ ९ ॥

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राणः स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिमायतचतुरस्रं खात्वोपरिमदक्षचतुरङ्गुलमुद्धास्यास्मृदं तथा खात्वा गायत्रयादाय गर्त्तं मृदाभितया मृदा परिपूर्य्य मृदमुपात्तां शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभज्यैकेन मूर्ध्नं यानाभेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्यामुखाङ्ग्य स्नात्वादित्यमीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाहरेत् तीरे द्विराचम्य तृतीयमम्भोऽदाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभा-

गमक्लेद दित्तु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्तीर्थे क्षिप्ता हृतीयहा-
यत्रयाभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्नं आपादात्
गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्रान आप ओषधय
सन्त्विति सकृदद्भिरात्मानमभिषिच्य दुर्मित्रास्मै सन्तु यो-
स्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्म इति सक्षेपमद्भिः क्षालयेदथ वरुण-
प्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना सायान्नाक्षिन् प्राक् ब्रह्म-
यज्ञतर्पणाद्वृक्षं निष्पीडयेदपुनादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येष सान-
विधिस्तदेतदसम्भवेऽद्भिरेव कुर्याद्धोमादिनादिषु च, न च गृहे
स्नदा स्नायात्र च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायात्म-
न्त्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्वं पश्चात् कुर्यादिति ॥१०॥

अथागतस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणाना-
यम्य दर्भपाणिः सव्ये पाणावपः कृत्वा तिसृभिरापो हिष्ठी-
याभिः पञ्चः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत्। पादयोर्मूर्ध्नि
हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चार्धर्चयो
मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ चक्षुषो हृदये
पादयोर्मूर्ध्नि चाथ हृदयेन मूर्धानीति मार्जयित्वा गायत्र्या दश-
धाभिमन्त्रिता आपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्ना-
नम् ॥ ११ ॥

अथ वैश्वदेवो दिनस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रमग्नि-
मौपासनं यत्नं वा परिसमूह्य पर्युक्षणायतनमलङ्कृत्य स्रिष्ट
कृविष्यमधिश्रित्याग्निः प्रोक्षोदगुद्वास्याग्नेः प्रत्यक् दर्भेषु
निधाय सर्पिषाभ्यज्य सव्यं पाणितलं हृदये न्यस्य सकृदव-
दानेन पाणिना जुहुयात् सोमाय वनस्पतय इत्येकाहुतिं
दिवाचारिभ्यो विघ्नेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतानां विघ्नेशनं
प्रजापतेरुक्तिरिष्यते प्रधानवलेश्वरक् पुरुषवत्सिद्धदिसंज्ञा-
भावे तच्छब्दादिभिः कुर्यादिके चान्ते च परिसमुह्य पर्युचे-

देकेनाच तन्त्रमिति पर्य्यूहनोत्तरे अपि न कुर्वन्ति केवलं हुत्वोपतिष्ठन्ते विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तृप्यन्तामितीदं वैश्वदेवम् ॥ १२ ॥

अथ स्वस्तिवाचनऋद्धिपूर्त्तेषु स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्य्यः ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्यापने पूर्त्तं तत्कर्मणः आयतयोः कुर्य्याच्छुचिः स्वलङ्कृतो वाचयीत तथाभूते सद्मनि मङ्गलसम्भारदृतियुग्मान् ब्राह्मणान् प्रथमाम्नाचारलक्षणसम्पन्नान्वर्णादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेदथ प्राङ्मुखाः प्रशस्ता दर्भपाणयस्त्रिष्ठेयुस्तद्दक्षिणतो वाचयितोदङ्मुखः संस्कार्य्यो वाचयितुर्दक्षिणपार्श्वमातिष्ठेयुरथ वाचयिता दर्भपाणिरपां पूर्णमुदकुम्भं स्वर्चितं सपल्लवसुखं दृत्वा तिष्ठन् समाहितो मनः समाधीयतामिति ब्राह्मणान् ब्रूयात् समाहितमनसः स्म इति ते ब्रूयुः प्रसीदन्तु भवन्त इति वाचयिता प्रसन्नाः स्म इतीतरेऽथ ते सर्वे संहत्य शान्तिः पुष्टिः तुष्टिर्ह्रद्धिरविघ्नमायुष्यमारोग्यं शिवं कर्म कर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसमृद्धिरित्येतानि पञ्चदशतन्त्राख्युक्तानि तत्राम्बा कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुरथ वाचयिता पूर्ववत्तल्लिङ्गमन्त्रान् पठित्वा विस्रिर्मन्दमधीश्वरैरों पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्तेऽपि तथा प्रत्येकं प्रतिब्रूयुरोमित्यृध्यतामित्यृद्धौ प्रतिब्रूयुरथ प्राङ्मुखमासीनं सामान्यङ्कर्त्तारं ब्राह्मणाः सपल्लवदर्भपाणयः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठेयुः शान्तिपवित्रलिङ्गाभिः ऋग्भिरभिषिञ्चेयुः पुरन्ध्रयो नीराजनादि कुर्य्युः ॥ १३ ॥

अथ होमकर्म्मणि किञ्चिदुच्छ्रितासमाङ्कन्निमा भूमिस्खण्डिलं सुक्षेत्रं तदिदुमात्रयरं अर्कतो गोमयेन अदब्धिरनुलिप्य

यस्त्रियग्रकलं मूलेनोत्सिच्य शकलं प्राग्वधिविधाय स्थण्डिलम्, भ्रुच्य शकलमाग्नेय्यां निरस्याप उपस्पृशेत् एष आयतनसंस्कारस्तत्राग्निं व्याहृतिभिरभ्याधानं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति कर्म सहस्रपुरःसरं द्रव्यदेवताषडधाय इयोस्त्रिमूर्धा वा समिधमभ्याधानमन्वाधानमथेध्मावर्हिषी सवह्नि दर्भैः प्रादेशमात्रैस्त्रिसन्धी त्रिवृतो रज्जू कुर्यात्पाणिभ्यां सव्योत्तराभ्यां पूर्वं वर्त्तयेत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यामन्ते प्रदक्षिणाहतं रज्जुं कुर्यादेतद्रज्जूकरणं, प्रथमां रज्जुमुदगग्रामास्तीर्य प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टिं छित्त्वा प्रागग्रान्तस्याधिविधाय तया बर्हिर्हिरावेष्टयित्वा तन्मूलेन हिरावेष्ट्य तां प्रथमवेष्टनस्याधस्तादुभयतोदेवं द्वितीयवेष्टं सकृदावेष्ट्य सवह्नेर्दक्षिणस्यामस्रुचः पञ्चदशदारुकस्योपरि निदध्यादेतदिध्मावर्हिषोः सन्नहनमथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीच्या आरभ्य प्रदक्षिणमग्निन्धिः परिसमूह्य प्रादेशमात्रैर्दर्भैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रतिदिशमुदक्संस्थं परिस्तृणीयादक्षिणोत्तरयोः सन्धिषु मूलाग्रैराच्छादयेत् राद्धिमान् वा दर्भांस्तयोस्तृणीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांचिद्दर्भानास्तीर्याग्निं पर्य्युक्षेदेषोऽग्निसंस्कारोऽथ तेषु दर्भेषु पात्राणि त्रिविलानि हृद्यं प्रागग्रमुदगपवर्गं प्रयुनक्ति प्रोक्षणपात्रसुवौ चमसाज्यपात्रे इध्मबर्हिषी त्याज्यस्थालीप्रोक्षणपात्रे दर्वीसुवौ चमसाज्यपात्रे इध्मबर्हिषी चेति दर्विहोमेषु प्रोक्षणपात्रसुद्यत्य पवित्रमन्तर्धायाप आसिच्य तूष्णीं ताः पवित्राभ्यान्निरुप्य पूयपात्राण्युत्तानानि कृत्वैष विसृज्य पात्राणि नाभिरद्रियुं गायत् त्रिः प्रोक्षेदेतत् पात्रासादनम् ॥ १४ ॥

अथ चमसं प्रत्यग्गन्निधाय ते पवित्रे इन्धार्यापिः पूरयित्वा गन्धादिं प्रक्षिप्य दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां नासिका-

मसमूहत्योत्तरतोऽग्नेर्दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छादयेदेतत् प्रणीतापवयनमथ ते एव पवित्रे प्राग्नेराज्यभावेऽन्तर्धायाज्यमासिच्य बहिः परिस्तरणादङ्गारानुदगपोह्य तेष्वाज्यमधिश्रित्योल्मुकेनावद्योत्य दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रोक्षाण्ये प्रास्य ज्वलता तेनैवोल्मुकेनाज्यन्निः परिप्लवोल्मुकविरस्याप उपस्पृश्याज्यस्थालीपविनोदगुद्वास्योल्मुकानतिसृज्याज्यमुत्पूय पवित्रे प्रोक्षाग्नौ प्रास्याप उपस्पृशेदेव आज्यसंस्कारोऽथ बर्हिरासनोऽग्ने प्रागग्रमास्तीर्य तत्राज्यमासाद्य सहदर्भैर्दर्वीसुवावादायाग्नौ प्रताप्य दर्वीं निधाय स्रुवं सव्येन धारयन्दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्रैर्विलं प्रागारभ्य प्रादक्षिण्यं प्रागग्रवर्गन्निः परिमृज्य तैरेव विलमुष्टमभ्यात्मन्निः संमृज्याथ मूलादारभ्य यावदुपरिविलन्दण्डं दर्भमूलैस्त्रिः संमृज्य स्रुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याद्दक्षिणासाद्योदकसृष्टैरेव दर्भैरेवं दर्वीं च संस्कृत्य स्रुवादुदङ्निधाय दर्भाः प्रोक्षाग्नौ प्रहरेदेषसुक्स्रुवसंस्कारः ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मास्ति चेत् क्रियेत, स प्राक् प्रणीताप्रणयनात्समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाग्निं परीत्य दक्षिणत आस्तीर्णेषु दर्भेषु निरस्तः परावसुरिति क्षणमङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां नेत्रसंव्यानिरस्याप उपस्पृशेदग्नेऽन्नमन्नादोऽसीति सदने सीदामीत्यङ्गुष्ठ उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमासिष्यते बृहस्पते यज्ञस्योपायेति मन्त्रं ब्रह्मा जपेदथ प्रणयने ब्रह्मन्प्रणेष्यामीत्यनिरस्तः ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वा प्रणयेदतिसृजेत्सर्वदा च यज्ञमना भवेदेके नेक्षन्ति निरसनमुपवेशनं जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्राजपेनोपस्थानमेति पञ्चकर्माणि ब्रह्मणः ॥ १९ ॥

अथ पार्वणस्थालीपाकस्तत्र पौर्णमास्यामारभ्याग्निम-

ग्नीषोमौ पौर्णमास्याग्नेये अग्निरिन्द्राग्नी वामावास्यायां दैवते अपः प्रणीय शूर्पे व्रीहीनिरूप्य प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवमुत्तर-लोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तानवहत्य तण्डुलांस्त्रिः फलीकृतांस्त्रिः प्रचाल्य अपरेद्यवि सक्तूनपरे-द्युरं विहृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यभिघारयेत् स्विष्टकृतं हविरुपरिष्टादभिघारयेत् पश्चावती द्वावती पुरस्तादवद्ये-दिध्मरज्जु विसंख्याग्नौ प्राक्षायाश्चाग्नेयसौ देवा इदं विष्णुरित्यन्ताभिर्व्याहृतिभिश्च जुहुयादेताः सर्वाः प्राय-श्चित्ताहुतयः एता ब्रह्मणा कर्त्तव्याः परीत्य प्रत्यगुदीच्या-मवस्थाय जुहुयादथ बर्हिषि पूर्णपात्रं निनीय ताभि-रद्भिरापो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्विदमापः प्रवहतेत्येताभ्यां सुमित्वा न आप ओषधयः सन्त्वित्येतेन चात्मानं शिरसि मार्जयेत्संस्कार्यमपि संस्कारकर्मस्थमग्निहोत्रञ्च न इति मंस्याजपेनोपतिष्ठते ततो ब्रह्मा चाथ कर्त्ताग्नेः परिसमूहन-पर्युक्षणे जुर्य्यादेतत्तन्त्रमन्येषामस्थालीपाकवत् सुज्ञातकर्मम-न्त्रान् जुहुयात् ॥ १७ ॥

अथ नित्योपासनन्तस्य सायमारभ्योऽनस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्करणमनुदिते प्रातः प्रदोषान्तः सायं होम-कालः सङ्गवान्तः प्रातर्नात्र तन्त्रमित्यतऽग्निं परिसमूह्य परि-स्तीर्य पर्युक्ष्य श्रौत्यमपक्वमुल्लुकेनावघ्राय तेनैव त्रिः परि-क्रम्योल्लुकाविरस्येत् पक्वमुदगङ्गारेष्वधिश्रित्य प्रोक्षोदगुदास्य तानङ्गारानतिसृजेदेष श्रौत्यसंस्कारः, पयोदधिसर्पिर्यवागूरो-दनसक्तवः सोमस्तैलमापो व्रीहयो यवास्तिला इति श्रौ-त्यानि, तण्डुला व्रीहियवश्यामाकयावनाना व्रीहियवतिलयवगो-धूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणातिश्रौत्यास्तलास्वरूपेणैव यतश्चतुः-षष्टिर्व्याहृतिः व्रीहियवानान्तदर्धं तिलानान्तदर्धं सर्पिस्तैलं

च तिलश्च तिलातसीकुसुम्भानां चैन प्रथमामेतां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयादेनैव सायं जुहुयात्तेनैव प्रातः सायं प्रातर्होमौ सायं वा समस्येवत्तु प्रातः सायं होमौ ॥ १८ ॥

अथ पुनराधानमनुमतेऽग्निं शिष्टागारादानीयोत्तरतः समाधाय परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्य्युक्ष्याज्यमुत्पूयाथाग्न इत्येकामाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमाहादशरात्रादत ऊर्द्धं विवाहाग्निप्रवेशाग्निहोत्राभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यात् तत्र विवाहाग्न्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशाग्न्याहुतयो गृह्याग्नयश्च भवति कर्त्तैव लाजानावपत्येतत्पुनराधानमित्यग्नीन्समतीत्य समस्त्या चतुर्गृहीतं जुहुयादाहादशरात्रात्पूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्य्यात् ॥ १८ ॥

यथानेकभार्य्यस्य यदि पूर्वपक्षाग्नावेवानन्तरो विवाहः स्यात्तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी भवति, यदि तु लौकिके परिणये तं पृथक्त्वेन परिगृह्य पूर्वेणैकीकुर्य्यात्तौ द्वयमुपसमाधाय पूर्वस्मिन् पूर्वया पत्न्याग्नाग्नेयीं निर्वपेदग्निर्मौले पुरोहितमिति सूक्तेन मन्थ्यं कृत्वोत्तरस्यायायन्ते योनिर्ऋत्विय इति तं समिधमादाय प्रत्यवरोहेति द्वितीये वरो ह्याज्यभागान्तं कृत्वोभाभ्यामन्वारब्धोऽग्निर्मौले जुहुयादग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना पाहि नो यत इत्येकयेति तिसृभिरुत्तरमधिमन्थनमिति च तिसृभिरथैनं परिचरेन्मृतामग्नेन संस्कृत्यान्यया पुनरादध्यादथ वाग्निं विभज्य तद्भागेन संस्कुर्य्यादेतेनाग्नेयेनाग्नियोजनहुत्यां होमिष्यन्नं दक्षिणा ॥ २० ॥

अथ कन्यावरणं कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चत्वारोऽष्टौ वरयितॄनाप्तान् पक्षतश्चाकारकर्मणो नृचरा ऋजवः सन्तु कन्या इति प्रहिणुयादेतावतीभिः पुरुषवीभिः सहितामकूतगीत-

तूर्याभ्याङ्न्याग्दृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखासीनायाः दाक्षातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय कन्यावरणकाले दृषीरन्नासीनाः प्रत्यङ्मुखा वसिष्ठगोत्रोद्वाहायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्ने वराय वसिष्ठगोत्रोद्वाहामुष्य प्रपौत्रीमुष्य पौत्रीमुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीं दृमाङ्न्याभार्यात्वाय दृषीमह इति ब्रूयुरथ दाता भार्याभ्रातिबन्धुसमेतो यथोक्तमनूद्य दृषीष्वमिति ब्रूयादेवं विः प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैर्ब्रूयादथ ब्राह्मणा उक्तस्वस्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वघं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिरास्त्विति शुक्लतन्तवः सत्यमस्त्विति चानूद्य समानीव आकूतिः प्रसुस्सन्ताधियः सानस्य सञ्चणीत्येताः पठेयुः पुरन्ध्यः कन्यायै कल्याणान् कुलधर्माचारान् कुर्युः ॥ २१ ॥

अथोपयमनं लक्षण्यो वरो लक्षणवतीं कन्यां यवीयसीमसपिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसम्बन्धासुपयच्छेत् पितृतः सप्तपुरुषं सापिण्ड्यात् मातृतः पञ्चपुरुषं भृगुवसाङ्गिरसस्य प्रवरे च एकर्षियोगे सगोत्रा एकर्षियोग इतरे दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्यविरुद्धः सम्बन्धो यथा भार्यास्वसृदुहिता पितृव्यपत्नीः स्वसा चेति केचिन्मातृगोत्रतां च वर्जयित्वा तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति सुस्नातोऽलङ्कृतो वरः स्वस्ति वाचयित्वा सहितः स्वर्चितैर्ब्राह्मणैः पुरन्ध्रीभिर्ज्ञातिबान्धवैः पदातिभिर्मङ्गलगीततूर्यघोषाभ्यां सम्बन्धिनो गृहमेत्य चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णे भद्रपीठे प्राङ्मुख उपवेश्य तस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखीं भद्रपीठासीनां सुस्नातामलङ्कृतामहतवाससं स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य उपविशेदरं विधिवदभ्यर्चयेदथ दक्षिणतः पुरोधा उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागपोदगग्नीन्

र्भानास्तीर्य तैजसमपां पूर्णं कलशविधाय व्रीहियवान्योप्य गन्धादिभिरलङ्कृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्याण्लिङ्गाभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य ताभिरद्भिः प्रोक्षयेदथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वघनश्चारिष्टमास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिरास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसम्पदस्त्वित्युक्त्वा भार्यादिसमेतः कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नामसुष्य प्रपौत्रीमसुष्य पौत्रीमसुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां वसिष्ठगोत्रोत्पन्नायासुष्य प्रपौत्रायासुष्य पौत्रायासुष्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्नेऽमुष्मै वराय सम्प्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुयात् वरस्य पाणौ हिरण्यमुपधाय कलशोदकधारामासिञ्चेत् मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयादथ शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽंसे कन्यामभिमृश्य च ददद्भ्यां यदाकामः कामायादाकामो दाता कामः प्रतिगृहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते दक्षिणा स्वाहा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेवं विः प्रयुज्य पुरोधा दाक्षवरी प्रति ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति तिस्रो जपित्वैतद्वः सख्यमस्त्विति ब्रूयात्। २२।

यथाग्नयोर्गिरीक्षणं खलङ्कृते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्यनिर्घोषे पूर्वापरावराग्न्यन्तरौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशी कृत्वा मध्ये खसिकाग्निरक्षरिणीं धारयेयुरथ पूर्वाग्निनाग्नौ प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुरपश्चिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं वरं तौ मनसेष्टदेवतां ध्यायन्तौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं पठेयुः पुरन्ध्रयो मङ्गलगीतानि कुर्युरथ ज्योतिर्विदादिष्टे काले प्रविष्टे सखसिकारक्षरिणीमुदगग्रसायं कृत्वा-

वरौ परस्परगुडजीरकानवकिरतः परस्परविरीचेयातामभ्रातृघ्नोमिति तामीचमाणे जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीति तयेक्षमाणोत्यास्यानुवीर्मध्यन्दर्भाग्रेण परिमृज्य दर्भत्रिरुपाप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्यास्त्री याशीर्भिरभिनन्देयुः ॥ २१ ॥

अथानयोरार्द्रोत्तारोपवर्त्तजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्यान्येनार्द्रोत्ततण्डुलानथ तयास्थितयोर्बधूवरयोर्बधूनकमेतत् कारयेयुरक्षतं क्षीरमायुष्टंतमरिष्टरक्षता अप एतेषामारोपणमिथते वरः प्रक्षालितपाणिर्बध्नाः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पाणिना द्विरुपस्तीर्य द्विस्तण्डुलानञ्जलिना वपति यथा पूर्वेण ततो द्विरुपरिष्टादभिधारयत्येवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलापूरणङ्कुर्याद्दाता तयोरञ्जलीद्विरुपमवदध्यात्यथ वरः कन्याञ्जलौ स्वाञ्जलिन्धारयेद्दाता कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु वहुधेयश्चास्तु पुण्यं वर्धतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्त्वित्युक्त्वा कन्यासुतस्त्रिय तटञ्जलस्थतान्वरमूर्धारोपयेद्दरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जलस्थतानारोपयेदेवन्निर्बधूपूर्वं वराञ्जली बधूस्तण्डुलपूरणं कुर्यात्तदञ्जलावन्योऽय समारोपणं कारयेदिदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयानशयनमन्नादिकमनुदानन्दद्यादथ पुरोधाः कांस्येपय आसिचोडुम्बर्यार्द्रया शाखया सपलाशया मन्थिरण्यपवित्रया मदूर्वापवित्रयाभिषिञ्चेदलिङ्गाभिर्ऋगभिरथ बधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाघ्राय परस्परतिलकङ्कृतः कण्ठे सजञ्चासुञ्चतः कौतुकसूत्रञ्च करे बध्नीयातामथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्चपूगफलानि विवाहव्रतरक्षिणइणाधिपमनुस्मृत्य गणानान्त्वा गणपतिं हवामह इत्यानून इन्द्रत्तमन्तमिति च वधूवरयोरुत्तरीयान्तौ च नीललोहितं

भवतीति वधीयादथ दाता सभार्यो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाग्नीध्रेभरादङ्कावतारोपणं कुर्युः ॥ २४ ॥

अथर्तुमत्याः प्राजापत्यसूतौ प्रथमे ऽनुकूलेऽहनि सुस्नातयाचारभ्य. प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वैता आज्याहुतीर्जुहुयाद्विष्णुर्योनिमिति तिस्रो नेजमेषेति तिस्रः प्रजापतेन त्वदित्येकावतो मूर्धप्रपनः शोशुच दर्भमग्र्यमभिमृश्य याः फलिनीर्या अफला इति जपित्वा मधेनदस्यु मोहचातयस्वेति षड्भिरग्निसुवे स्रवन्तमिति द्वाभ्यामग्निमुपस्थाय सूर्यो नो दिवस्पातिति सूक्तेनादित्यमुपतिष्ठेत। अथ गर्भलम्भनस्तावनुकूलायामिन्द्राग्नि स्वलङ्कृते सुगन्धवासिते वेश्मनि तथाभूते पर्यङ्कशयने सुस्नातामलङ्कृतां शुक्लवसनां सखिवतीभार्यां स्वयन्तथाभूतः प्रवेश्य दूर्वा पिष्टा पञ्चगव्या वा सूक्ष्मेण वाससा सप्तशोदीर्घातः पतिवतीति द्वाभ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यामुभयोर्नासाबिलयोर्निपिच्य संवेश्य गन्धर्वस्त्वा विश्वावसोर्मुखमसीत्युपस्थमभिमृश्य विष्णुर्योनिकल्पयतित्वेति द्वाभ्यां विसृज्य यो गर्भमोषधीनामहङ्गर्भमदधामोषधीष्विति जपित्वोपगच्छेत् प्राणेते रेतो दधाम्यसावित्यनुप्राणायथा भूमिरग्निगर्भा यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्यथा दिशाङ्गर्भ एवन्ते गर्भं दधाम्यसाविति हृदयमभिमृशेत्सैक एवगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति नक्षत्रेण किञ्चित् संस्कृयत इति त ओषधीभिर्निषेकं कृत्वोपगच्छन्ति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्मणि पुत्रे जाते पुराग्नेरालम्भादग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशदेवता हुत्वा प्राक् स्विष्टकृतः सर्पिर्मधुप्राशनादि कुर्यादेवविक्रमणं चतुर्थे मासापूर्यमाणपक्षे स्वस्ति वाचयित्वा स्विष्टकृतः प्राक् सुस्नातालङ्कृतं कुमारमादाय सहभार्यो ज्ञातिबान्धवैः पुरन्ध्रीभिश्च मङ्गलतूर्यनिर्घो-

येण गृहान्निष्क्रम्य देवतायतनमेत्य देवतासुपहारेणाभ्यर्चा-
ग्निं वाचयित्वायतनं प्रदक्षिणीकृत्य गृहमेयात्सम्बन्धिनो वा
गृहान्नीत्वा नवेदेवमन्त्रप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता
यष्टव्याः ॥ २६ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ ग्रहयज्ञयेत्ययज्ञयेत्यनुयाचितमुच्यते तत्र भवाः
शान्तिपुष्टिदा देवतायेज्याः शान्तिश्च खलु पुष्टिं च सर्वे ग्रहाः
सनुपयाचन्ते ततयेज्या आदित्य इन्दुरङ्गारकः सौम्यो गुरुर्भा-
र्गवः शनैश्चरो राहुः केतुरिति नवग्रहास्ते हि स्वस्वगत्या जगद-
भिगच्छन्ति तानुदगयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सत्य
सूतेषु साङ्ख्यादित्वाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्या-
दनाभ्युदयिकं हि शान्तिकर्म यदि तदानुकूल्यकामः कामं
प्रागभ्युदयात्समाहान्तरितात् कुर्यात्तं दशपराहुतीः स्रुचमेकः
कुर्यादूर्ध्वमापक्षयतश्चत्वार ऋत्विजः स्रुवायतं वरमष्टौ नव
आचार्यः स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं कल्पविदे
दद्यात्तान्विधिपहरयित्वार्ङ्येदाचार्य आदित्याय जुहुयादित-
रेभ्य इतरे पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यात्तदितरेभ्योऽन्वारभे-
रन् ॥ १ ॥

अथास्य सप्ताराश्चस्तमात्रावरचतुरस्रकुण्डं स्थण्डिलं वा
संस्कृत्य तत ईशान्यां कुण्डपदायताश्चतुरश्राश्चतुरस्रदारुलो-
ष्टिकृतां विस्तृताग्निभूमिकां ग्रहयेदिं कुर्यात्तस्याश्च शमीवोहि-
तपलाशैः सकर्णिकमष्टदलं पद्मं लिखित्वा कर्णिकायामग्नेलेषु च
यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धान्यपीठे तैलसंभृ-
न्मयं वा नवमनुच्छ्रायसंहृतं शुभमभिषेकपुण्याहविधाय प्रयत

आपो मह्निमानमित्यृचाभिः पूरयित्वा पञ्चमध्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतधातून् नवपवित्रस्रदो नवरत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुखमाच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्याबाह्य कुम्भमभिमृश्यापस्त्विङ्गा वारुणीः पावमानीश्च जपेत् ॥ २॥

अथार्चनाङ्गानि ताम्रं स्फाटिकं रक्तचन्दनं कुङ्कुमं सुवर्णन्तदेव रजतं लोहं सीसकं कांस्यमिति नवप्रतिमाद्रव्याणि, सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषां, रक्तचन्दनं मलयजो देवदारुः कुङ्कुमो मनःशिला शङ्खपिष्टन्तिलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरीति नवानुलेपनानि, मलयज एक एव वा सर्वेषां, रक्तपद्मं कुमुदं रक्तकरवीरं पाटलं चम्पकं कुन्दमिन्दीवरं कृष्णागुरुस्तत्रिवर्णमिति नवपुष्पाणि, रक्तकरवीरमेकमेव वा, पुष्पवर्णा अक्षता अहतवस्त्रयुग्मानि च, कन्दरमयूरशिखा दशाङ्गसर्जरसा बिल्वफलं श्रीवासं कृष्णागुरु जटामांसी मधुकमिति नवधूपाः, गुग्गुलुरेक एव वा, सर्पिषा दीपः तिलतैलेन वा, हविष्यान्नं पायसं पलाशं गुडान्नं क्षीरोदनो दध्योदनः क्षसरान्नमाषान्नखिन्नान्नमिति नवोपहाराः, बिल्वदलमेकमेव वा, माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालो मरकतं पुष्परागो वज्रो नीलो गोमेदिकं वैदूर्यं इति नवरत्नान्येकमेव वा माणिक्यं, अर्कः पालाशः खादिरोऽपामार्गोऽश्वत्थोदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति समिधः, सर्वेषां मालाश्च एक एव वा ॥ ३ ॥

अथार्चनमाचार्यः प्राङ्मुख उपविश्य समाहितः पुण्याहादि वाचयित्वा कर्म सङ्कल्प्य अष्टवेदिपद्मपीठेषु यथास्थानमुखीं अष्टप्रतिमां स्थापयित्वा दक्षिणवामयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुखौ स्थापयेत् तदभावे पुण्याहवाचनादिष्वावाहयेदग्निरापः पृथिवी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च

क्रमेण ग्रहाणामधिदेवताः, ईश्वर उमा स्कन्दः पुरुषो ब्रह्मेन्द्रो यमः कालश्चित्रगुप्त इति प्रत्यधिदेवताः, गणपतिं दुर्गां क्षेत्राधिपतिं वायुमाकाशमम्बिनौ कर्मसाद्गुण्यदेवता इमा यथा प्रत्यक् निवेश्य प्राच्यादिष्विन्द्रादिलोकपालान् क्रतुरक्षितानावाहयेत् पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणावाहनमन्त्रैर्नमोऽन्तैरावाह्य नामभिः क्रमेण दीपान्तानुपचारानर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथावाहनमन्त्राः प्रणवसुधार्य्यं भगवन्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिङ्गदेशेश्वर जवापुष्पोपमाङ्गद्युते द्विभुज पद्माभयहस्त सिन्दूरवर्णाम्बरमाल्यानुलेपन ज्वलन्माणिक्यखचितसर्वाङ्गाभरण भास्कर तेजोनिधे त्रिलोकप्रकाशक विदेवतामयमूर्ते नमस्ते सवहारुणध्वजपताकोपशोभितेन सप्ताश्वरथयाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आगच्छाग्निरुद्राभ्यां सह पद्मकर्णिकायां ताम्रप्रतिमां प्राङ्मुखीं वर्तुलपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् सोम द्विजाधिपते सुधामयशरीरात्रेयगोत्र यामुनदेशेश्वर गोक्षीरधवलाङ्गकान्ते द्विभुजगदाधरदानाङ्कित शुक्लाम्बरमाल्यानुलेपनसर्वाङ्गासुक्तमौक्तिकाभरणरमणीयसर्वलोकाप्यायक देवताद्यमूर्ते नमस्ते सवहपीतध्वजपताकोपशोभितेन दशाश्वैताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आगच्छाङ्गिरसया च सह पद्माग्नेयदलमध्ये स्फटिकप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् अङ्गारकाम्बाङ्गते भारद्वाजगोत्रावन्तिदेशेश्वर ज्वालापुञ्जोपमाङ्गद्युते चतुर्भुज शक्तिशूलगदाखड्गधारिन् रक्ताम्बरमाल्यानुलेपन प्रवालाभरणभूषितसर्वाङ्ग दुर्धराशोकदीप्ते नमस्ते सवहरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेषरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ भूमिस्कन्दाभ्यां सह पद्मदक्षिणदलमध्ये रक्तचन्दनप्रतिमां दक्षिणामुखीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ

पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् सोम्य सौम्याकृते सर्वज्ञाने-
मयाविगोत्र मगधदेशेश्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गद्युते चतुर्भुज खड्गखेट-
कगदावरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरकताभरणा-
लङ्कृतसर्वाङ्गविग्रहमते नमस्ते सबृहत्पीतध्वजपताकोपशोभि-
तेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरु-
षाभ्यां सह पद्मेशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं बाणा-
कारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् बृहस्पते
समस्तदेवताचार्याङ्गिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तप्तसुवर्णसदृशाङ्ग-
दीप्ते चतुर्भुज कमण्डल्वक्षसूत्रवरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्या-
नुलेपन पुष्परागमयाभरणरमणीयसमस्तविद्याधिपते नमस्ते
सबृहत्पीतध्वजपताकोपशोभितेन पीताश्वरथवाहनेन मेरुं
प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रब्रह्माभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्ण-
प्रतिमां उदङ्मुखीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावा-
हयामि। भगवन् भार्गव समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकट-
देशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्गकान्ते चतुर्भुज दण्डकमण्डल्वक्षसूत्र-
वरदानाङ्कित शुक्लमाल्याम्बरानुलेपन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग
समस्तनीतिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते सबृहच्छुक्लध्वजपताको-
पशोभितेन शुक्लाश्वरथवाहनसहितेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्ना-
गच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मपूर्वदलमध्ये रजतप्रतिमां प्राङ्-
मुखीं पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भग-
वन् शनैश्चर भास्करतनय काश्यपगोत्र सुराष्ट्रदेशेश्वर कज्जल-
निभाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापतूणीशक्तबाणाभयाङ्कित नीला-
म्बरमाल्यानुलेपन नीलरत्नभूषणालङ्कृतसर्वाङ्ग समस्तभुवन-
भीषणामर्षमूर्त्ते नमस्ते सबृहन्नीलध्वजपताकोपशोभितेन
नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजापतिय-
माभ्यां सह पश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चापा-

कारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् राहो रविसोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठीनसिगोत्र बर्बरदेशेश्वर कालमेघसमद्युते व्याघ्रवदन चतुर्भुज खड्गचर्मधर शूलवराहित कृष्णाम्बरमाल्यानुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग शौर्यनिधे नमस्ते सत्रहकृष्णध्वजपताकोपशोभितेन कृष्णसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ सर्वकालाभ्यामग्नेर्कृतदलमध्ये सीसकप्रतिमां दक्षिणामुखीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् केतो कामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेश्वर धूम्रवर्णध्वजाङ्कते द्विभुज गदावरदाङ्कित चित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदूर्यमयाभरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रशङ्ख नमस्ते सत्रहचित्रध्वजपताकोपशोभितेन चित्रकपोतवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ ब्रह्मविष्णुसाभ्यां सह पद्मपायव्यदलमध्ये कांस्यप्रतिमां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ १ ॥

अथ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं, पिङ्गभ्रुश्मश्रुकेशं पिङ्गाक्षत्रिनयनमरुणवर्णाङ्गं छागस्थं साक्षसूत्रं शक्तिधरं वरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवमग्निमावाहयामि, अथ प्रत्यधिदेवता विलोचनोपेतं पद्मवक्त्रं हयारूढद्वयपालशूलखड्गखट्वाङ्गधारिणं चन्द्रमौलिं सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवं रुद्रमावाहयामि। स्त्रीरूपधारिणीः श्वेतवर्णाः मकरवाहनाः प्राशकलशधारिणीः मुक्ताभरणभूषिताः सोमाधिदेवताः अपः आवाहयामि, अत्रसूत्रकमलदर्पणकमण्डलुधारिणीं त्रिदशभूषितां सोमप्रत्यधिदेवतामुमामावाहयामि। शुक्लवर्णेन्दिव्याभरणभूषितां चतुर्भुजां सौम्यवपुषं षण्डांशसदृशाम्बरां रत्नपात्रगन्धपाशौषधिपात्रपद्मोपेतकराक्षतुर्दिङ्नागभूषितां षड्गतामङ्गारकाधिदेवतां भूमिमावाहयामि, षण्मुखं मिषण-

क्रविभूषणं रक्ताम्बरमयूरवाहनं कुक्कुटध्वजापताकायुक्तयुपेतं चतुर्भुजमङ्गारकप्रत्यधिदेवतां स्कन्दमावाहयामि। कौमोदकीपद्मगदाचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि। सौम्यप्रत्यधिदेवतां विष्णुवत् पुरुषमावाहयामि, चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानाभरणभूषितं हृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि, पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखं अक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुधारिणं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं हृहस्पतिप्रत्यधिदेवं ब्रह्माणमावाहयामि। सन्तानमञ्जरीवरदानधरद्विभुजां शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाहयामि, चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानाभरणभूषितं भार्गवप्रत्यधिदेवतां शक्रमावाहयामि। यज्ञोपवीतिनं छेदस्थमेकवक्त्रं अक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुसहितं चतुर्भुजं शनैश्चराधिदेवं प्रजापतिमावाहयामि। वृषस्थीनं दण्डहस्तं रक्तसदृशं पाशधरं कृष्णवर्णं महिषारूढं सर्वाभरणभूषितं शनैश्चरप्रत्यधिदेवतं यममावाहयामि। अक्षसूत्रधरान् कुण्डलाकारपुच्छयुक्तानेकभोगान् क्षोभोगान् भीषणाकारान् राहुधिदेवतान् सर्पानावाहयामि। करालवदनं नित्यभीषणं पाशदण्डधरं सर्पहस्थिकरीमाणं राहुप्रत्यधिदेवं कालमावाहयामि। पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखं अक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुधरं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावाहयामि। उदीच्यवेषधरं सौम्यदर्शनं लेखनीपत्रोपेतं द्विभुजं केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावाहयामि। ६ ॥

अथ साङ्गदेवतावाहनं वायुप्रदेशे सर्वत्र सप्रणवव्याहृतिपूर्वकं, विनेत्रं गजाननं नागयज्ञोपवीतिनं चन्द्रधरं दन्ताक्षमालापरशुमोदकोपेतं चतुर्भुजं विनायकमावाहयामि। तत उत्तरतः शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचन्द्रविल्वखेटकपाशपरशु-

कण्टकोपेतदशभुजां सिंहारूढां दुर्गाख्यदैत्यासुरहारिणीं दुर्गामावाहयामि। श्यामवर्णं त्रिलोचनम् ऊर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं भृकुटीकुटिलाननं नूपुरालङ्कृतांघ्रिं सर्पमेखलया युतं सर्पाङ्गभूषितं क्षुद्रघण्टाबद्धगुल्फावलम्बिकरोटिकामालाधारिणम् उरगकौपीनं चन्द्रमौलिं दक्षिणहस्तैः शूलवेतालखड्गदुन्दुभिं दधानं वामहस्तैः कपालघण्टाचर्मचापं दधानं भीमदिग्वाससममितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि। धावद्धरिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधारिणं धूमवर्णं वायुमावाहयामि। नीलोत्पलाभं नीलाम्बरधारिणं चन्द्रार्धोपेतं द्विभुजं खेटमाकाशमावाहयामि। प्रत्येकमौषधिपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्योन्यसंयुक्तदेहावेकस्य दक्षिणपार्श्वे परस्य वामपार्श्वे रक्तभाण्डपरशुक्षाम्बरधारिनारीयुग्मोपेतौ देवौ भिषजावश्विनावावाहयामि। अथ क्रतुसंरक्षकेन्द्रादिलोकपालावाहनं, स्वर्णवर्णं सहस्राक्षम् ऐरावतवाहनं वज्रपाणिं शचीप्रियमिन्द्रम् आवाहयामि। अरुणवर्णं त्रिनेत्रं साक्षसूत्रं सप्तार्चिषं शक्तिधरं वरदहस्तद्वययुक्तम् अग्निम् आवाहयामि। रक्तवर्णं दण्डधरं पाशहस्तं महिषवाहनं स्वाहाप्रियं यममावाहयामि। नीलवर्णं खड्गचर्मधरम् ऊर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमावाहयामि। रक्तभूषणं नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनीप्रियं सुवर्णवर्णं वरुणमावाहयामि। स्वर्णवर्णं निधीश्वरं कुन्तपाणिमश्ववाहनं चित्रिणीप्रियं कुबेरमावाहयामि। शुभ्रस्फटिकवर्णं वरदाभयशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीप्रियमीशानमावाहयामि, इति पूर्ववत् पूजयेत् ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय आधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सहस्रैकैकाभिः समिद्भिर्व्याहृतीः प्रत्येकं शतैकावराभिः सहस्रसम्पराभिराहुतिभिर्निमित्तगणपेक्षया लक्षहोमावधानदशांशेन

पार्श्वदेवतयोस्तदर्हनेतरेषां स्वाहान्तैर्नामभिर्हौमस्तत्तल्लिङ्ग-मन्त्रैर्वा सकृदवदानेन चरुहोमः पाणिना प्रभूतांश्चिनांश्च व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राक् क्षिप्तक्रतो ग्रहाणां घण्टादिशब्दैरुपहारानुपगृह्य सपुष्पाणि रत्नानि निवेदयेदभावे सुवर्णपुष्पाणि वा, तान् नमस्कृत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होमं समापयेत् यदि मन्त्रैरिष्टस्तदैते मन्त्रा मन्त्रव्याकृष्टेन रजसा वर्तमानः, आप्यायस्व समेतु ते, अग्निर्मूर्धादिवः ककुत्, उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः, हरिस्ते पतियदर्यः अर्हात्, शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यत्, शमग्निरग्निभिः करत्, कयानश्चित्र आभुवत्, केतुं कृण्वन्नकेतव इति ग्रहाणाम्, अग्निं दूतं वृणीमहेऽग्नु मे सोमो अब्रवीत्सोमा पृथिवी भवेदं विष्णुर्विचक्रम इन्द्रस्येदानि वृषभाणि धेऽहीन्द्राणीमासु नारीषु प्रजापतेन खदेतास्य आयवः पृश्निरक्रमीद् ब्रह्म यज्ञानां प्रथमं पुरस्तादित्यधिदेवतानां, त्र्यम्बकं यजामहे गोरोर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुमारधिस्पितरं वन्दमानं सहस्रमोषा पुरुषो ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि इन्द्रमिद्देवतातये यमाय सोमं सुनुत परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां सविवचिवं चितयन्तमस्मै इति प्रत्यधिदेवतानाम्, आतुन इन्द्रक्रतुमन्तं जातवेदसे सुनवामसोमं क्षेत्रस्य पतिना वयं क्षणाग्निशर्मबीनामादित्यन्नस्य रसोऽग्निनाक्तिं रक्षदेतीत्येतत्साङ्गुष्यदेवतानाम्, इन्द्रं वो विश्वतस्पर्यग्निमीले पुरोहितं यमाय सोमं सुनुतवहविर्मोषुणः परापरो वृक्तमं मुमुग्धिनस्तववायद्वतस्यते त्वं नः सोमविश्वतः कदुद्राय प्रचेतस इति लोकपालानाम् ॥ ८ ॥

अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदे प्रागुदीच्यां शुचौ देशे संस्थाप्यतुते प्राक्प्रवणे चतुष्पादन्दीर्घं चतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं विधाय तत्रोदगग्रान् समूलान् हरितदर्भानास्तीर्य प्राङ्मुखं

कर्तारं सामात्यमुपवेश्याचार्यः सहर्त्विग्भिः अभिषेककुम्भमादाय प्रत्यङ्मुखस्थितश्चौड्रुम्बर्यादिदया शाखया सपलाश या हिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वयान्तर्धाय कुम्भोदकपूतशिरभिषिञ्चेत् अप्लिङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानीभिः अन्याभिश्च शान्तिपवित्रालिङ्गाभिर्घृताभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुराव्वामिति सूक्तेन च श्रीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इत्यृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति च व्याहृतिभिरभिषिक्तस्तेभ्यो गवोक्तां दक्षिणां दद्यात्सा गौः गर्गो रत्नोऽनड्वान् हिरण्यं वासः श्वेताश्वः कृष्णा गौः कार्ष्णायसं हस्ती छागो वेति हीनां पुनर्हिरण्येन संमितां कुर्यात् अभावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्यात् द्विगुणमाचार्याय अन्न घृतौदनेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिरास्त्विति वाचयेत् सबन्धिभ्रातिबान्धवांश्च तोषयेदेष ग्रहयज्ञः सर्वानिष्टशमनः सर्वपुष्टिकरः सर्वाभीष्टकरः तस्मादेनं विभवतो विशेषतः कुर्यात् यविभवः शान्तिपुष्टिकामो यथोपपत्तिं कुर्यात् ॥ ८ ॥

अथ होमोऽहरहर्यजेत्यग्नौ गृह्यो ह्यहरहरिष्टान्देवानिष्टाभीष्टार्थांश्चिनोति तस्य तेऽहरहर्यजेत्यादि गणपतिर्वा स्कन्दो वा सूर्यो वा सरस्वती वा गौरी वा गौरीपतिर्वा श्रीर्वा श्रीपतिर्वा श्रीर्वान्योवायोऽभिमतस्तं एव यथाकथि कमभ्यर्चयेत्, केवि[ग]णपतिमादित्यं यज्ञियमच्युतं शिवं पञ्चकमेव वाहरहर्यजेत्, तानेषु वाग्नौ वा सूर्ये वा स्वहृदये वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु वा यजेत प्रतिमास्वधिकासु नाग्नाहुतिविसर्जने भवतः, आयतनेषु हि गृह्यासु देवता नित्यं सन्निहिता इत्यस्थिरायां विकल्पः स्थण्डिले तूभयं भवतु, प्रतिमा प्राङ्मुखीं स्वदङ्मुखो यजेतान्यत्र प्राङ्मुखः सम्भृतसम्भारः यजनभवनस्य द्वारदेशे

स्थित्वा दस्तताजत्रयेणापसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः। ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ इति विघ्नानुत्सार्य,प्रविश्य येभ्यो मातामशुमत्यन्विते पय एवापिन्वे विश्वदेवायदृष्ण इति जपित्वा शुचावासनेऽपविश्य पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता। त्वञ्च धारय मान्देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ इत्युपविश्याचम्यायतप्राणः सङ्कल्प्य शुचिशङ्खादिपात्रमङ्गैः प्रणवेन पूरयित्वा गन्धाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सावित्राभिमन्त्र्य तीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पवित्रपुष्पाणि तदुदकेनाप उशिन्धीत्याभिरात्मानमायतनं यजनाङ्गानि चाभ्युक्ष्य क्रियाक्षोदककुम्भङ्गन्धादिभिरभ्यर्च्य तेनोदकेनार्घ्यान् कुर्यात् नमोऽस्तनाम्ना तल्लिङ्गमन्त्रेण वा क्रमेणोपचारान्दद्यात् पुष्पोदकेन पाद्यमर्घ्यं च पात्रान्तरेण सगन्धाक्षतकुसुमान्दद्यादावाहनमासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं स्नानमाचमनं वस्त्रमाचमनमुपवीतमाचमनं गन्धपुष्पाणि धूपन्दीपं नैवेद्यं पानार्थं जलमुत्तरमाचमनीयं मुखवासं स्तोत्रं प्रणामं दक्षिणां विसर्जनञ्च कुर्यात्, अस्मत्पक्षे मनसा सम्पादयेदाचमनन्न पृथगुपचारः प्रणामस्तोत्राङ्गं दक्षिणादिविसर्जनाङ्गम्। अथ मन्त्राः गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति गणपतेः कुमारयित्वितरं वन्दमानमिति स्कन्दस्य आकृष्णेन रजसा वर्त्तमान इत्यादित्यस्य पावकानः सरस्वतीति सरस्वत्याः जातवेदसे सुनुवाममोमनिति अग्नेः त्र्यम्बकं यजामह इति रुद्रस्य गन्धद्वारामिति श्रियः इदं विष्णुर्विचक्रम इति विष्णोरेवं षोड़शेमानुपचारान् पौरुषेणैव सूक्तेन प्रत्यृचं सर्वैव प्रयुञ्जतेऽन्ये सावित्रया वा जातवेदस्यया वा प्राजापत्या व्याहृत्या वा प्रणवेनैव वा कुर्वन्ति, स एष देवयज्ञोऽहरहर्गीतानसंमितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्ग्योऽपवर्ग्यश्च तस्मादेवमहरहः कुर्वीत तमेनं वैश्वदेवं हुतप्रेषेण

पृथगग्नेन वा कुर्यात्तस्य शेषेण वैश्वदेवं कुर्यात्। अथास्य शेषेण गृहदेवतानां बलिर्द्वारे पितामहाय प्रक्षीडे रुद्राय पथ गृहे प्राच्यादिषु प्रतिदिशं सनवपहायेन्द्राय। बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोमसूर्याभ्यामग्निभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणेऽथ प्राग्रादिभित्तिमूलेषु सिद्धैर्गुह्यैः श्रियै कीर्त्यै वरुणायोदधानेऽग्निभ्यां हृषुपनयोः द्यावापृथिवीभ्यामुलूखलमुसलयोरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्वचाण्डालपतितवायसेभ्योऽन्नं भूमौ विकिरेत् ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो विदुरस्य प्रेष्ठाः तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिः ददातिति रात्रौ चेन्नक्तं वा बलिमिति ब्रूयादथ प्रक्षालितपादपाणिराचम्य गृहं प्रविशेत्, शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्युभयतो अस्तु शिवा दिशः प्रदिश इहिगो न आपो विद्युतः परिपान्तु विश्वत इति जपित्वा अन्यानि च स्वस्त्ययनानि ततोमनुष्ययज्ञपूर्वकं भुञ्जीत। १० ॥

अथ भोजनविधिरार्द्रपादपाणिराचान्तः शुचौ देशे प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वोपविश्य मौनेना वाग्यता वा हस्तमात्रे चतुरस्रमण्डले पात्रमासभ्य प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्याभ्युक्ष्य स्रादो मितो मधो मितो दत्यभिमन्त्र्य सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति दिवा परिषिञ्चेदृतन्त्वासत्येन परिषिञ्चामीति रात्रावथ दक्षिणतो भुवि भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये इति नमोऽन्तैः प्राक्संस्थं प्रत्यक्संस्थं वा बलिं त्रिर्कीर्त्वा हस्तं प्रक्षाल्य समाहितोऽस्तोपस्तरणमसीत्यपः प्राग्र मध्येन पाणिना पात्रमासभ्य तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणाय मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपानाय कनिष्ठिकानामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानाय कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय सर्वाङ्गुलीभिः समानाय च मुखे कृत्व

याज्यवाभिरेव वा सर्वेभ्यो जुहुयादेवं वाग्यतो भुक्त्वा चरुतापिधानमसौत्यपिधानं प्राश्य शोधितमुखपादपाणिर्द्विराचामेदेवं भुञ्जानोऽग्निहोत्रफलमश्नुते बलपुष्टिमान् भवति सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥

अथास्तमिते सायंसन्ध्यामुक्तवदुपास्य होमदेवखदेवषट्हवल्यातिथ्यार्चनानि कृत्वा यदि दिवोदितकर्माण्यकृतानि यावत्प्रहरं यामिन्यास्तावत् क्रमेण सर्वाणि सौरं वर्जयित्वा कुर्यादाकृष्णोयथेवार्घं दद्यादिति विशेषोऽष्टमीं चतुर्दशीं भानुवारं यावदिनं तत्पूर्वदिनञ्च वर्जयित्वार्धरात्रिषु नियमेनामाद्यैः परिहृतो लघु भोजनं कृत्वा पक्वान्न षड् ताम्बूलादिसेवनं कृत्वा सन्ध्यायां शून्यालये श्मशाने चैकहस्ते चतुष्पथे त्रिषमाढकायचनाग्रस्कन्दभैरवाद्युपदेवगृहेषु धान्यगोदेवविप्राग्निरूपाणामुपरि वा शुचौ देशे शुचिरार्द्रवस्त्रपादो न मग्नः शयनं कुर्यात् रात्रीति व्यत्यदायतीति सूत्रं जपित्वा प्राङ्मिरो दक्षिणतः शिरो वेष्टयित्वा देवतां नत्वा स्मरणं च कृत्वा वैष्णवदण्डमुदकपात्रं च शयनसमीपे निधाय प्रक्षालितपादः शयनं कुर्यात् प्रदोषपरयामौ निद्रयातिक्रम्याथ प्रभाते इष्टदेवतां मनसा नत्वा तदहःक्षयं कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तविधिना मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कुर्यात् ॥ १२ ॥

अथ श्राद्धानि तान्यष्टौ पूर्वेद्युः पार्वणं अष्टम्यष्टकं माघि माघि काम्यं आभ्युदयिकमेकोद्दिष्टं पार्वणं चेति पर्वमात्राख्या तत्र भवं पार्वणं तदाहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा करोत्यनाहिताग्निस्तु तदितरेण व्यतिषज्यते यथादौ पिण्डपितृयज्ञो यावदिधाधानादय पार्वणं आह्नयपञ्चोचार्याच्छादनान्तं पुनः पितृयज्ञ पामेक्षणानुप्रहरणात् पुनः पार्वणमाद्यसिद्धान्नादयोऽभयत्रेयं क्रमेण समापयेदित्येष व्यतिषङ्गस्तमिममुदाहरिष्यामः

पिण्डपितृयज्ञेऽपराह्णेऽग्निमुपसमाधाय तस्यैकमुल्मुकं प्राक् दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्लोकात् प्रणुदात्वस्मादिति सोऽग्निरतिप्रणीतो भवति तस्योपसमाधायोभौ प्राक् दक्षिणाग्रैः दर्भैः परिस्तृणीयात्सर्वकर्मणीह प्राग्दक्षिणाद्वयेदयोपासनाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यग्वा प्राग्दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य्यैकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति चरुस्थालीं शूर्पं स्रामुल्मलं मुसलं स्रुवं ध्रुवां क्षणाजिनं सक्तदाज्यिक्तमिध्मं मेक्षणं कमण्डलुमिति दक्षिणतो व्रीहियकटं भवति शूर्पे स्थालीं प्रगृह्य दक्षिणतः शकटमारुह्य स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा शूर्पे निमृज्य शूर्पपतितान् शकटे प्राप्य स्थालीस्थान् क्षणाजिन उलूखलं कृत्वा पक्षावदन्यादविवेचमवहतान् सक्तान् प्रचाल्योपासने त्रयेदर्वागतिप्रणीतात् स्रुवेण प्राग्दक्षिणायतां लेखामवहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्युल्लिख्य तामभ्युक्ष्य सक्तदाज्यिक्तेन बर्हिषाऽवस्तीर्य विलोमानुत्पूतमाज्यं दक्षिणतो निधाय स्रुवेण स्थालीपाकमभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यगतिप्रणीतादादाय दक्षिणतोऽभ्यक्तनाक्तनकशिपूपवर्हणानि चैतदन्नं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा पार्वणमारभेत् ॥ ११ ॥

अथ हविरर्हान् ब्राह्मणान् दैवे द्वौ त्रीन् पित्र्ये एकैकं वोभयत्र शक्त्यैकस्यानेकान् वा काले निमन्त्रितान् स्वागतेनाभिपूज्य प्राच्यां शुचौ गृहाजिरे गोमयाम्भसा चतुरस्रमुत्तरं वर्तुलं दक्षिणे मण्डलद्वयमुल्लिख्य प्रागग्रान् दर्भान् सव्यानुत्तरेणाग्र्य दक्षिणाग्रान् सतिलानितरतोमे अभ्यर्च्य ब्राह्मणायोदेहि यथावयः पित्र्ये ज्यायांसो दैवे कनीयांसः उभयत्र दक्षिणेन विनियुज्याग्र्यडसुख उत्तरे मण्डले दैवनियुक्तायार्घवाम्भसा पाद्यं दत्त्वा गन्धेन शन्नोदेव्या पादान् प्रक्षाल्य

दक्षिणे चेतरेषां प्राचीनावीती तिलाभ्यक्षा पादौ दत्त्वा तथैव प्रक्षालयेत् अथ तानुदक् हिरण्यान्तानुद्दिष्टरूपान् ध्यायन् परिस्थिते दक्षिणप्रवणे उपलिप्ते शुद्धे देवे प्राङ्मुखावुदगपवर्गं दक्षिणतः पित्र्ये उदङ्मुखान् प्रागपवर्गानुपवेश्याचान्तो यज्ञोपवीती प्राणानायम्य कर्म सङ्कल्प्य दैवे सर्वमुपचारमुदङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं कुर्यात्पित्र्ये प्राक् दक्षिणामुखः प्राचीनावीती प्रसव्यमथ तिलहस्तः अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा ये चयन्ति पृथिवीमनु अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रेतेषाङ्गतं मन इति सर्वतस्तिलैरवकीर्योदीरतामवर उत्परास इति जपित्वा दर्भाभ्यक्षान्याभ्युक्ष गयायां जनार्दनं वस्त्रादिरूपान् पितॄंश्च ध्यात्वाऽथ प्रथमं दैवे ब्राह्मणहस्तयोरपो दत्त्वा युग्मान् ऋजून् प्रागग्रान् दर्भान् विश्वेषां देवानामिदमासनमिति एकैकस्यामे दक्षिणतः प्रदायापो दद्यादेवं सर्वोपचारेष्वाद्यन्तयोरामो दद्यादयाभ्युक्षितायाभुवि प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु न्यञ्चिनं पात्रं प्रोक्षाद्योत्तानयित्वा तस्मिन् प्रागग्रे दर्भयुग्मान्तर्हिते अप आसिच्य शन्नोदेव्या अनुमन्त्र्य यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः। निर्णादः सर्वपापानां यविष्ठस्त्वद्विभिः स्मृतम्॥ इति यावानोप्य गन्धादीनि च क्षिप्त्वा देवपात्रं सव्यमिमित्यभिमृश्य यवहस्तो विश्वान्देवानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा ताभ्यामावाहयेत्युक्ते विश्वे देवा स आगतेति पादादिमूर्धान्तं सव्यसंस्थितयोः यवानवकीर्याऽगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः। ये अत्र विहिता आद्धे सावधाना भवन्तुते॥ इत्युपस्थाय स्वाहार्घ्यं इत्यर्घ्यमुभयोः सकृद्विवेशाय प्रत्येकं प्रथममन्या आपो दत्त्वार्घ्यादर्घ्यमादायेदं वो अर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञिया-

स्तान आपः शिवा शंस्योना भवन्त्वित्यनुमन्त्रैवं द्वितीयस्यापि शेषं दत्वानुमन्त्र्य गन्धपुष्पधूपदीपान् उभयोर्दत्त्वाच्छादने दद्यात् यथार्चनविधेः सम्पूर्णतां वाचयित्वा पित्रर्चनादामनुस्नातः प्राचीनावीती प्राक् दक्षिणाभिमुखः पित्र्यं कुर्यात् ॥ १४ ॥

पिता पितामहः प्रपितामह इति त्रयस्त्रेषां प्रत्येकमेकं द्वौ बहुवचनान्तौ निर्देश्यं कुर्यादपो दत्त्वा दर्भान्द्विगुणभुग्नानयुग्मान्दक्षिणाग्रान् गोत्रनामरूपाणां पितृणामिदमासनमित्येवमासनेषु सव्यतो दद्यादुक्तमपादानमथ मुक्त्वा दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्य त्रीणि तैजसान्मृन्मयानि पात्राण्यभावे एकद्र्याणि वा न्यक्त्वितानि प्राग्दक्षिणापवर्गनिधायोत्तानानि कृत्वा तेषु तेष्वयुग्मदर्भान्तर्हितेष्वप आनिन्य त्रीण्यपि सक्तूंश्च देवीरनुमन्त्र्य तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रक्त स्वधया पितृनिमांल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति पृथक् त्रिषु तिलानोप्य गन्धादीन् क्षिप्त्वा पित्र्यपात्रं सम्पन्नमित्येवं तानि यथालिङ्गमभिमृश्य तिलहस्तो यथालिङ्गं पितृन् पितामहान् प्रपितामहान् आवाहयिष्यामीत्युक्त्वा तैरावाहयेत्युक्ते मूर्धादिपादान्तं दक्षिणाङ्गसंस्पर्शमेकैकस्मिन् कृत्वान्तस्था निधीमहीति तिलानवकीर्य पायान्तु नः पितरः सोम्यास इत्युपस्थायाधोपवीती स्वधाभ्यां इति पूर्वमर्घ्यं निवेद्यान्यापो दत्त्वा मन्त्रोपमन्त्र्यमादाय दक्षिणेन पाणिना सव्योपगृह्णीते पितरिदमस्ते अर्घ्यं पितामहेदमस्ते अर्घ्यं प्रपितामहेदमस्ते अर्घ्यमिति पित्र्यतीर्थेन दत्त्वा प्रत्येकं या दिव्या आप इत्यनुमन्त्रयेतोभयत्रैकैकब्राह्मणपक्षे देवे मन्त्रमर्घ्यमेकस्मै दद्यात् पित्र्ये त्रीण्यपि पात्राण्येकस्मै निवेद्य पुनरन्याप्दानपूर्वं त्रीण्यपि तस्मा एव दद्यादथैकस्मै ब्राह्मणे-

कंपत्ते यावन्त एकैकस्य तेभ्यस्तेभ्य एकैकं तत्पात्रं सङ्गविनेदार्घ्यमेकैकं तावद्वा विच्छिद्य दद्यात् न तु प्रत्येकं पात्राणि पुर्यादद्येतरार्घ्यशेषानार्घ्यपात्रार्घ्यशेषे च निनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो सुखमनक्ति तत्पात्रं शुचौ पित्रभ्यः स्थानमसीति निधाय पितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात् स्रुचं वा तत् कुर्यादथ प्राचीनावीती गत्वाचाच्छादनान्तं दत्त्वार्चनविधेः सम्पूर्णतां याचयेदेवमेतत् पार्वणस्य कृत्वा पुनरनन्तरं पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात्॥ १५॥

अथ स्थालीपाकादवसृत्य घृतेनाक्ताऽग्नौ करिष्यामीति पृष्ट्वा क्रियतामित्युक्तेऽतिप्रणीतेऽग्नाविधमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयाद्योमाय पित्रमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वा पूर्वमग्निं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरेदित्येतावत् पिण्डपितृयज्ञमाप्याय पुनः पार्वणस्य भोजनाशयेषु दैवे चतुरस्रे मण्डले पित्र्ये हस्तानि मोमग्नेमोपलिप्य सयवान् सतिलांश्च दर्भान् प्रास्य तेषु दैवे सौवर्णे पित्र्ये राजतानि अभावे तदवच्छेदानि तैजसानि वा पात्राणि निधायाज्येनोपस्तीर्यावानि परिविष्य पित्र्यपात्रान्तेषु हुतशेषं दत्त्वा दर्भैः पात्राण्युपर्यधश्चाभिघार्य दैवेऽग्नं मादित्याभ्युक्ष्य तूष्णीं परिविष्य पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां स्वाहेत्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यवतमस्मिमामेक्षेत्रा अमुत्रामुष्मिन् लोके इत्यभिमन्त्र्य इदं विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणपाणावृक्षं विष्णो हव्यं रक्षस्वेति निधेय यवोदकमादाय विश्वे देवा देवता इदमन्नं हविष्यं ब्राह्मण आहवनीयार्थे इयं भूमिर्गयायां मोक्षा गदाधर इदमन्नं ब्राह्मणे दत्तं मोक्षपेपात्रेणमक्षयमक्षयटक्षायेयम् इत्युक्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नमम्-

तरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणश्चाक्षते: स्वाहेत्युत्सृज्यैवं द्वितीयेऽपि दत्त्वा ये देवासो दिव्येकादशस्थेत्युपस्थायाथ पित्र्ये प्राचीनावीती राजते स्वधाशब्दविशेषणेन यथालिङ्गमुद्दिश्य ये चेह पितर इत्युपस्थायायोपवीतान्ते मधुसर्पिर्वासिच्य सप्रणवव्याहृतिं सावित्रीं मधुमतीश्च जपित्वा मध्विति च विसृज्य पिण्डनुत्सृत्यापोशनं प्रदाय ब्राह्मणान् यथाऽर्हं भुज्यध्वमिति भोजनायातिसृजेत् भुञ्जानान् वैश्वदेवरक्षोघ्नपिशाचादीनि च श्रावयेदथ हृष्टान् ज्ञात्वा मधुमतीरक्षन्नमीमदन्तेति च श्रावयित्वा सम्यग् हृष्टा सुसम्पन्नमित्युक्ते भुक्तवतोऽपसव्यं पिण्डार्थं विकिरार्थंश्च पृथगुद्धृत्य शेषं निवेद्यानुमते गण्डूषं दत्त्वा तेष्वाचान्तेष्वनाचान्तेषु वा तदन्नशेषेण पिण्डानिषूणीयाच्चयनाचान्तेषु निषूणीयादाचान्तानन्वक्षं प्रकिरेदाचान्तेषु निपरणमनुप्रकिरेत्र तु पूर्वनिमरणात् प्रकिरेत् ॥ १६ ॥

अथ पिण्डार्थमुद्धृतमन्नं स्वाङ्गीपाकेन सम्मिश्रं प्राचीनावीती सकृदाच्छन्नास्तृतायां शेषायां त्रिषु पिण्डदेशेषु प्राक् दक्षिणापवर्गं गच्छन्तां पितरः गच्छन्तां पितामहाः गच्छन्तां प्रपितामहा इति पिण्डतीर्थेन तिसृषु निनीय तेषु पिण्डान्, पित्रादिभ्यः एतत्ते विष्णो ये च त्वामन्वत्र तेभ्यस्ते इति परावीतेन पाणिना यथालिङ्गं दत्त्वा तान् अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति सकृदनुमन्त्र्य सव्याहृतिकोदङ्मुखो यथागत्या यतमानः पत्याहृत्यामो मदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति पुनरभिमन्त्र्य च तत्क्षेममाघ्राय पूर्ववत् पुनस्तिसृषु पिण्डं तेषु निनीयासावभ्यक्षासावभ्यक्ष इति यथालिङ्गं पिण्डेष्वभ्यञ्जनाक्षते दत्त्वा वासो दद्यादग्नौकरणं वा वपत्यपरे सकृत्सोमेतदः पितरो वासो मा नो मोष्यत्पितरो

युंग्ध्वमित्यथैतानां गन्धादिभिरर्चयित्वा प्राञ्जलिर्नमो वः पितर ऊर्ये नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुषाय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा युष्माकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तस्वामिति मनोऽन्वा हुवामह इति तिसृभिरुपस्थायाथ पिण्डस्थान् पितॄन् प्रवाहयेत् परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। दत्ता यास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छतेत्यग्ने तमसोत्योपासनाग्निं प्रत्येत्य यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यस्मात्तरं पितरं वा जिहिंसिम। अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु करोतु सामनेन सन्निति जपित्वाऽथ पिण्डावमृश्य मध्यमं पिण्डं वीरं मे दत्त पितर इत्यादायाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं यथायमरपा असदिति पुत्रकामः पत्नीं प्राशयेत्। तदप्रत्याहृतेषु कुर्यादन्वितरावति प्रणीतेऽग्नौ वा क्षुद्रजन्तवे वा ब्राह्मणाय वा दद्यात् अथ यज्ञपात्राणि विवक्षन्नुत्तरेण दक्षिणं क्षणं द्वितीयं कुर्यात् एवं पिण्डपितृयज्ञं समाप्याथ श्राद्धशेषं समापयेत्॥ १७॥

अथ ब्राह्मणानाचमय्य यवार्ववर्णिकं पृथगुद्धृतं तत्प्रक्षिप्तमन्नमभ्यक्षं परिस्राव्योक्षितान्ते दर्भान् दक्षिणाग्रान् प्रकीर्य तेषु ये चाग्निदग्धा ये चानग्निदग्धा इति तदन्नं प्रकीर्य येऽग्निदग्धाः कुले जाता येऽप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्॥ इति तिलाम्बु च निनीयाचमेदय ब्राह्मणहस्तेष्वपो दर्भांश्च दद्यात् यवांस्तिलांश्चावधाय पुनरपो दद्यादेषा हस्तशुद्धिरथ ब्राह्मणानभिवाद्योपवीयादन्नहोमं वर्धतामिति गोवृद्धिं वाचयित्वा पात्राणि चालयित्वा देवान् पितॄंश्च यथालिङ्गमामन्त्र्य स्वस्तीति ब्रूतेत्यपो दद्यात् अथ दैवे

दत्तं आहं देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथक् यवाम्बु 'दत्ता पितेव प्राचीनावीतिदत्तं आहं च पितृणामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति यथालिङ्गन्तिलाम्बु दत्त्वा नुक्षं पात्रं विहृत्योपवीती ब्राह्मणेभ्यो सुखवासताम्बूलादि दक्षिणाश्च दत्त्वा तान्यादाभ्यङ्गादिभिः प्रियोक्तिभिश्च परितोष्य कर्म सम्पूर्णतां वाचयित्वा ॐ स्वधोच्यतामिति वाच्यं स्वधेति वोक्ता पिण्डपूर्वं विसर्जयेत् तथा ॐ स्वधेति वाच्यं स्वधेति वा ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुर्विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणौ विसर्जेत् प्रीयन्तां विश्वे देवा इति ताभ्यामुक्ते पिण्डनिधरणदेशं समृज्याचतान् प्राप्य तत्र शान्तिरस्त्वित्युदकधारामासिच्य दक्षिणामुखः प्राञ्जलिस्तिष्ठन् दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो मा व्यगमत् बहुदेयञ्च नोऽस्तु अन्नेन वरान् याचतेति पार्वणकल्प एव चास्य पिण्डपित्रयज्ञेन व्यतिषङ्ग एवमेवान्वष्टक्यं पूर्वेद्युर्मासि मासि श्राद्धानि सर्वेदस्ति हि तेषु पिण्डपित्रयज्ञकल्प इति तत्र पूर्वेद्युरेकतन्त्रस्था होममन्त्राः एष्वेवन्येषु चतुर्वाहिताग्निपार्वणे च पिण्डपित्रयज्ञकल्पाभावात् अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव इति ब्राह्मणानां पाणिहोमो भुक्तशेषेण वोच्छिष्टान्ते निधरणं यथा ब्राह्मणानाच्छादनान्तैरभ्यर्च्य भोजनार्थादनादुद्धृत्य सर्पिषाक्ताहोममन्त्रं विनैव ब्राह्मणपाणिषु दक्षिणाग्रान् दर्भानन्तर्धाय मैक्षणेन पाणिना वा ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां द्वे द्वे आहुती जुहोति सर्वेषु विसृष्टा वैकैका नात्र मैक्षणानुप्रहरणं यदि पाणिना जुहुयात् सव्येन चावदानं सम्पादयेदथ भुक्तशेषेणोच्छिष्टान्ते पिण्डान्निधृणीयात्तेहाग्रे तमद्येति समानमन्यदेवं मत्याब्दिकादीनि मासि श्राद्धं यदि पर्वणि स्यात् पार्वणं तदा तेन विकल्पते काम्यं चेत् क्रियते तदा पार्वणं मासि श्राद्धञ्च तेनैव सिध्यतः॥ १८॥

यथाभ्युदयिके नान्दीमुखाः पितर एकैकस्य युग्मा ब्राह्मणा
१ दर्भमूलदर्भाः प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः प्राङ्मुखो यज्ञोप-
वीती कुर्यादेजून् दर्भानासनान्दक्षिणतो दद्यात् अर्घ्यपात्राणि
प्राक्संस्थानि स्युः यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः
प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄन् इमान् लोकान्
प्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः प्रीय-
न्तामिति यथालिङ्गं मन्त्रदर्भांस्त्रिवेद्य नान्दीमुखाः पितर
इदं वो अर्घ्यमिति प्रत्येकं विगृह्य दत्त्वानुमन्त्रणं द्विहि-
रण्यादि दद्यात् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहेति पात्रिघ्नक्षद्होमस्तूष्णीमूष्मपाञ्च गायता नर इति च
मधुमती रक्षसमीमदन्तेति यावद्भोजनाच्छेषेषु भुक्तवत्सु
नुपलिप्य प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषे-
णैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात् पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः
पितृभ्यः स्वाहेति वा यथालिङ्गमन्यदुदकेनानुमन्त्रणादीक्षन्ति
नेह पिण्ड इत्यन्ये सर्पिषापि दध्यानयति एवमेतत् पृषदाज्य-
माह सन्यक्तमिति विसृजेत्तदेतत् पुंसवनादिष्वपत्यसंस्कारेषु
धान्याधेयादिषु श्रौतेषु च पूर्तेषु च क्रियते मङ्गल्ये पूर्वेष्वभ्युद-
यिकेषु तदिदमेके मातॄणां पृथक् कुर्वन्त्यथ पितॄणां ततो
मातामहानामिति वितथमिच्छन्ति तस्माज्जीवत्पितृकः सुत-
संस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्याज्जीवत्यां पितृमातृ-
मातामहयोः कुर्यात् पित्रोर्जीवतोर्मातामहस्यैव कुर्यात् त्रिषु जीव-
त्सु न कुर्यात् त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ पिण्डमेधः संस्थिते दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणापरस्यां वा प्राक् दक्षिणायतं दक्षिणाप्रवणन्तद्दिक्प्रवणं वा यावानुद्दाहकः पुरुषस्तावदायामं श्याममात्रन्तिर्यगर्वाग्वितस्तिमात्रं खातं खनेयुरभित आकाशं बहुलौषधिकं यत्र सर्वतापः प्रस्यन्देत एतद्दहनस्य लक्षणं श्मशानस्य कण्टकिक्षीरिणः समूलान् परिखायोद्वासयेदपामार्गः याकास्तिल्वकः परिव्याधांश्च पुलाः फेग्रमश्मलोमनखानभिहारयेयुः कर्त्तोल्मुक्य प्रेतस्यास्यतश्च ब्राह्मणवाचा शुद्धिमापादयेत् प्रेतं स्नापयित्वा नलदेनानुलिप्य नलदमालाञ्चपमालां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्यग्रेण प्राक्शिरसमाविःपादमाच्छादयेयुः परिधानच्छान्यन्द्यूरवच्छेदं कर्त्ता संगृह्णीयादथैतां दिशमग्रतोऽग्निनयन्ति प्रभूतं बर्हिराज्यञ्च चमसः स्रुवञ्च तिलान् कृष्णाजिनं कमण्डलुञ्च नयेयुरन्वञ्च प्रेतमयुजो मिथुनाः सवयसः शिविकेन गोशकटेन वा तमन्वञ्चोऽमात्यासुतश्चिक्षा अधोनिवीता ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः नयेयुः एवं भूमिभागं प्राप्य कर्त्ताधान्तः प्राचीनावीती प्रेतस्यामुष्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं पिण्डमेधं करिष्यामीति सङ्कल्प्य कर्मान्तदक्षिणां दिशं गमयेत् खातादुत्तरपुरस्ताज्जानुमात्रं गर्त्तं खात्वोदकेन पूरयित्वा तेनोदकेनान्येन वा शमीशाखया विः प्रमव्यमादहनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेतवीत विचमर्पणात इति खाताद्दक्षिणपश्चिमतोऽग्निमिन्धनानि नाथ तन्त्रं भवति ॥ १ ॥

अथाग्नेरुत्तरतश्चमसेनापः प्रणीय खाते हिरण्यशकलमाधाय तिलानवकिरेत् कुम्भयिति चिनोति तस्यां बर्हिरास्तीर्य

कृष्णाजिनं वोत्तरलोमप्रेतमग्निमुत्तरेण हृत्वा दक्षिणशिरसं क्षौमेति संवेशयन्ति तमुत्तरेण पत्नीन्तामुत्थापयेहैवरोऽस्तेवाशीर्वोदीर्घनार्थं मि जीवलोकमित्यथ प्रेतस्य सप्तगीर्षण्यानि हिरण्यशकलैरपिधाय घृतसिक्तान् तिलान् सर्वस्मिन् शरीरेऽवकीर्य ममाग्ने चमसं मा विजिह्वर इति पूर्णपात्रमनुमन्त्र्य तूष्णीमाज्यसुत्स्रूयोत्तानोपस्थाय सव्यक्षान्वाच्य स्रुचुयादग्नये स्वाहा कामाय स्वाहा लोकाय स्वाहा अनुमतये स्वाहा पञ्चमीमुरसि प्रेतस्याजाहै त्वमजायथा मयस्त्वदधिजायतां देवदत्त स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति सव्येदग्निमवधून्वन्ति कुर्वः विनोति कर्त्ता शिरसि चाग्निमुद्दाति तं ज्वलयेदर्थेन दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयसुहरेम्नेनमग्ने विद सोमाभिगोप इति षट्पूपालेतयावयत्त प्रविहानिति चतस्र उपसर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः पवत इति पथीरुपमावसुदपस्त्वासिञ्चेका स एवं दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति विज्ञायते ब्रह्माग्निना दाहोऽनाहिताग्नेस्तत्पतयाय सभर्तृकायाः कपालजेनान्येषां लौकिकेन च व्याहृतिहोमसंस्कृतेन वा संस्कृतानां लौकिकेन नक्षाग्निवर्णकपाले चितकरीषादिजातोऽग्निः कपालजो यथार्थं मन्त्रवत्सूत्रोक्तसंस्कृतानाम् ॥ २ ॥

अथ कर्त्ता कुम्भमपां पूर्णं दक्षिणेऽसोमभिनिधाय सोपवाहानुयातः परमुनाममना वा यथालक्षतच्छिद्रादविच्छिद्यया कुम्भोदकधारयाग्निं परिषिच्य तमन्वक्षरास्येदमेम लोकाग्नि मृतेरावहन्वविति जपित्वा कनिष्ठपूर्वकाः सव्याहृतो व्रजत्यनवेक्षमाणो यद्युदकमवहरन्ति तथाप्य सकृद्विमज्य शुचौ तीरे यथावातिस्थूलमुपलं स्थापयित्वा

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु निधाय काश्यपगोत्रदेवदत्तेति एकैकमु-
दकाञ्जलिं तिलोदकं तस्मिन्नुपस्पृशे दद्युः स्त्रियश्चैकोदकाः
अथोत्तरीयं वासांसि परिदध्युः क्षिप्राणि अधोदशानि
सकृदेव निष्पीडोदकदशानि विसार्य तथामीत यानच्छवदर्श-
नादादित्ये वा पीतरश्मावागारं व्रजेयुः यानिष्ठप्रथमा ज्येष्ठ-
जघन्याः, प्राप्य आगारं हार्यश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्ति-
लानपः पवित्रं स्पृष्ट्वा निम्बपत्राणि विदश्याचमेयुः, मैतस्मा
राक्षसमं पचेरन् क्षौमाजेन खड्गावेन वा वर्त्तेरन्नौचि-
नोऽक्षारलवणाग्निनोऽधःशायिनो ब्रह्मचारिणश्च भवेयुः पयसा
पूपादि मान्नीयुनं दानादि कुर्युर्नित्यनैमित्तिकमतोऽन्य सच-
रेयुः ॥ ३ ॥

अथ कर्त्तुरुदकविधिः प्रेतस्यामुष्य त्वयैषं ग्रहणा-
र्थमुदकपिण्डं दास्यामीति सङ्कल्प्य शुचावुदकान्तेषु दर्भेषु
प्रेतोपलं निधाय स्थापयित्वा काश्यपगोत्र देवदत्त प्रथमेऽह-
न्यपामञ्जलिस्त्वासुपतिष्ठतामित्युपलेऽञ्जलिं तद्विधिना प्रथ-
मेऽह्न्येकं दद्यादेवमुत्तरेष्वादशमादङ्गुलादङ्गुष्ठपर्वणा दत्त्वा-
ऽतीताहाञ्जलींश्चैव यदा दद्यादेवं दशाहेन शतमञ्जलयो भव-
न्त्ययैके दश दश दद्युरेकैकमेव वान्ये एतदाद्येऽहनि कुर्यात्
स एव तदहश्च समापयेदथ स्त्रियं तदुत्तरेषूपलांश्चेक्ष्वमादाय
तत्क्रियामादित आवर्त्तयेदन्तर्दशाहादस्थिसंस्थितेषु द्विरभ्यो
दर्शय मिनोत्राख्यां क्रियानियमान् कृतस्नान् समापयेत् पित्रो-
र्यथाकालमेव कुर्यात् ॥ ४ ॥

अथ पिण्डक्रियोदकं दत्त्वोपलाग्रे दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु
प्राचीनावीती तिलाम्बु निनीय सकृत् प्रक्षालितपक्वमन्नं
घृतेनाक्ता तस्मिन् पिण्डं काश्यपगोत्र देवदत्त एष पिण्डस्त्वा-
सुपतिष्ठतामिति तदहर्विशेषेण दत्त्वा पुनरम्बु च निनीयानि-

नोदकक्रिया पिण्डदानेऽमुष्य तृप्तिर्भूयेतां क्षिप्रमिति ब्रूयादेवं दशाहे दश पिण्डा भवन्ति पुनस्ताभिनीय दशादद्यादेकादशेऽहनि मृतदेशे मृण्मये पात्रेऽप चापूपं देवदत्तायाद्धीति शिक्ये स्थापयेदन्यस्मिन्नप आसिच्यैतत् पयः पिबेति तदुपरि निदध्यादित्येके पृथक् शिक्ये वा दीपञ्चाधो दद्यादेवमेतदन्वहं कुर्यादथ चाद्येऽहनि नवनवच्छादनं वासः स्राद्धं च दद्यात् न दद्यात् वा श्राद्धदर्शनिषेधादेव सञ्चयनस्याद्धं सम्पद्यते ॥ ५ ॥

अथ नव श्राद्धानि दशाहेषु विषमदिनेष्वामेन कुर्यात् प्रेतमभिसृज्याथ ब्राह्मणमुदङ्मुखम् उपवेश्य तस्मिंस्तूष्णीं स्थितानवक्रीर्य काश्यपगोत्र देवदत्तामुष्मिन्नहनि एतदामं त्वामुपतिष्ठतामिति तदहः सम्बन्धेनोत्सृज्य पिण्डं वामतोऽवधदाय स्वाद्यादेष विधिरस्तदंशाद्धकर्मणि ॥ ६ ॥

अथ सञ्चयनं संवत्सरान्ते चेत्पिण्डविधन् कृत्वपक्षस्योर्ध्वं दशम्यामनुजाय तिथिवद्य द्वादशाहे सपिण्डयिष्यंश्चेदन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशमान्यतमेऽहन्यर्धमेकतन्त्रेषु पुमांसमलक्षणे कुम्भे सञ्चिनुयुः कुम्भानलक्षणायां स्त्रियमनुजो मिथुना हरासं देशं क्षीरोदकेन शमीशाखया विः प्रसव्यं परिव्रजन् कर्ता प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीत्यथाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां एकैकमस्थ्युपसंगृह्याश्मन्वती: कुम्भे निदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरं सुसञ्चितं सञ्चित्योपरि कपालेन शूर्पेण सम्पूर्य दहनलक्षणायां भुवि यत्रैनं वर्षा वायो मालभेरन् तत्र गर्तं च कुम्भवदध्युपसर्पं मातरं भूमिमेतामित्यथोत्तरया पांसूनव सम्पूर्योत्तराद्धपेदथ कुम्भमुन्मेष्यामि ध्रियतोत्तरपरीति कपालेन लक्षणेन विधाय मृदाच्छादयेत्तया न इन्द्रेताय दाशायतने मृदा वेदिं कृत्वा स्रोत्रुपलानभ्यक्षयापितान् याङ्-

मुखान् दक्षिणापवर्गान् निधाय मध्यमे प्रेतं उत्तरे श्मशानवासिनः पूर्वप्रेतान्दक्षिणे तत्सपीठावाह्योपलानलङ्कृत्यार्घ्यपात्रेभ्य एकैकं पिण्डमुत्सृज्योदकुम्भं पादुकाच्छत्रादि दद्यादधानवेत्तं प्रत्याभाष्य स्नात्वागारमुपेयुर्नतदंशे मृत्करीषसिकतासु वीजान्यवपेयुः आर्द्रं पाथेयन्दद्युः ॥ ७ ॥

अथ दशमेऽहनि दंष्ट्रादीन् संशोध्य दीपादि मृतदेशादुद्धाश्य तमुल्लिख्य शुद्धया मृदा प्रतिपूर्यं गृहं संशोध्य यौनाङ्गुराण्यादाय जलाशयमेत्याप्लुत्य चतुरस्रां वेदिं कृत्वा चीनुपलानभ्यक्तस्नातान् दक्षिणाग्रसंस्थान् स्थापयित्वा मध्यमे प्रेतं उत्तरे तत्सपीठान् दक्षिणे यममित्यावाह्योपलानलङ्कृत्यार्चयित्वा तदन्ते तेभ्य एकैकं पिण्डं दत्त्वोदकुम्भं छत्रपादुकाय निवेद्य सर्वतोऽलङ्कारणानि दद्यादथ केशादि वापयित्वा ज्ञातिबान्धवाः स्नातास्त्रीस्त्रीनक्षतान् प्रेताय दद्युर्नेयासुपलनियमोदय पुरस्त्र्योऽभ्यक्तस्नाताः शुक्लवाससश्चतुरो वाह्येयुरथ पूर्णं सपल्लवमुदकुम्भं कृत्वा चत्वारं व्रजेयुरन्येनाध्वना वर्तेरन् गृहे वा वसेरन् ॥ ८ ॥

यथैकोद्दिष्टन्तत् त्रेधा भवति नवं मिश्रं पुराणं चेत्यन्तर्दशाहे नवं मिश्राणि मासिकानि चतुर्दश्यादौ पुराणानि, तत्र, नवानि व्याख्यातानि, मिश्राणि प्रतिमासं मृताहे द्वादशमासिकानि तेषामाद्यमेकादशेऽह्नि कुर्युरूनानि चत्वार्यूनमासिकमेकं वैरूपचिकमूनषाण्मासिकमूनाब्दिकं चेति तानि तस्यां तस्यान्ते चतुरहः कुर्याच्च द्वित्रिपुष्करेषु नन्दाभूतामावास्याभार्गवे कार्त्तिकासु कुर्याद्भद्रासु तिथिषु मानुभौमसन्दानां त्रिषादर्चाणां च योगे त्रिपुष्करामकरर्क्षयोरेकतरयोगे द्विपुष्कराणि तानि दमानि षोडशश्राद्धानि स्वे स्वे काले कृत्वा पूर्णसंवत्सरे मृताहे सपिण्डीकरणं कुर्युरेकोर्ध्वाक् सपि-

एकीकरणं कृत्वावशिष्टानि स्वकाले प्रत्याब्दिकवत् कुर्युरन्ये-द्युर्नैमित्तिकानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्वन्ति तानि च पुनः स्वकाले प्रत्याब्दिकवत् कुर्वन्ति तत्र श्राद्धे ब्राह्मणाभावे मन्त्रो शुद्धयात् पुरुषतन्त्रये भार्यवर्षिकमसमादाय बहिरग्निमुपसमाधाय सव्यं परिसमूह्य पर्य्युक्षोदीरतामवर इत्यराक्षं हरति. सूत्रेभावर्त्यं प्रत्यृचं शुद्धयाज्जेतमाग्ना यमनाग्ना वा स्वाहाकारेण पुनरेतद् ब्राह्मणेऽपि शुद्धयात् ॥ ९ ॥

अथैकोद्दिष्टविधिरेक उद्दिश्य एको ब्राह्मण एकमर्घ्यपात्रं माषाश्चैकाहुतिं सदर्भनिमन्त्रणं न दैवं न धूपदीपौ न स्वधा पितृभ्यः शब्देनावाहनं नाभिरण्यवर्णं शुद्धपक्षौषमाचान्तं ब्राह्मणं परिषिच्य उदङ्मुख उपवेश्य पार्वणवदाचमनादि कुर्यात् तिलोऽसि सोमदेवत्यो गायत्रीपृथिवीसदन इत्यनेन स्वधया पितृनिमानित्यूहूष्णीं वा तिलावपनं मूर्ध्नो निवेद्योल्लवहत्वा तत्पार्श्वं न्युब्जं निधायोल्लवदाच्छादनान्तर्भोजनार्थादवादुदृत्य हुतावशेषं कृत्वा ब्राह्मणस्य पाणौ दर्भानन्तर्धाय देवदत्त स्वाहेति सकृदवदानेनैकामाहुतिं शुद्धयाद्यर्वहुतमग्नौ प्रास्येदथ वस्ते भुक्तमेषमाचेषेत्ते काश्यपगोत्र देवदत्तेत्येकः पिण्डः प्रेतस्तां पितेति निनयनमन्त्रणादि तूष्णीं नात्र पत्नीं प्राशयेत् दक्षिणां दत्त्वाभिरम्यतामिति विसर्जयेत् ॥ १० ॥

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा हविष्मतीं वा पक्षमासत्रिपक्षयोरप्येकं प्रेतं तत्पित्रादिभिस्त्रिभिः सपिण्डयेदविधवां स्त्रियन्तत्पत्न्यादिभिर्विधवान्तत्रयं पुत्रिकान्तत्पिता नैतदनपत्यानां दुर्मृतानाञ्च भवति न पिता पुत्रस्य नापत्योऽनुजस्य। तत्र प्रेतायैको ब्राह्मणो दैवे द्वे पित्र्ये च त्रयो नियमेन प्रेत एकोद्दिष्टं पितृषु पार्वणम्। शुद्धपक्षौचानाचान्तान् द्वौ दैवे पूर्ववदर्घ्यं प्रथमं प्रेतं अनन्तरं पितॄन् पूर्व-

मनुपवेश्य देवानभ्यर्च्यार्घ्य पित्रेऽवंशपात्रासादनान्ते चतुर्ष्वर्घ्यपात्रेषु दर्भानयुग्मानन्तर्धायाप पासिच्य सकृदनुमंत्र्य प्रेतार्घ्यं तूष्णीं निनयेत्तथान्येषु मन्त्रेणावनेक्ष्यामि चत्वारि गन्धादिभिरभ्यर्चयेरन् अथ प्रेतपात्रं प्रेताय तूष्णीं निवेद्यार्घ्योदकं चतुर्थीयन्दत्त्वांघवयं त्रिषु पिण्डपात्रेषु समानीय आकूतिरिति निनयेत् अथ पिण्डपूजावदर्घ्यनिवेदनादि कुर्यादथ भोजनार्थादग्नावुदृत्य हुतेनाज्ञानुप्राप्याग्नौ वा कुर्यात्पाणिषु वा जुहुयादेके पाणिष्ठोमि देवदत्ताय स्वाहेति प्रेताय हुत्वा पितृणां मन्त्राभ्यां जुहुति सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददाति ते तत्पात्रे निधाय प्राचमेयुरथ दक्षेषु भुक्तवत्सु पात्रासादनार्घ्यवर्जं कमुदृत्य प्रेताय पिण्डमेकं तूष्णीं निरूप्य त्रीन् पिण्डभ्यः पार्वणवदृत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पित्रर्थपिण्डेषु त्रिष्वादधाति मधुमता इति तिसृभिः सकृच्चेति द्वाभ्यां चानुमन्त्र्य प्रेतं पार्वणवत् कुर्यात् ॐ स्वस्तीति वाचयित्वा विसर्जयेत्॥११॥

अथ सपिण्डीकृताय प्रेताय तदहरेवामेन श्राद्धं पार्वणवत् कुर्यात् पितृलोकं प्राप्तः पाथेयमेतदग्नेति तत्परेद्युरपि मपितामहस्य कार्यमित्येके न हि तत्रायं तदुत्तरं श्राद्धमस्ति तत्रोक्तं पाथेयमित्यथ दीपान् प्रयाम्य पवनाग्निं सहभक्षानुदासायतनं संस्कृत्य श्रोत्रियागारादग्निमानीय तस्मिन्नुपसमादधुः पुत्रादयोऽभ्यक्तस्नाताः शुक्लवाससः स्वस्त्यादि वाचयित्वा ज्ञातिबन्धुसहिता भुञ्जीरन् अर्वाक् संवत्सरात्सापिण्ड्येनाधिकानि मासे वर्षे मासेऽग्निष्टाम्यनुमासिकश्राद्धानि यदा पुनः क्रियते संवत्सरान्तसपिण्डीकरणश्राद्धे संवत्सरविमोकश्राद्धं पार्वणवत् कुर्यात् तानि दर्विहोमो सर्वाण्याकूत्यः कुर्वन्ति येन केनापि श्राद्धिके पृथक् मातृश्राद्धे मातरं पितामहादिभिरेव योऽद्दिष्टेऽर्घ्यांस्तु धर्मशास्त्रेभ्यः प्रतीयात्॥१२॥

यथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहे स्यात्तत्रैव तत्तत्र समाधायेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहादारभ्य सर्वमाशौचं कुर्यात् कर्म च यथाकालमन्येषु पक्षीपुत्रयोः पूर्वमग्रहीताशौचयोः सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोस्तु कर्माङ्गं विरात्रं तत्र प्रथमेऽहनि संस्काराङ्गलयः शतं वा दश वा भवन्ति यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि विंशदङ्गुलयः त्रयः पिण्डा द्वितीये चत्वारिंशदङ्गुलयश्चत्वारः पिण्डाः षष्ठिन् सञ्चयनसंज्ञे तृतीये विंशदङ्गुलयस्त्रय पिण्डा इति विभागोऽथ यदि दशाङ्गुलयस्तदा प्रथमेऽह्नि षडङ्गुलयो द्वितीये चत्वारः सञ्चयनं तृतीये च त्रयः एकैकः पिण्ड इति विभजेत्तथाशतानि प्रथमेऽह्नि द्वितीये द्वे एकस्तृतीये दशादेकैकमेव वा यथा ग्राम्यमन्ये दाहादुत्तास्थौनिसंस्कुर्यात्सोऽयमनीतसंस्कार उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्ते सिनीवत्यां त्रयोदश्यामूतदिनत्रयेषु कुर्यात् न सोरिणक्षयोर्नयाम्यान्येन्द्राग्नेयाग्नेयामघामूलधनिष्ठापञ्चकं त्रिपुष्करेषूत्तराभ्यां चतसृषु रोहिणीपुनर्वसुफाल्गुनीचित्राविशाखा अनुराधापूर्वाषाढा त्रिपुष्करेषु च नेत्यके नैव व्यतीपाते वैधृतौ विषुवे न च कर्तर्यतुर्थाष्टमहादशचन्द्रमसि न च याम्यादिस्थगोपङ्क्तिषु अस्थिषु कुर्यात् तानि गोपुरीषाष्टशतं कृत्वा द्वादश कृत्वा वा पयस्वतीभिः ग्रन्थिमतीभिश्च वालयित्वा संस्कुर्यात्, तस्याभावे पालाशप्रतिरूपकं कुर्यात्, त्रीणि शतानि यष्टिश्च पलाशस्तानि आकृत्य तैर्यथावयवं पुरुषरूपं कुर्यात्॥ ११॥

अथ पालाशविधिः। स्थिरयत्वारिंशता पौवां दर्भैः उरस्यंशतोदरं विंशत्या बाहू शतेनाङ्गुलीर्दशभिरिति, तद्दूर्वातन्तुबन्धैः पुरुषवत् कृत्वा स्नापयित्वा वाससा वाङ्गुलीनाच्छाद्य यथावत्संस्कुर्यात् सञ्चयनकर्मणा च तत् संहृत्य पुण्येऽम्भसि क्षिपेत् एवं दुर्गतानां पालाशविधिमेव कुर्यात् शरीराणि

च तेषां संहतत्वां क्षिपेत् तेनाग्नीनप्सु क्षिपेत् श्रद्धं चतुर्थ्यर्थे यज्ञपात्राणि दहेत् संस्कारश्च तेषामंवादतुल्यवाहा ऊर्ध्वं नारायणबलिं कृत्वा कुर्यादधिकं प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव वा तेष्वाग्नीत्रम् आहिताग्निषु पूर्णं विश्रामन्येषु ॥ १४ ॥

अथ नारायणबलिरर्वाक् संस्काराच्छुद्धे काले शुक्लैकादश्यां घृतः शुचौ देशे विष्णुं दैवतं प्रेतस्य यथावदभ्यर्च्य तदग्रे तिलमिश्रान् मधुघृताक्तान् दशपिण्डान् विष्णुरूपं प्रेतं ध्यायन् काश्यपगोत्र देवदत्तायन्ते पिण्ड इति दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणमुखः प्राचीनावीती परावीनेन पाणिना दत्त्वा पिण्डान् गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणिपातान्तं कृत्वा नत्वा क्षिपेत्। अथ रात्रावयुग्मान् ब्राह्मणान् निमन्त्रयोपोषितः शोभनेऽह्नि विष्णुमभ्यर्च्य प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणानेकोद्दिष्ट-विधिना भोजयित्वा दर्भेषु ब्राह्मणसमीपे पिण्डविधिना त्रिनयनान्तं तूष्णीं कृत्वा विष्णवे नमस्ते शिवाय सपरिवाराय यमाय विष्णो अयन्ते पिण्ड इत्येवं चतुरः पिण्डान् अङ्गुष्ठेन दक्षिणसंस्पन्दत्त्वाऽथ पञ्चमं काश्यपगोत्र देवदत्तेति प्रेतं ध्यात्वा तदूपाय विष्णवे विष्णोऽयन्त इति दद्यात्, अयाचान्तान् दक्षिणया सन्तोष्येकन्तेषु गुणवत्तम् अविशेषतो वस्त्राभरणादिगोद्विरण्यैः प्रेतदुहा तोषयेत्, अथ तैः पवित्रपाणिभिः प्रेताय काश्यपगोत्रायायन्ते तिलोदकाञ्जलिरिति तिलोदकं दापयित्वाऽनेन नारायणबलिकर्मणा भगवान् विष्णुरिमं देवदत्तं शुद्धमपापं कर्माई करोतिति वाचयित्वा विसृजेदेष नारायणबलिकल्प एवमन्यासामपि स्वाभिमतदेवतां यमद्वितीयामभ्यर्च्य विधिमिमं कुर्यात्कोऽप्येनमपाकरोति न तु मुख्यकृतोऽपि बलिमेनमकृत्वा पारलौकिकं कुर्यात् कृतं नोपतिष्ठतेऽन्तरिक्षे विनश्यति तस्मादयमवश्यमपि कुर्यात् ॥ १५ ॥

अथ नागबलिः सर्पदष्टानान्दारुमयं मृन्मयं वा पञ्च-फणं सर्पं कृत्वा भाद्रपदस्यान्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमी-मारभ्य यावत् संवत्सरं प्रतिमासन्तस्यामुपोषितो राज्ञो पञ्चा-मृतैः स्नापयित्वा शुचौ वासने शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैर-भ्यर्च्य प्रणमेदनुमासमेकैकमनन्तं वासुकिं शेषं पद्मकम्बलं कर्कोटकमश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालीयमेतेभ्यो नमः पयसमपि चौरापूपैर्बलिमुपहृत्य जागरित्वा स्त्री भूते द्विहतायेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूर्णे संवत्सरे पञ्चम्यां स्नात्वा सौवर्णं सर्पं कृत्वा ब्राह्मणाय दत्त्वान्यांश्च यथेष्टं भोज-यित्वा दक्षिणया तोषयित्वा नागान् प्रीतिं वाचयेदेष नाग-बलिरर्थोभयोः पक्षयोः पञ्चमीषु संस्पृष्टायां भूमिपिष्टेन सर्पं-मालिख्य शुक्लसुरभिगन्धादिभिरभ्यर्च्य क्षीरमोदकान् निवेद्यो-पध्याय मुञ्च मुञ्च देवदत्तमिति मार्ग्यं सप्तसन्तुभिर्मधुरमश्नीया-देवं संवत्सरान्ते नारायणबलिवोक्तवत् कृत्वा तत ऊर्ध्वं कामं कुर्यात्॥ १६॥

अथ पुराणमेकोद्दिष्टं प्रेतचतुर्दश्यां यक्षहतानामिष्यते प्रथाब्दिके च व्युत्क्रमस्थितानां सर्वेषां पत्याब्दिक इत्येके पार्व-णैकदेशवत्तन्त्रं सर्वं पिण्डशब्दमेकवद्गृह्णेत् मासो सीमान्ति-मन्ताभ्यामेव होमो नैकेऽपि देवं कुर्वन्ति पार्वणपिण्डावपी-ल्यं के॥ १७॥

अथ हवोत्सर्गः शूलगवं कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां वाश्वयुजीयस्य गोर्जीवित्वा त्रायाः पयस्विन्याः सुतं ज्येष्ठं सस्य यूथस्याकृष्टिमप्रपतमेकहायनं द्विहायनं वा लोहि-तमभ्रं पिङ्गलं लोहितं वा लक्षणमित्येके कामं कृष्णमालोहितं श्वेतमष्टभिः सह यवनरीभिर्यवतण्डुलैर्वा व्रीहियवमतीभि-र्द्विरापोहिष्ठीयाभिर्भागदेयेन कर्म सङ्कल्प्य पूर्वप्राङ्मुखमिषि-

वापान्तीरे गोष्ठे चतुष्पथे वाग्निमुपसमाधाय रौद्रं स्थाली-पाकं सर्वहुतं हुत्वा सौम्यं पायस पैष्टं यावकं पूर्णमात्रोदकेन मार्जयित्वाग्निं त्रिः प्रदक्षिणं पर्य्यानीय कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरि मा रुद्राय स्थिरधन्वते गिर इति सूक्तेनतस्रो दिशं उपस्थाय प्राञ्चं प्रागुदञ्चं वा वत्सतरीसमेतमुत्सृज्य एनं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीड़न्तीश्चरत प्रियेण दमाश्च त्वा प्रजा-सुषा सुवाचा रायस्पोषेण समिषा मिनोमि शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देह्यभयं नो अस्तु शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः परियन्तु सर्वत इत्यृषभं मासमा-नामिति च सूक्तेन उपस्थाय स यत् पिबति खादति लाज-लाजोदकपूर्णमुदस्यति तेन देवान्पीन् पितॄंश्च प्रीणाति वंश्यांश्च सप्तममुभयतः परावरानुद्धरति प्रेतार्थमुत्सृष्टं महतो नरकादु-त्तारयति तस्मादेवादशेऽह्नि प्रेताय वृषमुत्सृजेदाद्यमासिकं दत्त्वा सोऽयं वृषोत्सर्गः स्वर्ग्यः पशव्यो वृषभमुत्सृज्य महायज्ञ-भंवतीति विज्ञायते नानुत्सृष्टः आदित्याचार्य्याः सन्त्यनित्य-मेके रुद्रमेव जयन्ते स एव पशुपतिरिति शन्तातीयल्लपन् यज्ञकर्मैत्य सर्पिर्पायसं ब्राह्मणान् भोजयित्वाग्नीरुद्रः सर्वः पशु-पतिरुग्रः शूली भवो महादेव इति नामभिरर्चयेद् रुद्रमेव वा, यथोत्पन्नमुद्दिशेत् स्वस्त्ययनं वाचयेदेवमेतानि कर्माणि यथोक्तं कुर्य्यात्सर्वाणि श्रेयांस्यवाप्नोति तदेतदाश्वलायनयज्ञपरिशि-ष्टम् । नम आश्वलायनाय नम आश्वलायनाय ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनयज्ञपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ पूर्त्तान्युदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे ज्योतिर्विदुक्तपुण्यदिने पूर्वेद्युः क्षतस्वस्तिवाचनस्तत ईशान्यां चतुरस्रां चतुरङ्गुलमुच्छ्रितां हस्तमात्रां वेदिं कृत्वा यथोक्तविधानेन वास्तुमण्डलं कृत्वा गन्धोदकवदुदीच्यमभिषेककुम्भविधायामीत्युक्ते वास्तुमूर्त्तिं सुवर्णेन कृत्वाऽभ्युत्तारणं सम्पाद्य. प्रणवव्याहृतिपूर्वकं ॐ नमो भगवते वास्तुपुरुषाय महाबलपराक्रमाय सर्वदेवाधिवासाश्रितशरीराय ब्रह्मपुत्राय सकलब्रह्माण्डधारिणे भूमारार्पितमस्तकाय पुरपत्तनप्रासादगृहवापीसरःकूपादिसन्निवेशसान्निध्यकराय सर्वसिद्धिप्रदाय प्रसन्नवदनाय विश्वम्भराय परमपुरुषाय चक्रशार्ङ्गधराय वरदाभयहस्ताय वास्तो नम इति मन्त्रेणेशान्यशिरस नैर्ऋतिपादमाग्नेयजानुकं वायव्यकूर्परमाकुञ्चितकरमुत्तानं वास्तुपुरुषं वास्तुमण्डले आपाद्याथ प्रागुदीच्यामारभ्य प्रणवादिनमोऽन्तनाम्ना शिखिनं पर्जन्यं जयन्तं कुलिशायुधं सूर्य्यं सत्यं भृशमाकाशं वायुं पूषणं वितथं गृहनक्षतं यमगन्धर्वं भृगराजं मृगं पितृन् दौवारिकं सुग्रीवं पुष्पदन्तं वरुणं असुरं शोकं पापं रोगमहीं मुख्यं भल्लाटं सोमं सर्पानदितिञ्च संपूज्याथेशानकोणदयशिष्टपदेष्वपः सावित्रीमेकादशरुद्रान् पूजयित्वा ब्रह्मभवनस्य पूर्वादिचतुर्दिक्षन्यादिचतुर्दिक्षु च तिष्ठन्ति तेषु क्रमेणार्य्यमणं सवितारं विवस्वन्तं विबुधाधिपं मित्रं राजयक्ष्माणं पृथ्वीधरमापवत्सञ्च पूजयित्वा मध्ये ब्रह्माणं सम्पूजयेत् ब्रह्माणमादितः कृत्वा शिखीत्यन्तमित्येके ॥ १ ॥

अथ बहिर्मण्डलादीशान्यादिचतुर्दिक्षु चरकीं विदारकीं पूतनां पापराक्षसीमथ प्रागादिचस्कन्दमर्य्यमणं जृम्भकं पिलिपि-

ञ्च पूजयित्वौदनपायसाज्यदधिमधुशाकसूपसमन्वितनाना-
भक्ष्याणि समर्प्य प्रणम्य तत्समीपे यवगोधूमनिष्पावमुद्गमाषादि-
मश्रयं बलिं दत्त्वा, यज्ञभागं प्रतीक्षस्व पूजां चैव बलिं मम ।
नमो नमस्ते देवेश भव स्वस्तिकरो मम ॥ इति संप्रार्थ्य परिवा-
रदेवताभ्यो बलिं दत्त्वाथ वास्तुसमीपे हस्तमात्रकुण्डे स्थण्डिले
वैल्पविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधायाज्यभागान्तं कृत्वा वास्तो-
ष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्निति चतसृभिस्त्र होमं कृत्वा शिख्यादि-
पिलिपिच्छान्तान् आज्येन हुत्वा होमशेषं समाप्याथ यज-
मानो वास्तुसूक्तिं रौद्रक्षौणेऽधोमुखां गर्ते प्रच्छादयेदाचार्याय
वा दद्यादाचार्यं गोहिरण्यादिभिः परितोष्य नमस्कृत्य क्षमा-
पनेदन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथायज्ञं दक्षिणां दत्त्वा कृतमङ्गल-
स्नानो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदथ लब्धविप्राज्ञाः
सह बन्धुभिर्भुक्त्वा यथाचारं गृहादेः प्रतिष्ठां कुर्यात् इति
वास्तुपूजनविधिः ॥ २ ॥

अथ प्रतिमाद्रव्याणि मुक्ताफलशिलादारुहेमताम्रपूजत-
कांस्यमृत्तिकादीनि, मुक्ताफला यशःप्रदा दारुजा कामदा
सौवर्णी भक्तिमुक्तिप्रदा राजता स्वर्गदा ताम्रमयी आयुर्वर्धिनी
कांस्या व्याधघ्नी पैत्तली शत्रुनाशिनी शैला सर्वभोगप्रदा
स्फाटिका दोषिदा मृण्मयी महाभोगप्रदा दशाङ्गुला पञ्चा-
ङ्गुला वा शुद्धे प्रतिमा पूज्या नाधिका, अधिकाङ्गा शिल्पी-
घ्नी कृशा धान्यार्थनाशिनी कृशोदरी दुर्भिक्षकरी निर्मांसा
धननाशिनी वक्षहीना दुःखप्रदा पादहीना दुःखदा हीन-
नासा क्षयकरी हीनजङ्घोन्मादकरी हीनवक्षःस्थला पुत्रमित्र-
नाशिनी कटिहीना मरणदा सम्पूर्णावयवायुर्लक्ष्मीप्रदा ।
शालग्रामनर्मदामूर्त्तिवैदूर्यजलाश्मीरजसूर्यकान्तस्फाटिकर-
त्नाजनिवहगारुडजमूर्तीनामपि प्रतिष्ठाविधिं कुर्यात्तव-

मूर्त्तिप्रतिष्ठां गर्वान्धोद्दाम्भूढभावादकृत्वा पूजने सर्वोपद्रवदारिद्र्यरोगायशोनिन्दाऽचिरायुरपुत्रिताः भवन्ति, प्रतिष्ठाविधिञ्कृत्वा प्रतिष्ठाकारणेति पूर्वोक्ता दोषाः, प्रतिष्ठाकरणे महाभाग्यवृद्धिरिति। ३॥

अथ योऽभूते नित्यं निर्वर्त्यं श्रुतशीलवत्तसम्पन्नं गृहस्थमाचार्यं ऋत्विजयं साहस्रान् षोडशार्द्धौ वा चतुरो वा विधिना हत्वा मधुपर्कं विधाय वस्त्रालङ्कारादि तेभ्यो दद्याद् द्विगुणमाचार्य्याय ततस्तूर्य्यवेदघोषैः प्रतिष्ठास्थापमान्तं कृत्वा प्रासादाग्रे दशहस्तस्थानं चतुर्द्वारं प्रागारभ्य ब्रह्मोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवटौदनोरणसहारशाखं हेमरत्नकृष्णधूम्रमौक्तिकविचित्रश्वेतवर्णध्वजपताकादिभिः पूर्वाद्यष्टदिक्षूपशोभितं मण्डपं तन्मध्ये चतुरस्रां तत्परिमाणसंख्यामेकहस्तोच्छ्रितां वेदिकां कारयेत्तथा प्रागादिकुण्डान्युक्तलक्षणानि हस्तमात्राणि चतुरस्राणि वासयोनिमेखलानि स्युः पञ्चचतुरेककुण्डविधानेन वायाचार्यः कुण्डशोभान्यां सर्वहोमसाधनं प्रतिष्ठाप्य मण्डपोत्तरतो देवस्नानमण्डपं शुभदेशे कृत्वा अभिषेकसाधनानि स्थापयित्वेति तिष्ठेति देवं प्रासादं प्रादक्षिण्येनानीयाक्षणेनेति स्नानमण्डपे प्रवेश्य वेदिकास्तीर्णयव्यायामास्तीर्णायां सोपस्करायाममुकं स्थाप्यामूरजेति रथमारोप्य गन्धादिना सम्पूज्य ब्राह्मणैः सह ग्रान्तिसूक्तपाठैस्तूर्य्यघोषेण च वास्तीर्णायां सोपस्करायामवस्थाप्य सर्वसम्भारान् सम्भृत्य कर्त्ता स्नातः प्राणानायम्य प्रतिष्ठाप्य देवतामन्त्रेण विधिवन्न्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा देशकालौ कृत्वा ॐ प्रतिष्ठाहरोमीति सङ्कल्प्य हारयापक ऋत्विजाचार्य्यांस्तत्कार्य्ये नियोजयेत्॥ ४॥

अथाचार्य्यः प्राणानायम्य मन्त्रदेवतामयो भूत्वा यागभूमिं

प्रासादं स्नानशालायाश्चापोहिष्ठेति तिसृभिः कुशोदकेनाभ्युक्षि
तसर्षपान् प्रकीर्य देवा आयान्तु यातुधाना अपयान्तु विष्णो
देवयजनं रक्षस्वेति रक्षां कृत्वा प्रतिहारं कलशद्वयं सोदकं
सपल्लवं प्रतिष्ठाप्य लोकपालानावाह्यार्चयित्वा देवस्नानशालाः
कृत्वा प्रणिपत्य देवं प्रार्थयेत्। स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप
नमोऽस्तु ते। ग्रहेऽपि त्वदधिष्ठाने ग्रहं कर्म सहस्रतामित्यथ
देवाधिष्ठानं ग्रहेण घृतेनाभ्यज्य यवगोधूमचूर्णैरुद्वर्त्योष्णोदकेन
स्नापयित्वा शीतलजलेन संस्राव्य पीठान्तरेऽवस्थाप्य दिव्यधूपेन
धूपयित्वा पुष्पैः सम्पूज्य नवोत्तमेन वाससा वेष्टयित्वा पर
मार्केण बलिन्दद्यादथ देवमभ्यर्च्य गजाश्वारण्यवराहोत्पातः
वल्मीकपर्वतसङ्गमह्रदराजद्वारान्निहोत्रगोष्ठचतुष्पथप्रभृतः
स्थानानीतमृदा द्वादशकृत्वः सम्यक् शोध्य जलेन प्रक्षाल्य
पञ्चगव्यकषायैः पञ्चामृतौषधीः कषायेण तीर्थजलेन पञ्चा
मृतेन पञ्चगव्येन रत्नोदकेन फलोदकेन पुष्पोदकेन मृदुदकेन
गन्धोदकेन श्रीसूक्तपवमानेन पुरुषसूक्तादिमन्त्रान् पठन्
संस्राव्य पीठान्तरे निवेश्याभिषिञ्चेति वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्याचत
गन्धपुष्पधूपदीपाष्टकमन्त्रैर्वेदैः सम्पूज्य तेजसपात्रं मधुसुव
र्णशलाकया गृहीत्वा चित्तं देवानामिति पार्श्वे स्थित्वा सतू
र्यघोषमेकैकं सप्तं उन्मीलयेदादर्शसुवर्णेन भक्ष्यभोज्यानि
दर्शयेच्च लिङ्गादिषु कुर्यादथाचार्याय धेनुं ब्राह्मणेभ्यश्च यथा
शक्ति हिरण्यमदद्यादथ पुरुषसूक्तेन देवं स्तुत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मण
स्पत इत्युपस्थाय कर्त्ता विश्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय रथे तिष्ठन्निति
रथमारोप्य कनिक्रददिति सूक्तपाठैः सहपूर्यघोषैः मण्डप
प्रादक्षिण्येनोत्तरद्वारेणाक्रम्येत्यागीय वेद्यां कुम्भस्तरे कलशयो
र्मुखवस्त्रेणाच्छाद्य तत्र प्राङ्मुखं शाययेत् स्वशिरःप्रदेशे वस्त्र
वेष्टितं सपल्लवं सोदकं कलशं प्राङ्मुखोऽयं मुहूर्तमस्त्वित्युक्त्वा

मण्डलदक्षोपरि प्रणवेनावस्थाप्य समस्ताङ्गप्रभोज्यमङ्गलद्रव्याण्यवस्थाप्य श्वेताविलोमसूत्रकङ्कणं प्रतिमाया हस्ते बध्नीयात् यदा बध्नातीत्यथ देवं पुरुषादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवेश्य दिव्यवाससाच्छाद्य देवं संस्तूय पुरुषसूक्तेन स्नात्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिर्मण्डपं वेदीं चाभ्यर्च्य तदुपरि देवस्थापे चतुरस्रं मण्डलं कोणेषु स्वस्तिकलां स्थितङ्कृत्वा तस्मध्ये ब्रह्मविष्णोर्यागं प्रतिदिशं लोकपालांस्तदन्तरालेष्वष्टभैरवानेकादशरुद्रान् द्वादशादित्यविश्वदेवसाध्यानासत्यमरुद्गणगन्धर्वाप्सरसः सिद्धगणपुण्यजनोर्व्यन्त्य विघ्नेशस्कन्दुर्गाक्षेत्रपालान्यथावकाशमावाह्य तत्तन्मन्त्रैरावाह्य तत्तन्मन्त्रैर्वाचयित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपार्श्वदेभ्यो नम इत्यर्चयेत्॥ ५॥

अथाचार्यः स्रोत्रियागारादग्निमाहृत्योक्तवत् स्वकुण्डे प्रतिष्ठाप्याज्याधाय देवस्यास्य कलाधिविधिसिद्ध्यर्थं यज्ञ इति सङ्कल्प्य प्रणीताख्यापनात्तं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठाप्य देवमावाह्य तत्प्रकाशमन्त्रैर्व्याहृतिभिर्वा पलाशोडुम्बराश्वत्थापामार्गखदिराज्यचरुतिलैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिर्वा शुद्ध्यात्तत्राज्यमाहुतिसम्पातं प्रतिकुण्डं स्थापितग्नाग्निकलशेषु निक्षिपेत्तः शिरस्युरसि पादयोः प्रतिमां स्पृष्ट्वा स्विष्टकृदादि हुत्वा पूर्णाहुतिं शुद्ध्यादेवमृत्विजोऽपि स्वस्वकुण्डे शुद्ध्युत्थ मण्डपस्थकलशोदकेन समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः आपोहिष्ठेति तिसृभिरभिषिच्य प्रतिष्ठाप्य देवमन्त्रेण संस्रावकलशोदकेन संस्राप्याग्नयोऽग्न्यश्वभिरिति सूक्तेन गुरूदकलशेनाभिषिच्य वस्त्रयुग्मेनाच्छाद्य पञ्चोपचारैः सम्पूजयेदित्यधिवासनं, त्रिरात्रमेकरात्रं वा सप्ताहं वा कुर्यात्तद्रात्रौ सिचयभूयिष्ठायां शय्यायां देवेशं लिङ्गमन्त्रेण भूतबलिमर्दयित्वा यजमानो द्विजेभ्यश्च मिष्टान्नमधिकारसंख्यया यावद्रुचिं ददात्॥ ६॥

अथ स्रोभूते गर्भगृहे स्थापितपीठे देव्या देवस्य वा अभिषेकं कृत्वा महीमूषु मातरमिति देवमावाह्यादितिर्द्यौरिति स्तुत्वा तल्लिङ्गमन्वेष्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य अव इन्द्राग्नी इति सूक्तेन प्रासादं प्रोक्ष्य देवं प्राच्योत्तिष्ठेत्यभ्यर्च्य तत्रैवाभिमुखं कृत्वा रत्नादि प्रदर्श्य पुष्पाञ्जलिन्दत्त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽक्षण्वेनेति ब्रह्मरथेन गर्भगृहं प्रवेश्याभ्यर्च्य पीठिकागर्भे रत्नं प्रागादिदिक्षिन्द्रादिनामभिर्नमोऽन्तैर्वज्रमौक्तिकवैदूर्यगरुत्मतिकमुक्तरागेन्द्रनीलयकलान् क्रमेण क्षिप्त्वा गोधूमयवमुद्गमीवारश्रीहिसर्षपश्यामाकतिलानारोप्यादिधातुजातङ्गमिं लिपेत् सुपर्णगरुडं विष्णोः शर्म्मोस्तु हवभं सर्वत्र नमः शिवायेति निक्षिप्याथ लग्ने देवमन्वेष्य प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठितपरमेश्वर इत्युक्त्वा शलाकामपमार्ज्येदश्च देवं स्पृष्ट्वा ऋषयो भूत्वा ध्रुवाद्यौरिति सूक्तं जपित्वा प्रणवेन देवेऽङ्गन्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा कर्णे सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं जपित्वाचार्यः पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेताथ यजमानः स्वागतं देवदेवेश मद्भक्त्या त्वमिहागतः। प्राणप्रतिष्ठां त्वाद्य संदृष्ट्वा वत्सलद्दत्तवत्सल। इति सकलमर्घं प्रणम्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। ७।

तीर्थोदकैर्गङ्गादिनदीनीरमावाह्य ब्राह्मणैः सहाभिषेकं कुर्यादथ यजमानस्याभिषेकं कुर्युः सर्वे जलक्रीड़ाञ्च प्रतिष्ठोपकरणमाचार्यस्याचलप्रतिष्ठायान्तु कुण्डमण्डपवेदिकरणं तत्राचार्य एव पूर्ववदभिषिच्याभ्यर्च्य सर्वतोभद्रमण्डले दिव्यपीठे देवमुपवेश्य पूर्वादिदिक्षु वस्त्रचूतपल्लवोपशोभितजलपूर्णकलशानवस्थाप्य दीपान् प्रज्वाल्य गन्धेन त्रिनेत्रज्योतिः प्रकल्प्य चित्रबलिं दत्त्वा देवमभ्यर्च्य स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाङ्गदेवताः सम्पूज्य पूर्ववत् प्रतिद्रव्यं हुत्वा देवस्याज्याहुतिसम्पातघेत्युत्तरकलशे क्षिप्त्वा पूर्णाहुतिं हुत्वाथ कर्त्ता कृताङ्गन्यासो वस्त्रं देवमानीय पुष्पेण प्रतिमायां प्रतिष्ठाप्य पञ्चामृतपूर्वकसम्पादितकलशोदकेन इदम् आप इत्यभिषिच्याभ्यर्च्य देवार्चनदक्षिणादानादिकं पूर्ववदाचरेत् ॥ ८ ॥

अथ वाप्यादिविधिः। प्रागुदक्प्रवणे शुचौ देशे ब्राह्मणैः सह गत्वा पुण्याहवाचनादिवास्तुपूजनान्तं कृत्वा आचार्यादिऋत्विग्वरणकुण्डमण्डपाद्युक्तप्रकारेण कृत्वा यजमानसम्मितं जीवच्छं पूर्वमण्डपप्राग्भावेऽवस्थाप्य वेदिमध्ये पद्मगर्भं षोडशारम्परितश्चतुरस्रमण्डलोपेतं कृत्वा आचार्यः पद्ममध्ये सपत्नीकः ब्रह्मविष्णुशानां विनायकस्य च सौवर्णरूपाणि तन्निष्टमन्त्रेण समन्तात्तेषु स्वर्णजलदराणि स्थापयित्वा वरुणमन्त्रेणार्चयित्वा तद्दिक्लोकपालादीन् सम्पूज्य मण्डलप्रतिकोणं कलशचतुष्टयन्तदुदकमङ्गलद्रव्यवस्त्राद्यलङ्कृतं स्थापयित्वेमं मे गङ्गे इति गङ्गादिनदीमावाह्याभ्यर्च्य वारुणं चरुं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः प्रत्यृचं गायत्रा चाज्याहुतीर्हुत्वा तत्त्वा यामीति पञ्चभिस्त्वञ्नो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यामिमं मे वरुणेति चैकया चर्वाहुतीः स्विष्टकृतं हुत्वा ब्रह्मप्रीत्यर्थं वरुणमन्त्रैः समिदाज्यं हुत्वा शान्तिकल्पोक्तेनैज-

मानश्चाभिषिञ्चेयुः स तु सेभ्यो गवां सहस्रं शतं पञ्चाशतं क्षत्त्रे तु सवत्साङ्गामलङ्कृतां सूर्यमन्त्रेण गायत्रिला तड़ाग-नैर्ऋतादारभ्येशानान्तं छिङ्गवतीत्युत्तरया आपो अद्भ्यानिति स्वयं तत्पुच्छं गृहीत्वोत्तरेत् छन्दोगाय ताश्च गां दत्त्वा तल्लग्नस्वर्णजलचरान्तल्ले निक्षिप्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा देवर्षिमनुष्यादयः प्रीयन्तामिति दद्यात् पूर्ववदाचतुर्थाद्दसुल्ल-यादिवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरेषु तल्लं स्थितमश्वमे-धराजसूयाग्निष्टोमोक्थ्यवाजपेयातिरात्रफलमिति ॥ ९ ॥

अथाराभिवर्ष्येवं विशेषस्तु स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धवेदि-कुण्डमण्डप ऋत्विगाचार्य्यवरणादिपूर्ववत् क्षत्रोक्तलक्षण्य पद्मस्य मध्यदलावहिर्देशेषु ब्रह्मादीन् लोकपालानभ्यर्च्य वस्त्रा-दीन्फलस्थानं वस्त्रगन्धादिना सम्पूज्य तेषु स्वर्णरूप्यफलानि दध्वा फलिते नेत्रे स्वर्णशलाकाञ्जनेनाक्ता सुवर्णसूच्या कर्ण-विधं कृत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य सोमोधेनुमिति ऋचा सोम्यचर्वा-हुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादि कृत्वाथ तथैव समिदाज्यतिस्रानष्ट-शतस्तदर्धसंख्यया वा हुत्वा कर्मशेषं समाप्य शान्तिकर्तृर्यैः जमानश्चाभिषिञ्चेयुः स च वस्त्रहिरण्यादिदक्षिणां दद्यादथ-लाभे तु दक्षिणाङ्गामलङ्कृतामारामसमीपादुदङ्मुखीम् उत्तरन्या-चार्य्याय दद्याच्छेषं चतुर्थाहं फलन्तु सर्वकामावाप्तिरिति मूर्त्तानि ॥ १० ॥

देवासुरयुद्धेषु लोकेषु सधर्मत्वे देवाः प्रजापतिमुप-धावंस्तेभ्य एतां देवीं शान्तिं प्रायच्छत् ततः स शान्तिकासु-रानभ्यञ्चयंस्ततो यै देवा अभवन् परासुराभवत्यात्मनापराभ्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदाथ पूर्वाह्ण एवं प्रात-राचमनीर्हुत्वा दर्भान् गमीन् गोरक्षानि दधिसर्षपसर्षपान् पलाशवतीमपामार्गशाखां क्षीरमित्ये ताभ्याहरेदाहारयेद्वा ।

वोरिशादसमिति स्थालीपाकमष्टगृतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा अपां पतये स्वाहा पाशपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्नातीयं जपेत् ॥ १४ ॥

स उदीचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽस्य यदास्य कनकरजतवस्त्रवैदूर्य्यमणिमौक्तिकविद्योगो भवत्यारम्भा वा विपद्यन्ते मधूनि वा निलीयन्ते काकमैथुनानि पश्येतान्यरिष्टानि वा वयांसि च गृहमध्ये वल्मीकं छत्राकं वोपजायते वायसकपोता वा वन्यविहङ्गमृगप्रवेशो गोमृगो वा गृहनारोहेच्छुष्कहतः प्ररोहेद् गृहमध्ये दूर्वाः प्ररोहन्ति तैलं घायेदेव श्वेतवायसो मण्डूकोऽग्निं प्रविशति सरटो मूर्ध्नि निपतति चुल्लोर्निपतति प्रज्वलन्दीपः पतति सर्पो वा द्वारि निष्क्रामतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्रवणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति अभित्यं देवं सवितारमोण्योरिति स्थालीपाकमष्टगृतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा धनाधिपतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्नातीयं जपेत् ॥ १५ ॥

स पृथिवीमन्वावर्त्ततेऽस्य यदास्य पृथिवीतटानि स्फुटन्ति कम्पन्ते कूजन्त्यकस्मात् सलिलमुद्वीक्षयति चकासे फलपुष्पमभिप्रवर्त्तत इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाण्यग्निदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निं दूतं वृणीमह इति स्थालीपाकमष्टगृतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति अग्नये स्वाहा हविष्मतये स्वाहा अर्चिःपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्नातीयं जपेत् ॥ १६ ॥

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्त्ततेऽस्य यदास्य वाताविद्याता वायसे

शृविक्षुरादि च प्रसूयन्ते होनाद्वान्यधिकाङ्गानि विकृतै-
रूपाणि जायन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदै-
वत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इमा रुद्राय स्थिरध-
न्वने गिर इति स्थालीपाकमष्टधत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुति
भिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा उमापतये स्वाहा त्रियुलपाणये
स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातप्रशमनाय स्वाहेति महा
व्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ २० ॥

स सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तेताथ यदास्यायुक्तानि यानानि प्रव-
र्त्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ते देवताप्रतिमा हसन्ति
गायन्ति नृत्यन्ति क्षियन्ति भियन्ति रुदन्त्युन्मीलयन्ति
निमीलयन्ति प्रतियान्ति नद्यस्कन्दमादित्यो दृश्यते विदले च
परिवेषो दृश्यते केतुकुन्तमुपानच्छत्र वज्रदण्डसुमलानि प्रज्व-
लन्तीत्यज्ञाना वारिभिरवरुद्धा इतानि कर्माणि करि
क्रन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदैवत्यान्यद्भु-
तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थाली
पाकमष्टधत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति विष्णवे
स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहा ईश्वराय
स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा
शन्तातीय जपेत् ॥ २१ ॥

अग्निकार्य्यमासन्नराज्ञ कुर्य्युर्यदैतत्र क्रियते पुत्रो म्रियते
पौत्रो म्रियते धनमात्मानञ्च निवेदयति सुवर्णगौर्वासो हिरण्य
दक्षिणा दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययन वाचयीत नम
आचार्य्येभ्यो नम आचार्य्येभ्यो नम शौनकाय नम शौन-
काय ॥ २२ ॥